МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск XIII

Херсон - 2003

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол № 8 від 4.07.03 р.

Рішення президії ВАК про переєстрацію від 8 вересня 1999 р. (бюлетень № 5, 1999 р.)

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України 10.09.2003 р. про переєстрацію (свідоцтво 10а -1541)

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М. – д.і.н., професор (головний редактор);
Сінкевич Є.Г. – к.і.н., доцент (випусковий редактор);
Сінкевич І.Ю. – ст. викладач (відповідальний секретар);
Добролюбський А.О. – д.і.н., професор;
Колесник І.І. – д.і.н., професор;
Сусоров В.Д. – д.і.н., професор;
Тригуб П.М. – д.і.н., професор.

Мова видання: українська, російська, польська.

Адреса: Україна, 73000, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, історичний факультет.
E-mail: Sinkevich@ksu.kherson.ua
Тел.: (0552) 32-67-60

Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 13. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – 164 с.

автори статей ©

414028

ХДУ, 2003

Зміст

Л.В. Таран.
В.С. ИКОННИКОВ ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ 5
Т.В. Коломієць.
КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ХАРКОВА НА ПОЧАТКУ
ХХ СТОЛІТТЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО
ТА ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ 10
Н.М. Черемошенцева.
ХМЕЛЬНИЧЧИНА У РЕФЛЕКСІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО
ІСТОРИКА С.Я.БОРОВОГО 18
А.Д. Каплин.
ОТНОШЕНИЯ ЦЕРКОВНОЙ И СВЕТСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ МЫСЛИ XIX В. КАК
ПРЕДМЕТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛАХ ЖИЗНИ,
НАСЛЕДИЯ СЛАВЯНОФИЛОВ И АРХИЕПИСКОПОВ ИННОКЕНТИЯ (БОРИСОВА),
ДИМИТРИЯ (МУРЕТОВА), НИКАНОРА (БРОВКОВИЧА)) 21
К.К. Надзельський.
РЕФЛЕКСІЯ КИЇВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В НАУКОВИХ І БОГОСЛОВСЬКИХ
ПРАЦЯХ ІВАНА ОГІЄНКА 27
Г.М. Михайленко.
ПИТАННЯ ЦЕРКОВНОЇ АВТОКЕФАЛІЇ У ВИСВІТЛЕННІ О.Г.ЛОТОЦЬКОГО 33
Н.А. Міська.
ІВАН ДЖИДЖОРА: ГЕТЬМАНЩИНА У ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКА 37
А. Гоменюк, Ю.Г.Гурбик.
УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
У 20-40 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ 42
І.Ю. Робак.
КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ ЧАСТИНИ ХАРКОВА
У ДОЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД 45
О.В. Черемісін.
СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХЕРСОНА 51
А. Мельничук.
ЭТНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОГО ПРИДНЕСТРОВЬЯ (В
ПРЕДЕЛАХ ТИРАСПОЛЬСКОГО УЕЗДА ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В К. XVIII – 1 ПОЛ.
XIX ВВ.) 58
О.Б. Шляхов.
ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ СЕРЕД МОРЯКІВ ТОРГІВЕЛЬНОГО ФЛОТУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
В 1905-1907 РР. 61
В.В. Сахно.
ХЕРСОНЩИНА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПЛАНАХ БІЛЬШОВИКІВ 68
В.В. Бабич.
СТАЛІНСЬКА ПОЛІТИКА ЕТНОЦИДУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ 75

Andrzej Gocłowski.
PRZYRODNICZE UWARUNKOWANIA GEOPOLITYCZNEGO ZNACZENIA KRYMU W EUROPIE 82
Є.Г. Сінкевич.
КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА ТА ЛОЯЛЬНИЙ КОНСЕРВАТИЗМ У ЗАХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. 96
С.В. Пронь.
АМЕРИКАНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ: ПРОБЛЕМА МИРНОГО ДОГОВОРУ З ЯПОНІЄЮ (1949-1951 РОКИ) 102
Томаш Срогош.
ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ИСКОРЕНИЕ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ В СВЕТЕ ЕДИНОЙ КОНВЕНЦИИ С 1961 ГОДА 108
В.Г. Шевченко.
БЕРИСЛАВСЬКО-КАХОВСЬКА ПЕРЕПРАВА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У РОЗВИТКУ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ 116
С.Андрєєва, О.Шкворець.
НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХЕРСОНА (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.) 122
СПОГАДИ, ХРОНІКА ТА ПОВІДОМЛЕННЯ 134
В.Н. Дариенко.
ВСТРЕЧИ С ФЛАГАРТОМ И ОПАЛЬНЫМИ АДМИРАЛАМИ 135
Н.В. Дымченко.
НАЦИОНАЛЬНЫЕ УКРАИНСКИЕ ОБЩЕСТВА В ПРИДНЕСТРОВЬЕ:ТРАДИЦИИ И ОПЫТ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 152
О.А. Макієнко.
АРХЕОЛОГІЧНО-ЕКСКУРСІЙНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ХДУ В ПОЛЬЩІ 153
А.А. Кучеренко.
ЧЕРГОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВУЗУ. — СІНКЕВИЧ Є.Г. "РЕКТОРИ ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ. 1944-1998" .- ХЕРСОН: ВИД-ВО ХДУ. 2003.- 148 С. 155
ТРЕТІЙ З'ЇЗД ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ 157
НАУКОВІ ПРАЦІ ВИКЛАДАЧІВ, АСПІРАНТІВ ТА ЗДОБУВАЧІВ ФАКУЛЬТЕТУ ЗА 2003 РІК 159
НАШІ АВТОРИ 162

Л.В.Таран

В.С. ИКОННИКОВ ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

В литературе, посвященной творчеству академика Владимира Степановича Иконникова, не предпринималась попытка дать сравнительный анализ его историософского дискурса с современным ему немецким и французским. Этому посвящены нижеследующие страницы.

После отмены крепостного права в России бурными темпами стал разворачиваться промышленный переворот, крепли классы капиталистического общества, передовые силы страны боролись за создание правового, демократического государства с гарантированными правами личности.

Российская историческая наука, как и науки других европейских стран, обретала профессионализм. Революционная ситуация 60-х гг. XIX в. и связанный с нею подъем общественного движения способствовали демократизации российских университетов, принятию университетского устава (1863), закона о печати (1865). В 60—70-е годы расширились их историко-филологические факультеты, им предоставлялись кредиты, изменялись их учебные планы. Университеты обеспечивались библиотеками, увеличивалось количество исторических периодических изданий, активизировалась деятельность научных обществ, налаживалось справочно-библиографическое дело, укреплялись научные контакты историков внутри страны, а также их связи с зарубежными коллегами.

Общенаучные позиции российских историков определялись эпохой, историзмом исторического сознания, той «объективно обусловленной контекстом эпохи постоянно меняющейся структуре знаний людей о мире и о самих себе, как субъектах истории» [1]. В Германии, Франции, России и других странах появились труды, в которых ставились и разрабатывались проблемы исторического познания. Обращают на себя внимание в этом плане сочинения Э. Бернгейма [2], Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса [3]. Но предметом нашего внимания будут исторические воззрения профессора Киевского университета, академика В.С. Иконникова. Анализ его специальных трудов дает возможность ознакомиться с системой принципов и последовательностью действий, к которым, по его мнению, должен прибегать историк для того, чтобы получить новые знания об объекте своего исследования. Эта система принципов была общей для историков Запада, России и Украины. Российские университетские преподаватели перенимали на Западе методы исследовательской работы и семинарские методы обучения историков-исследователей. Многие крупные русские ученые учились на семинарах немецких и французских профессоров. Не был исключением и В.С. Иконников, стажировавшийся в Германии. Выработанные Э. Бернгеймом, Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобосом принципы работы над источниками стали общепризнанными в среде российских ученых, их труды по источниковедению на протяжении нескольких десятилетий были настольными книгами всех серьезных историков России, а с переводом их на русский язык стали доступны и студенчеству [4].

В основе этих трудов лежали теоретико-методологические принципы позитивизма, который во второй половине XIX в. был широким международным течением философской и исторической мысли. Под его влиянием развивалась историография Франции, Англии, Италии, США, России и Украины. В.С. Иконников, также как и его коллеги в Европе и США, был твердо убежден в том, что история — позитивная наука, которая базируется на точных и проверенных фактах. На первых же страницах своего труда, посвященного источниковедению, он пишет о том, что «с понятием... об истории обыкновенно соединяются представления о разыскании или исследовании фактов, о достоверной передаче того, что было предметом личного наблюдения или изучения» [5]. В другом труде, приуроченном к 100-летию со дня кончины А.Л. Шлецера, он однозначно ставит в заслугу последнему его большой

труд над русскими летописями, труд их собирания и издания. В.С. Иконников подробно освещает задачи и методы источниковедческого исследования, дает характеристику предмета источниковедения, классификацию источников и, обобщая опыт филологической и исторической критики XIV—XIX вв., разрабатывает комплекс правил критики источников, которые, как общеизвестно, во многом сохраняют свою актуальность до сих пор. В заслугу Шлецеру он ставит применение последним правил дипломатической критики, сопоставление русских летописей с иностранными, издание летописи Нестора, как сводного текста по 16 спискам (сопоставление источников) и разработку общих правил исторической критики, которая у него разделяется «...на низшую, или критику слов, и высшую, или критику событий» [7]. Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос, Э. Бернгейм и В.С. Иконников определили как важнейшие этапы источниковедческого исследования — анализ и синтез. О первом этапе анализа нами сказано. Целью внутренней критики источника была проверка истинности данных, им сообщаемых. Он настаивает на применении рационалистического метода, на том, что основанием исторической критики должен быть здравый смысл, а общий характер критики ... скептический, отрицательный. Историк должен быть чужд национальных, религиозных, политических и иных симпатий и антипатий [8]. Если французская историография последней трети XIX в. занималась изучением преимущественно политического аспекта истории, истории дипломатии — школа А. Олара («Политическая история французской революции: Происхождение и развитие демократии и республики (1789—1804)». — М., 1902); труды А. Дебидура, А. Сореля по истории дипломатии, то историки России и Украины в силу переменности многих проблем российского общества расширительно понимали предмет истории и, соответственно, круг источников, подлежащих исследованию. В.С. Иконников определенно пишет об этом: «... пока история ограничивалась политической жизнью народов, она могла довольствоваться летописями и дипломатическими актами; но постепенно в область истории стали входить литература, искусство, юридический и домашний быт, культура вообще, а в связи с этим расширилась и область исторических источников» [9]. Расширенное понимание предмета истории было свойственно в целом российской историографии последней трети XIX в. и объяснилось методологическими изменениями, которые европейскую, в частности, французскую университетскую науку охватили позже. Мною отмечались в более ранних трудах такие изменения: 1) более раннее и глубокое влияние марксизма на российскую либеральную историографию (в практике исторического исследования это находило выражение в изучении экономических аспектов прошлого, наиболее ярко проявившееся в исследовании экономических, крестьянских проблем Великой французской революции историками «русско-украинской исторической школы»); 2) более раннее, чем на Западе, влияние молодой тогда науки социологии и широкое использование сравнительно-исторического метода как инструмента разработки социологических понятий и категорий; 3) более слабое и преходяще влияние неокантианства [10]. Ставя вопрос о необходимости всей полноты охвата источников по изучаемой историком проблеме, и в связи с этим вопрос о необходимости «широты образования» для историка, В.С. Иконников, также как и представитель «русско-украинской исторической школы» Н.И. Кареев говорит об отборе, о выборе тем исследования и соответствующем отборе источников [11]. Французская историография пришла к такому пониманию задач источниковедческого анализа лишь спустя несколько десятилетий. Специальная II-я глава работы В.С. Иконникова «Вопросы исторической критики» посвящена характеристике «вспомогательных знаний», т. е. специальных исторических дисциплин, из которой читатель узнает, что образовательный историк должен знать и использовать методы археологии, палеографии, дипломатики, сфагистики, геральдики, нумизматики, древности

искусств и быта. А также генеалогии, хронологии, исторической географии, этнографии, филологии, истории литературы, истории права. Он должен прибегать к помощи естественных наук, среди которых В.С. Иконников называет геологию, минералогию, химию, этнологию и, добавляет он, историческую библиографию. Это понимание круга специальных исторических дисциплин было свойственно и немецкой, и французской и др. национальным историографиям в последней трети XIX в. и коренным образом отличается от понимания вопроса современными историками. Тем более, что, добросовестно перечислив специальные исторические дисциплины и очертив круг исторических источников, В.С. Иконников подчеркивает, что «... преобладающее значение ... имеют письменные источники» [12]. Между тем, в XX веке указанные проблемы кардинально пересмотрены, пересмотрены, прежде всего, историками французской школы «Анналов», возникшей в 1929 г., которая поставила вопрос о глобальности, тотальности предмета истории (и в этом она делала повторное, после марксизма открытие научных парадигм). Школа «Анналов» поставила вопрос о необходимости изучения цивилизаций, изучения их объективных характеристик и процессов, идущих на разных уровнях, изучения человеческих обществ во всей полноте, взаимосвязанности и взаимообусловленности их компонентов — материальной, экономической и социальной жизни — и человека в природном, социальном, историческом контексте; изучения всех проявлений духовной жизни общества и ментальности человека, определяемой исторической эпохой [13]. В связи с этим, основатели «Анналов» — Л. Февр и М. Блок — резко расширили понимание круга специальных исторических дисциплин, включив в него не только все науки о человеке, науки гуманитарного профиля, но и постулировав необходимость использования историей всего ресурса наук негуманитарных. Школа, соответственно, предъявила качественно новые требования к профессиональной подготовке историка. Впрочем В.С. Иконников тоже понимал, что «... исторический материал расширяется ... вследствие развития самой идеи и содержания истории» [14].

Задачи внутренней критики источников украинский историк понимал так же на уровне решения этих проблем в европейской историографии последней трети XIX в. и также, как Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобос рассуждает о том, что «совершившееся только отчасти доступно нашему чувственному восприятию; еще многое остается присоединить к тому при помощи **соображения, аналогии, догадки**...» [15]. Можно заключить, что основой источниковедческого анализа для него, как и для европейской науки этого времени преимущественно является принцип объективного психологизма.

Историография России устами такого мэтра, как Н.И. Кареев сожалела о том, что «... настоящей так называемой теории истории даже нет» [16]. Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобос вообще упрекали своего современника Э. Бернгейма за то, что он «...пространно толкует о метафизических вопросах, которые ... лишены всякого интереса» [17]. В.С. Иконникову ближе Э. Бернгейм, чем французы. В его фундаментальном труде «Опыт русской историографии» (Киев, 1892), в первом томе содержится около сорока ссылок на вышеупомянутую работу Э. Бернгейма и отсутствуют таковые на работы Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобоса. Это объясняется и тем, что Владимир Степанович стажировался в Германии, неоднократно с научными целями ездил туда, вызывая нарекания со стороны своего друга и единомышленника И.В. Лучицкого, предпочитавшего Францию [18]. Вся третья глава его рассматриваемой здесь работы посвящена проблемам философии истории, проблемам исторического синтеза. В связи с чем, он ставит вопрос об исторических законах, о причинности, о применении историком сравнительного и статистического методов, о субъективизме в истории, логике развития национальных историографий, прогрессе в истории, нравственных уроках истории и т. п.

Французская историография рассматриваемого периода принципиально отказывалась от изучения закономерности, причинности в истории. По завершении операций источниковедческого анализа, — писал Ш. Сеньобос, — в руках историка оказывается «масса мелких фактов», «ворох подробных сведений», «огромное количество утверждений», которые необходимо «сортировать» [19]. Французские авторы предложили определенную схему, содержание которой состояло в складывании в серии, ряды однородных фактов в хронологической последовательности. Таким образом будет накопляться материал для написания истории искусств, религии, военной, экономической, истории политических учреждений и т. д. Будущие поколения историков объединяет их во всеобщую историю.

В.С. Иконников пишет, что историк проходит « две дороги для достижения исторической истины: 1) точное и беспристрастное, критическое исследование случившегося, и 2) совокупление исследованного, предугадывание того, что первым путем недостижимо» [20]. Таким образом, украинский историк ищет критерии исторического синтеза, «логику истории», которая столь мало разработана. Ему свойственен оптимизм в большей степени, чем его проявляли французские историки, пером которых водила «дрожащая осторожность побежденных в 1871 г.» [21] Иконников склоняется к необходимости применения сравнительного метода, пишет о том, что любой значительный историк имел свою «гипотезу», руководящую идею синтезирования исторического материала. Гизо писал историю, как историю цивилизации, Бокль и Дреппер — как историю умственного развития и т. д. И в конечном итоге склоняется к идее необходимости тесного сотрудничества истории и психологии, считая «...душевные движения» не только важнейшими деятелями «в жизни человека», но и «могущественнейшими силами природы, какие мы знаем» [22]. В.С. Иконников также, как историки «русско-украинской исторической школы» не разделял позитивистского унифицирования истории с естественными науками, отстаивал ее специфику, но он отказался и от неокантианского деления наук на идеографические и номотетические. Вера в познаваемость исторического прошлого, возможность истории устанавливать законы и причины общественного развития свойственна историографии России преимущественно. За два десятилетия до А. Берра и его выдержанной в академическом духе критики в адрес «историзирующей истории», за несколько десятилетий до резко полемических выступлений по этому поводу Л. Февра, И.В. Лучицкий подверг уничтожающей критике современную ему историографию за идеографизм, описательность, пропагандируя идеи синтеза, всеобъемлющей систематизации исторических фактов. В начале 70-х годов И.В. Лучицкий, исследуя проблемы теории истории, также, как и французские историки этого времени показал себя приверженцем «теории факторов». По его мнению, историк должен изучать эволюцию каждого фактора: экономического, политического, религиозного, психологического и т. д. в их взаимодействии, не отдавая предпочтения ни одному из них.

Марксизм противопоставлял позитивистскому пониманию многофакторности пружин исторического развития монистическое понимание истории. Современные критики марксизма, а в данном случае речь идет об аргументации А.Я. Гуревича, указывают историкам-марксистам на забвение ими субъективной стороны исторического процесса, превращение истории в обезличенную историю способов производства, стремление подчинять историческое исследование поискам формационных признаков в истории каждого конкретного общества, что превращается в главную их заботу [23].

Н.И. Кареев, которого много и с сочувствием цитирует В.С. Иконников, подвергшийся влиянию неокантианства, стоял на позициях многофакторности исторического процесса и считал, что и личность, первичный элемент общества,

плюрализирована [24]. Личность проявляет себя в истории в совокупности своих антропо-психологических и в определенной степени социальных качеств. Н.И. Кареев и В.С. Иконников понимали процесс истории «закономерным» только в том смысле, что «отдельные элементы отдельных его моментов, т. е. людские поступки», складываются в события и движения, «возникают из своих причин вполне закономерно»[25]. Н.И. Кареев, как и В.С. Иконников, разделял идею о плодотворности связей истории с психологией и считал заслугой П.Л. Лаврова единомыслие в данном вопросе. В свою очередь П.Л. Лавров выражал свою солидарность со взглядами Н.И. Кареева на проблемы философии истории [26]. Тем не менее, и Н.И. Карееву, и В.С. Иконникову, при всем уважении к философии истории, в конкретно-исторических трудах был свойственен позитивистский «эмпирический настрой», ограничение задач истории аналитическо-синтетическими процедурами.

В.С. Иконников, как и историки «русско-украинской исторической школы», не разделял требование беспристрастности изложения исторического материала историком, выдвигаемое их современниками — французскими историками, хотя и писал, что «беспристрастное отношение к предмету и терпимость мнений — есть выражение известной степени развитости историка» [27]. На деле в историческом труде обязательно выступают национальные, религиозные, политические симпатии и антипатии их авторов. Тем не менее, история имеет свое право на существование. Если Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобос считали историю чем то вроде шахматной игры, способствующей развитию ума тех, кто ею занимается, то русские и украинские их коллеги-современники полагали, что только наука история может дать «по возможности полное знание и ясный взгляд на жизнь общества».

Итак, историософский дискурс В.С. Иконникова имеет вполне отечественный и современный ему мировой контекст. Анализ показывает, что слабым местом его остаются проблемы исторического синтеза. Несмотря на то, что отечественная и мировая наука в XX — начале XXI вв. много продвинулась в поиске его критериев, вопрос нельзя считать окончательно решенным. Поиски продолжаются и, очевидно, будут продолжаться, ибо каждое новое поколение ученых будет предлагать свои способы решения коренных проблем методологии истории, решения трудных проблем синтеза в истории.

Джерела та література

1. Мальков В.Л. Предисловие // Современная зарубежная немарксистская историография: Критический анализ. — М., 1989. — С. 3.
2. Bernheim E. Lehrbuch historischen Methoden und der Geschichtsphilosophie. — Leipzig, 1889.
3. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. СПб., 1899; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. — М., 1902.
4. На русский язык целиком были переведены вышеуказанные работы Ш.-В. Ланглуа и Ш. Сеньобоса и две части труда немецкого историка.
5. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — К., 1891. — С. 2—3. Здесь же автор ссылается на авторитет Э. Бернгейма.
6. Иконников В.С. Памяти Августа Людвига Шлецера. 1809—1909. Б. м. и г. — С. 62, 68.
7. Там же. — С. 55.
8. Там же. — С. 59, 60. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — С. 10, 22.
9. Там же. — С. 28.
10. См. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е годы XIX — 40-е годы XX вв.). — Киев, 1994. — С. 44—45.
11. Кареев Н.И. Сущность исторического процесса. — СПб., 1890. — С. 340.
12. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — С. 67.
13. Таран Л.В. Указ. соч. — С. 157.
14. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — С. 27.
15. Там же. — С. 47.
16. Кареев Н.И. Указ. соч. — С. 247.
17. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение... — С. 9.

18. И.В. Лучицкий — В.С. Иконникову. Париж, 11 ноября 1872 г. / Письма И.В. Лучицкого. Публикация Л.В. Таран // Французский ежегодник... 1987. — С. 198.
19. Сеньобос Ш. Исторический метод... — С. 76—77.
20. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — С. 166.
21. Baumont M. Notice sur la vie et les travaux du Lucien Febure (1878—1956). — P., 1959. — P. 6.
22. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — С. 209.
23. Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории // Вопр. философии. — 1990. — № 11. — С. 32—33.
24. Кареев Н.И. Историология (теория исторического процесса). — Пг., 1915. — С. 47.
25. Иконников В.С. Вопросы исторической критики. — С. 266; Кареев Н.И. Указ. соч. С. 291.
26. Золотарев В.П. Николай Иванович Кареев // Портреты историков. Время и судьбы. Т. 2. Всеобщая история. — Москва—Иерусалим, 2000. — С. 280.
27. Иконников В.С. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. — Киев, 1869. — С. 2.

Т.В. Коломієць

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ХАРКОВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО ТА ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

Вивчення історії культури Харкова початку ХХ с залишається актуальним до сьогодення. Для того періоду, як і для початку XXI ст., є характерними епохальні зрушення у розвитку вітчизняної культури. Харків і тоді, і тепер - великий промисловий, науковий, культурний центр України. А тому дослідження культурницьких процесів цього міста на початку ХХ ст. дає нам можливість використати тогочасний дорогоцінний досвід, щоб уникнути багатьох помилок на сучасному, теж доволі складному, етапі розвитку освіти, літератури та мистецтва. Разом з тим, аналіз вітчизняної історіографії культурного розвитку Харкова перших років минулого століття дозволить визначити коло питань, ще недостатньо опрацьованих істориками-краєзнавцями.

Висвітлення зазначеної проблеми у вітчизняних історичних наукових працях, створених у 1917-2003 рр., слід підрозділити на кілька історіографічних етапів, що об'єктивно обумовлюється перш за все політичною ситуацією в державі. Період, хронологічні рамки якого охоплюють проміжок часу з 1917 і до початку 30-х рр., не сприяв вивченню історико-культурологічних проблем. Хоча певний час в Україні й існувала самостійна державність, але події громадянської війни, які розгорнулися в Харкові з надзвичайною силою та жорстокістю, а згодом і встановлення Радянської влади та безкінечні реформування в галузі освіти та культури, гальмували будь-які наукові розвідки.

Так, у період національно-демократичної революції було опубліковано тільки дві праці з даної проблеми: робота В. Барвінського з історії Харківської губернії [1], в якій культурний розвиток і губернії, і її центру – Харкова розглядався в надто скороченому варіанті, а також посібник з народознавства Харківської губернії колективу авторів, серед яких був і М.Сумцов [2], де більшість сторінок відводилося описам природних умов та етнографічних особливостей краю.

Вже після встановлення Радянської влади вийшло кілька праць російських авторів В.Зеленка, Є.Мединського, М.Чехова, Д.Елькіної [3,4,5,6], присвячених проблемам шкільної та позашкільної освіти взагалі. В них розглядалися питання становлення освіти за часів існування Російської імперії, піддавалася критиці антинародна політика царизму в шкільній справі, вказувалося на переваги радянського початкового навчання. З українських авторів, хто писав про розвиток школи й освіти в Україні на початку ХХ ст., в тім числі й на Харківщині, можна назвати хіба що В.Біднова [7], який невдовзі емігрував за кордон, продовжуючи й там свої

дослідження з даної теми. В еміграції в цей період проблемами дорадянської педагогіки займався також С.Сірополко.

У другій половині 20-х рр. XX ст. як окрема галузь знань виникла історія вітчизняного кіномистецтва. Важливий крок у її становленні зробив Б.С.Лихачов своєю працею "Кино в России (1896-1926). Материалы к истории российского кино" [8], присвяченою тридцятиліттю появи кінематографії в Росії. Цілісна історико-теоретична концепція вітчизняного кіно дожовтневого періоду була запропонована професором Всесоюзного державного інституту кінематографії М.О.Лебедєвим в "Очерках кино в СССР" [9], де вчений дослідив процеси виникнення та розвитку кінематографа, перетворення його на мистецтво та один з головних засобів просвітництва.

В 20-і роки вивчення мистецтва Слобожанщини було зосереджене в підсекції українського мистецтвознавства літературно-етнографічної секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, на базі якої у жовтні 1926 р. була створена Харківська філія кафедри мистецтвознавства при Всеукраїнській Академії наук. Особливо відзначився в цей час своїми працями з музеєзнавства та архітектури Слобідської України керівник цих обох установ С.А.Таранушенко [10].

Серед праць, присвячених дорадянській історії міста в цілому та окремих його районів, можна назвати нариси І.Волгіна [11], К.Платонова [12], а також роботу довідкового характеру В.Павликовського [13], яка цінна тим, що в ній наводиться перелік архітектурних пам'ятників міста.

В цей же історіографічний період з'явилася важлива для краєзнавців робота М.Піксанова "Областные культурные гнёзда» [14], яка стала своєрідним методичним керівництвом щодо вивчення культурно-освітніх проблем окремих обласних центрів та областей у цілому дореволюційної Росії. Автор наполягав на тому, що кожне обласне місто являє собою самостійний культурний осередок, але його обов'язково слід розглядати в контексті культурно-історичних тенденцій усієї країни. В цій та іншій роботі "Областная литература в первую чверть XIX ст." він подав свою характеристику українсько-російських культурних взаємин, посилаючись при цьому на досвід саме Харкова. "Своєрідністю Харкова, у співставленні зі Смоленськом і Казанню, є сполучення двох культур: української і російської. Харків жив в оточенні українського народного життя і української культури... Проте існування російської і української культури в одному культурному центрі не було антагоністичним", - стверджував М.Піксанов [15].

З другої половини 30-х і до початку 50-х рр. XX ст. тривав третій історіографічний період, який можна назвати періодом затишшя у вивченні культурної спадщини Харкова. Багато громадських діячів, що працювали на культурній ниві на зламі XIX і XX століть, стали за радянських часів персонами non grata: писати про тих, хто легальними методами намагався нести просвіту в народ, було не тільки не престижно, але й небезпечно. Їх імена якщо й зустрічалися в історичних дослідженнях, то обов'язково з тавром "буржуазний".

У цей час проблематику загального характеру, в тому числі і пов'язану з історією освіти в країні взагалі та на Харківщині зокрема у відповідний період, розглядали російські вчені Є.Мединський [16], Ш.Ганелін, Е.Голант [17], М.Константинов, В.Струминський [18, 19], А.Рашин [20] та український учений М.Даденков [21].

Не можна обійти увагою роботи, видані в 1940 р. до 135-літнього ювілею Харківського університету. Це "Короткі нариси з історії Харківського державного університету" [22] та стаття Н.Фрідьєвої "Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету" [23], в яких досліджувався розвиток університетського наукового життя та бібліотеки в тому числі і в 1900-1917 рр. Зважаючи на те, що і сам університет, і його Центральна наукова бібліотека були одними з провідних

культурних центрів загальноміського життя, в роботах містяться відомості про культурно-освітні заходи, що відбувалися в Харкові на початку XX ст.

Більш інтенсивна розробка проблем, пов'язаних з культурою та освітою на зламі XIX-XX ст., почалася на наступному етапі української історіографії, а саме з другої третини 50-х - до кінця 80-х років. Особливо відзначився дослідницькою активізацією період хрущовської "відлиги", коли відбувалася хоча й часткова, але все ж таки лібералізація суспільства внаслідок помітних політичних змін у радянському та партійному керівництві.

Московський учений М.Богданова [24], харківські дослідники Г.Чернявський та С.Піналов [25] у працях з питань шкільної та позашкільної освіти досліджуваного періоду глибше за своїх попередників характеризували процеси розвитку народної школи та педагогічної думки в дореволюційній Росії, не боялися наводити дані про позитивні реформування та зрушення в навчально-виховній системі початку XX ст. Але цей історіографічний період лише на мить дозволив привідкрити двері у заборонене до цього історичне минуле. Самої ж сутності досліджень, особливо в їх ідеологічному аспекті, він не порушив, та, в принципі, і не мав на меті цього робити.

Це наочно продемонстрували роботи радянських учених 70-х - 80-х рр. XX ст., написані в дусі політичної кон'юнктури та заангажованості під пильним наглядом партійної цензури. Дослідження Г.Жураковського [26], О.Ососкова [27], Е.Дніпрова [28] та інших з історії просвіти в Російській імперії, в яких вони посилаються і на дані Харкова та губернії, особливо у висновках містять поверхові судження зі щільним прошарком ідеологічних напластувань, хоча джерельна база досліджень значна за обсягом і бездоганна за підбором матеріалів. Тому і відчувається різка неузгодженість та невідповідність між фактичною частиною дослідження і його висновками.

Монографія київської дослідниці В.І.Кізченко [29] теж не позбавлена цих вад, проте й заслуг у неї багато. Авторка вперше в історіографії радянського періоду порушила проблему культурно-освітнього рівня робітничого класу, в тому числі й харківського, наприкінці XIX – на початку XX ст. і дослідила питання розвитку загальної та професійної освіти робітників, вказала на значення позашкільної роботи громадських культурно-освітніх товариств (зокрема, Харківського товариства грамотності) в просвіті народу.

Середина 50-х років стала своєрідним апогеєм у написанні цілої низки робіт з історії Харкова та його культури ще й з іншої причини. Два ювілеї – 300-річчя заснування міста і 150-річчя університету – відзначалися у 1955 році.

На честь першої дати вийшов історико-економічний нарис О.Михайлика "Харкову – 300 років" [30], де приблизно на 10 сторінках у розділі "Харків – науковий і культурний центр" автор зробив загальний екскурс у культурне минуле міста. Але період 1990-1917 рр. тут фактично не відображається, бо О.Михайлик в основному посилався на праці Д.Багалія, Д.Міллера та А.Гусєва, виклад матеріалів у яких доведений до 1902-1905 рр.

Досліджуваному періоду в роботі, присвяченій 150-літньому ювілеєві Харківського університету, що вийшла за редакцією професора цього університету С.Королівського, відповідає розділ III "Харківський університет в період імперіалізму кінця XIX – 1917р." [31], де в основному акцентується питання навчальної та науково-дослідної діяльності закладу. Тоді ж було опубліковано чимало нарисів, які розкривали життєвий і творчий шлях видатних учених Харківського університету: Д.Овсянико-Куликовського, М.Бекетова, В. Арнольді, В.Данилевського та ін. [32, 33, 34, 35, 36].

В історичному нарисі, створеному колективом професорів Харківського університету, серед яких відомі історики І.К.Рибалка, В.І.Кадєєв, Є.П.Пугач, до 175-річного ювілею Університету, у першому розділі "Харківський університет у

дореволюційний період (1805-1917 рр.)" [37] дещо більше уваги, в порівнянні з попереднім виданням, автори присвячують громадській культурно-освітній діяльності професорсько-викладацького складу цього навчального закладу.

Визначне місце у вивченні культури періоду 1900-1917 рр. мала колективна праця із серії "Історія міст і сіл УРСР" [38] "Харківська область", в якій було систематизовано результати попередніх досліджень з історії культурного розвитку початку XX ст.

У 1987 р. вийшла робота Ю.Шевельова [39], яка докладно висвітлювала стан і статус української мови в Україні, в тому числі і в Харкові, протягом першої половини XIX ст., куди входить і досліджуваний період, в книговидавничій справі, пресі, освіті, церкві тощо.

Взагалі, цей історіографічний період позначився появою чималої кількості ґрунтовних монографій з різних галузей українського та російського мистецтва. Вагомим стало багатотомне дослідження радянських мистецтвознавців "Русская художественная культура конца XIX - начала XX веков" [40], підготовлене і видане у 70-х роках. Зважаючи на те, що Харків займав провідне місце серед провінційних міст Росії, у цих книгах зібрано хоча й не значний за кількістю, але цінний за змістом матеріал з історії харківського театрального, циркового, кінематографічного та інших видів мистецтва. Фундаментальне (у 8-ми томах, 10-ти книгах) історичне дослідження українських науковців з історії України теж у 4-му томі містило короткий, але логічний і добре систематизований, з розкриттям особливостей кожної з мистецьких галузей, розділ з розвитку культури 1900-1917 рр. [41]. На цьому історіографічному етапі з'являються також загальні праці з історії розвитку української музики, літератури, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва тощо [42, 43, 44]. Але необхідно наголосити, що роботи, в яких досліджувалася культура в загальноросійському чи загальноукраїнському контекстах, Харків зачіпали побіжно, надаючи переваги розвиткові столичних міст - Петербурга, Москви, Києва.

З другої половини 50-х - до кінця 80-х рр. вийшло чимало праць, присвячених вивченню художнього життя Харкова, а також персоналіям відомих місцевих художників. Еволюцію художньої школи міста з другої половини XIX - до початку XX ст. проаналізував у своїй кандидатській дисертації та статтях Л.Соколюк [45, 46], вводячи при цьому до наукового обігу велику кількість першоджерел. Художнє життя Харкова з середини XIX ст. і до 1917 р. вивчала теж у дисертаційному дослідженні А.С.Півненко [47]. Творчість видатних російських та українських художників С.Васильківського, М.Ткаченка, П.Левченка, Д.Безперчого, пов'язана з харківським періодом, висвітлюється в роботах М.Безхутрого, Ю.Дюженка, М.Чернова та ін. [48, 49, 50, 51]. Оглядові архітектурних споруд міста присвятив свою монографію "Харьков. Архитектурный очерк» О.Касьянов [52].

Цінні відомості містила книга М.Т.Дьяченка [53], яка в популярній формі розповідала про історію вулиць та майданів міста, про видатних діячів і історичні події, на честь яких вони були названі, а також наводила короткі дані про історію архітектурних споруд Харкова з початку його заснування й до 70-х років XX ст. Зрозуміло, що період 1900-1917 рр. в цьому нарисі висвітлювався в основному крізь призму революційних подій 1905-1907 та 1917 років.

Про розвиток різноманітних наукових та культурно-освітніх товариств Харкова на початку XX ст. та участь у них передової інтелігенції писали: В.Кізченко, А.Ткаченко [54], В.Камишникова [55], М.Гомон (про Харківське товариство грамотності) [56], О.Мазуркевич [57], Н.Фрідьєва [58] (про педагогічну та громадську діяльність Х.Алчевської), Я. Турченко [59], Є.Фінкельштейн [60] та ін. про видатних діячів науки та мистецтва.

У 1990 р. вийшла друком створена у 80-ті роки праця харківського вченого В.В.Кравченка, присвячена науковій та громадсько-політичній діяльності одного з найвидатніших істориків України, фундатора історичних досліджень Слобожанщини та її центру – Харкова - Д.І.Багалія [61]. В.Кравченко, залучивши значну кількість до цього не опрацьованих історичних джерел, по-новому відкрив незаслужено відкинуте за радянських часів на задній план ім'я нашого земляка.

Таким чином, радянські вчені з другої половини 50-х – до кінця 80-х років зробили значний крок у вивченні культурної спадщини Харкова початку XX ст. Якісні зрушення відбувалися за рахунок розширення джерельної бази теми, відкриття заново багатьох імен діячів культури початку XX ст., створення фундаментальних узагальнюючих праць. Ці роботи містять разом з тим чимало ідеологічних упереджень, особливо у вступних частинах та висновках, які мають мало спільного з проблематикою культурного розвитку. Але виважений підхід до історико-культурологічних праць радянського історіографічного періоду дає змогу відокремити зерна від полови і по-достоїнству оцінити роботи вчених, узяти з них найголовніше і найцінніше, акцентувати увагу на фактичних матеріалах.

З кінця 80-х років XX ст. починається новий період у розвитку української історіографії, пов'язаний з боротьбою України за незалежність та проголошенням самостійної Української держави у 1991 р. Саме на цьому етапі демократизації науки, зняття ідеологічних перепон була створена чи не найбільша кількість робіт з історії розвитку культурних процесів у Харкові. Безсумнівно, не всі дослідження рівнозначні за якістю, але разом вони допомагають відтворити маловідомі або забуті сторінки з історико-культурного минувшини міста початку XX ст.

У 90-х роки XX та на початку XXI століть у Харкові пройшло і проходить багато конференцій, присвячених культурі України взагалі і Слобожанщини та Харкова зокрема. Тези та матеріали, підготовлені до цих зібрань, доповіді, прочитані на засіданнях секцій, демонструють пріоритетні напрямки дослідження культурної проблематики вченими міста.

Для висвітлення питань народної освіти досліджуваного періоду з сучасної вже точки зору важливе значення мають праці, написані фахівцями Харківського державного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди: посібник з історії народної освіти Харківщини, опублікований у 1990 р. І.Прокопенком і Д.Кочатом, [62] колективна монографія "Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині" 1992 р. видання [63], довідник "Педагогічна Харківщина" [64], дисертаційне дослідження Т.Кравченко "Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX - на початку XX ст." [65] та ін.

Вагома за змістом книга "Выдающиеся педагоги высшей школы Харькова" із серії "Харківський біографічний словник" була створена з ініціативи Харківського гуманітарного інституту "Народна Українська Академія" і вийшла під редакцією професорів В.І.Астахової та О.Н.Ярмиша [66]. Біографічний словник уміщує відомості про життя та діяльність видатних педагогів міста, в тому числі й тих, які викладали у харківських вищих та середніх навчальних закладах на початку XX ст.

Проблем національно-культурного відродження початку XX ст. у Харкові побіжно торкаються у своїй статті, присвяченій діяльності М.Міхновського, історики І.Курас, Ф.Турченко, Т.Геращенко [67]. Зокрема, автори розглядають діяльність М.Міхновського у харківському товаристві імені Гр.Квітки-Основ'яненка, в українських видавництвах, аналізують його стосунки з іншими представниками національного руху Харкова – Х.Алчевською, Г.Хоткевичем, М.Сумцовим. Аспектам розвитку української культури Харкова присвячені також і статті місцевих істориків В.Бурмаки, В.Головченка, Т.Коломієць [68, 69, 70] та ін.

Запровадження у 90-ті роки XX ст. до вивчення у вищих навчальних закладах, а з початку XXI ст. - й у середніх школах, курсу з історії рідного краю стимулювало

процес написання місцевими науковцями навчальних посібників з краєзнавства, які, зрозуміло, не обходять і досліджувану проблему [71, 72, 73, 74, 75].

У 2003 р. вийшов навчальний посібник колективу авторів Харківського державного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди за редакцією І.Ф.Прокопенка "Харків – моя мала Батьківщина" [76], присвячений історії та сучасності міста Харкова. "У книзі, - відзначають у анотації її автори, - характеризуються особливості природного середовища, історія, населення, економіка, культура, освіта, наука; висвітлюється роль Харкова і Слобожанщини в національному відродженні України, подаються відомості про видатних діячів Харківщини". Проте розділи посібника не рівнозначні за змістом і формою. З історії культурного розвитку на початку XX ст. краще висвітлені питання, пов'язані з розвитком наукових знань, архітектури, образотворчого та театрального мистецтв. Історія розвитку літератури, циркового, оперного мистецтв початку XX ст. залишилися поза увагою авторів цього видання. Більш того, вони стверджують, що "з початком XX століття особливого розмаїття в літературному житті Харкова не спостерігалося". Хоча саме в той час харківські українські письменники і поети намагалися вийти на європейський рівень модерної літературної творчості, а представники російського художнього слова створили в Харкові один з наймогутніших центрів російського футуризму.

Останнім часом побачили світ чимало монографій, дисертаційних досліджень місцевих краєзнавців, які висвітлюють процеси духовного розвитку Харкова на зламі XIX і XX ст., аналізують окремі види мистецтв, художні надбання, розкривають імена передових діячів цієї епохи, які робили все можливе й неможливе, щоб вивести Харків на чільне місце в країні за різними показниками розвитку науки, освіти, культури. Це роботи О.Головка, Б.Зайцева, К.Кеворкяна, Т.Коломієць, С.Куделка, А.Лейбфрейда, В.Мазманьянц, С.Побожія, Ю.Полякової, С.Посохова, Д.Чорного, Ю.Шкодовського, О.Ярмиша [77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86] та ін.

Хочеться вірити, що фундаментальна монографія з історії Харкова XX ст., над якою зараз працюють кращі наукові сили міста до його 350-літнього ювілею, виправдає всі сподівання і буде гідним продовження багаліївської історії міста, створеної до його 250-річчя.

Джерела та література

1. Барвинский В.А. Исторический почерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918.
2. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: Пособие по народоведению / Сост.: А.С.Федоровский, Д.К.Педаев, В.Г.Аверин, В.И.Талиев, Н.Ф.Сумцов и др.. – Харьков, 1918.
3. Медынский Е. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. – М., 1918; Його ж. Энциклопедия внешкольного образования. – М. - Птр., 1923.
4. Зеленко В.А. Практика внешкольного образования в России. – М. - Птр., 1923.
5. Чехов Н.В. Типы русской школы в их историческом развитии. – М., 1923.
6. Элькина Д.Н. Очерки по агитации, пропаганде и внешкольной работе в дореволюционной России. – М.-Л.,1930.
7. Біднов В. Школа й освіта в Україні // Українська культура: Зб. лекцій. – Подебрази, 1934. – С. 27-38.
8. Лихачёв Б.С. История кино в России (1896-1926): Материалы к истории русского кино. – Ч.1. 1896-1913. – Л.: Academia, 1927.
9. Лебедев Н.А. Очерк истории кино СССР. – М.: Искусство, 1965.
10. Богдашина О.М. Про вивчення мистецтва Слобожанщини XVII - поч. XX ст. харківськими вченими в 20-х роках // Культура України: історія і сучасність: Республіканська науково-теоретична конференція 26-28 жовтня 1992 р. – Харків, 1992. – С.50.
11. Іволгін І. Старий Харків. Нариси. – Харків, 1920.
12. Платонов К. По околицях Харкова. – Харків, 1929.
13. Павликовский В.К. Харьков (Несколько слов о городе и его экскурсионных объектах). – Харьков, 1934.
14. Пиксанов Н. Областные культурные гнёзда. – М, 1928.
15. Пиксанов Н. Областная литературы в первую четверть XIX века. – М.-Л, 1941. – Т. V. – С. 349-352.

16. Медынский Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1938.
17. Ганелин Ш.И., Голант Э.Я. История педагогики. – М., 1940.
18. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. – М., 1947.
19. Константинов Н.А., Сруминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1953.
20. Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX вв. // Исторические записки. – 1951. – Т.37. – С.28-80.
21. Даденков М.Ф. История педагогики. – К., 1947.
22. Короткі нариси з історії Харківського державного університету, 1805 – 1940: Ювілейне видання. – Харків, 1940.
23. Фрідьєва Н. Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету ім. О.М.Горького: До 135-річчя її існування. Історичний нарис // Короткі нариси з історії Харківського державного університету, 1805 – 1940. – Харків, 1940.
24. Богданов Н.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР // Историко-статистические очерки. – М., 1964.
25. Чернявский Г.И., Пиналов С.А. Внешкольное образование в России. – Харьков, 1962.
26. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Под ред. Э.Днепрова. – М., 1978.
27. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М., 1982.
28. Вопросы истории школы и педагогики дореволюционной России / Под ред. Э.Д.Днепрова. – М., 1978.
29. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 років. – К., 1972.
30. Михайлик О.Ф. Харкову – 300 років: Історико-економічний нарис. – Харків, 1956.
31. Харьковский государственный университет имени А.Горького за 100 лет / Под ред. С.М.Короливского. – Харьков, 1956.
32. Илюхин И.Г. Д.Н.Овсянико-Куликовский – историк и критик русской литературы (1853-1920) // Труди філологічного факультету Харківського університету. – 1956. – Т.3. – С. 13-27.
33. Хотинский Е.С. Академик Николай Николаевич Бекетов. Очерк жизни и деятельности. – Харьков, 1950.
34. Турченко Я.И. Николай Николаевич Бекетов. – М., 1954.
35. Шкорбатов Л.А. К истории альгологии и гидробиологии в Харьковском государственном университете // Труды научно-исследовательского института биологии и биологического факультета харьковского университета. – 1955. – Т.22. – С.123-160.
36. Финкельштейн Е.А. Василий Яковлевич Данилевский – выдающийся русский биолог, физиолог и простистолог (1852-1939). – М., Л., 1955.
37. Харьковский государственный университет 1805-1980: Исторический очерк. – Харьков, 1980.
38. История городов и сёл Украинской ССР: Харьковская область. – К., 1976.
39. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Б.м.: Сучасність, 1987.
40. Русская художественная культура конца XIX - начала XX века: В 4-х т./ Под ред. А.Д.Алексеева - М.,1968-1980.
41. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 4. - К., 1979.
42. Історія української музики. – Т.3. – К., 1990.
43. Історія українського мистецтва: В 6 т. –Т.4. - К., 1970.
44. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / Під ред. Я.Запаско. – Львів, 1969.
45. Соколюк Л.Д. К истории художественной жизни Харькова: Эволюция художественной школы во второй половине XVIII- начале XX веков: Автореф. ... к.и. – Л., 1986.
46. Соколюк Л. Перша російська жінка-художник // Прапор. – 1980. - № 3. – С. 116-118.
47. Пивненко А.С. Художественная жизнь г. Харькова второй половины XIX – начала XX вв.(до 1917 р.): Автореф. ...к.и. – М., 1990.
48. Дюженко Ю.В. М.С.Ткаченко. – К., 1958.
49. Дюженко Ю.В. Петро Олексійович Левченко. – К., 1963.
50. Чернов М. Дмитро Іванович Безперчий. – К., 1963.
51. Безхутрий М.М. Сергій Васильківський. – К., 1979.
52. Касьянов А.М. Харьков. Архитектурный очерк. – Харьков, 1955.
53. Дьяченко Н.Т. Улицы и площади Харькова. Очерк. - Изд.4, испр. и доп. – Харьков, 1977.
54. Кізченко В.І., Ткачук А.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності // Укр. істор. журн. – 1985. - № 12. – С.81-87.

55. Камишникова В.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі граотності (кінець XIX – початок XX ст.) // Культурно-освітня робота: Республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1983. - № 8. – С.85-90.
56. Гомон М.Л. Л.М.Толстой і Харківське товариство грамотності //Рад. літературознавство. – 1981. - № 10. – С.67-72.
57. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х.Алчевська та її сподвижники. – К., 1963.
58. Фридьева Н.Я. Жизнь для просвещения народа (о деятельности Х.Д.Алчевской). – М., 1963.
59. Турченко Я.И. Николай Николаевич Бекетов. – М., 1954.
60. Финкельштейн Е.А. Василий Яковлевич Данилевский – выдающийся русский биолог, физиолог и простистолог (1852-1939). – М.-Л., 1955.
61. Кравченко В.В. Д.И.Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1900.
62. Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А. История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX – начало XX вв.). – Х., 1990.
63. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. – Харків, 1992.
64. Педагогічна Харківщина: Довідник. – Харків, 1997.
65. Кравченко Т.М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф.... к.і.н. – Харків, 1999.
66. Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова: Биографический словарь / Под ред. В.Астаховой, А.Ярмыша. – Харьков, 1998.
67. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епох // Український історичний журнал. – 1992. - № 9. – С. 76-91.
68. Головченко В.Український національно-культурний рух у Харкові напередодні й під час першої світової війни //Березіль. – 1995. - №№ 9-10.
69. Головченко В., Бурмака В. Харків і українське національне відродження кінця XIX – початку XX ст. // Березіль. – №№ 1-2.
70. Коломієць Т.В. Діяльність представників українського національно-культурного відродження в Харківському товаристві грамотності // Вісник Університету внутрішніх справ. – Додаток до №№ 3,4. – Сімферополь, 1998.
71. Рідний край. Культура Слобідського краю. – Харків, 1999.
72. Головінов В.П., Гомон П.Л. Духовні джерела Слобожанщини: Навчальний посібник. – Харків, 1998.
73. Художня культура Слобідської України: Навчальний посібник. – Харків, 1995.
74. Історія рідного краю (Харківщинознавство): У 2-х ч.: Навчальний посібник / Б.П.Зайцев, В.В.Скирта, В.В.Воропаєва та ін. – Харків, 2002.
75. Історія Слобідської України: навчальний посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В.І.Тор канюк і О.Л.Сидоренко. – Харків, 1998.
76. Харків – моя мала Батьківщина: навчальний посібник з народознавства / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди / За ред. І.Ф.Прокопенка. – Харків, 2003.
77. Головко А.Н., Ярмыш А.Н. Сделал, что мог: Харьковский городской голова А.К.Погорелко. – Харьков, 1998.
78. Зайцев Б.П., Посохов С.И. Попечители Харьковского учебного округа. – Харьков, 2000.
79. Кеворокян К.Э. Первая столица: Рассказы о городе. Публицистика. Очерки. – Харьков, 1999.
80. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920). – Харків, 1998.
81. Лейбфрейд А., Полякова Ю. Харьков от крепости до столицы. – Харьков, 1998.
82. Мазманьянц В.К., Зайцев Б.П., Куделко С.М. История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805-1917 гг.). – Харьков, 1992.
83. Побожій С.І. Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті 1805-1920 рр.: Автореф. ... к.м. – Харків, 1993.
84. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – Харьков, 1997.
85. Чорний Д.М. Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. – Харків, 1995
86. Шкодовский Ю.М., Лаврентьев И.Н., Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков вчера, сегодня, завтра. – Харьков, 2002.

4140328

ОСНОВНИЙ ФОНД
БІБЛІОТЕКИ
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Н.М.Чермошенцева

ХМЕЛЬНИЧЧИНА У РЕФЛЕКСІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО ІСТОРИКА С.Я.БОРОВОГО

В українській історіографії XIX – XX ст. ствердилася думка про Національно-визвольну війну українського народу XVII ст. як про цілком справедливу, героїчну добу української історії. Втім, далеко не всі учасники сприймали ці події саме так. Наприклад, єврейська народна та історіографічна традиція загалом дає суто негативну оцінку добі Хмельниччини. Тут яскравим прикладом є єврейські хроніки XVII ст. – «Пучина бездонна» Натана Ганновера [5], хроніка Мейра з Щебржешина, "Послання" Саббатая Гакогена, "Брама Покаяння" Габріеля Ієгошії та ін., що були написані свідками тих подій. В них мова йдеться не про героїчні походи, а про велику національну катастрофу єврейського.

Отже, на прикладі Хмельниччини ми маємо яскравий приклад невідповідності навіть в трактуваннях між національними історіографіями. Втім, щодо погодження українського і єврейського поглядів на проблему доречно звернутися до наукового доробку визначного єврейського, радянського історика Саула Яковича Борового (1903–1989). Для нього, уродженця багатонаціональної Одеси, рідними мовами були російська, українська й обидві єврейські – іврит та ідіш, і це дозволило йому звернутися до джерел з історії України, які були фактично недоступні для українських та російських істориків (з-за не володіння єврейськими мовами), ні історикам єврейства, які майже не залучали малодоступні та неопубліковані російські та українські архівні матеріали [7, 163]. Таке мовне поєднання дозволило С.Я.Боровому відійти від традиційної точки зору і показати добу Хмельниччини у порівнянні польської, української та єврейської точок зору.

Взагалі, історія єврейства в Україні XVI–XIX ст. довгий час була центральною темою досліджень вченого. В її рамках істориком було проведено низку досліджень з українсько-єврейської тематики – «Евреи в Запорожской Сечи: по материалам сечевого архива» ("Исторический зборник", – Л.,1934) [2], «Национально-освбодительная война украинского народа против польского владычества и еврейские население Украины» (Исторические записки. – 1940. –№ 9) [3], «Классовая борьба на Украине XVI в. в свете современных еврейских хроник» (М., Иерусалим: Гешарим, 1997) [4], «Евреи в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв.» (роботу не було опубліковано) та ін.

В рамках теми даної статті найбільший інтерес для нас являє робота С.Я.Борового «Национально-освбодительная война украинского народа против польского владычества и еврейские население Украины». Вчений вважав, що на той час історична наука не подала правдивої концепції історії євреїв в Україні. До того ж представники різних історичних шкіл з обох боків, висвітлювали добу Хмельниччини однобічно.

Так, українська історіографія, на думку дослідника, приділяла значну, іноді непомірну увагу єврейському питанню. Досліджуючи цю проблему українські історики продовжували традицію, започатковану козацькими хроністами, перебільшуючи значення євреїв-орендарів і не помічаючи плебейських мас єврейського населення України, сором'язливо обходила "гострі кути", не схвалювала "ексцесів" [3, 81–82]. В рамках цієї традиції працювали П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов, А.Скальковський, Д.Яворницький, Д.Дорошенко, М.Грушевський та ін.

Єврейська історіографія була переповнена співчуттям до жертв і вважала, що євреї за часів Національно-визвольної війни опинилися "між молотом і ковадлом" (тобто польськими панами та українськими селянами). Подібні погляди С.Я.Боровий вважав хибними, примітивними і навіть принижуючими єврейські національні почуття. На думку дослідника, євреї були не тільки жертвами, що потрапили волею

історичного випадку під ножі вбивць. Вони були воюючою стороною. В основному, розстановка сил приводила більшу частину єврейського населення України на бік польського панства. Втім, С.Я.Боровому вдалося знайти в джерелах не тільки свідчення про збройну боротьбу євреїв на польському боці, а й випадки їх переходу у табір Б.Хмельницького. Дослідник послідовно доводив, що перехід євреїв на бік повстанців був не поодиноким випадком, а явищем певної соціальної значущості [1, 202].

Такі висновки історика про активну участь євреїв у збройній боротьбі – як на боці повстанців, так і проти них – знаходилися (і на сьогодні ці уявлення мало змінилися) у різкому протиріччі з традиційним уявленням про єврея тих часів [6, 5].

Дуже пізнавальним в роботі С.Я.Борового є аналіз передумов війни та її "єврейських моментів" за польськими, українськими та єврейськими хроніками. Так вчений зазначає, що більшість польських хроністів майже не зупиняються на з'ясуванні причин війни, приділяючи увагу опису воєнних операцій та жорстокості повстанців. Офіційний королівський історіограф В.Каховський висуває на перший план релігійні мотиви, тим самим зовсім не розкриваючи соціальну та національну сутність конфлікту. Багато уваги приділяється з'ясуванню причин невдоволення саме серед козаків. Таким чином, на думку автора, польські хроністи намагаються майже не звертати уваги на широкі селянські маси [3, 98].

Щодо "єврейських моментів", то польські історики тих часів особливо зупиняють свою увагу на ролі євреїв-орендарів як співучасників шляхти у феодальній експлуатації селянства. Так, С.Грондський зазначає, що "селянские повинности возрастали со дня на день большей частью потому, что отдавались в аренду евреям, а те не только придумывали всевозможные доходы, к большей обиде крестьян, но и стали судьями над крестьянами". Одночасно з євреями-орендарями вела боротьбу католицька церква. Вже на початку повстання ксьондз Фовор Небельський видав у Любліні брошуру, в якій головними винуватцями виступів Хмельницького назвав євреїв-орендарів. На думку вченого все це свідчило про реальну матеріальну зацікавленість малоземельної й безземельної польської шляхти та католицької церкви у витісненні єврея-орендаря із своїх позицій [3, 99].

Більше уваги автор приділяє аналізу української історіографічної традиції, що бере свій початок від творів написаних представниками козацької старшини. Окремо дослідник зупиняє увагу на соціальній позиції хроністів. Так, автор зазначає, що козацька старшина мала добру воєнну здобич, торгові доходи, володіла заможними маєтками у межах Запорозької вольності. Проте, гегемонія польської шляхти на експлуатацію українського селянства не давала можливості козацькій старшині перетворитись в справжніх феодалів. Одночасно відбувалось поглиблення національної нерівності, в якій польські магнати, на думку вченого, вбачали засіб витискування українських козацько-старшинських елементів від керуючих ролей в феодальному суспільстві [3, 100].

Отже, козацькі хроністи виділяли такі передумови селянської війни: "козацькі кривди" та релігійний гніт. На підтвердження своєї думки вчений наводить заяву "Самовидця": "Початок и причины войны Хмельницкого есть едино от ляхов на првославие гонение и казаков отягощение" [3, 101]. Одночасно, аналізуючи більш пізні хроніки, наприклад, Грабянки та Величка, С.Я.Боровий виділяє ряд цікавих моментів. Вчений звертає увагу на те, що в цих джерелах можна спостерігати виправдовування польського панства за рахунок жорстокості євреїв-орендарів. Дослідник це пояснює тим, що на час написання козацько-старшинських хронік відбувався процес поступового перетворення козацької старшини в повноправних поміщиків які заміняли собою польське панство [3, 102]. Одночасно вчений акцентує увагу, що вже через декілька десятиліть козацька старшина знов буде налагоджувати зв'язки із представниками єврейського торгового капіталу та запрошувати до своїх

маєтків євреїв-орендарів. Таким чином автор ще раз намагається показати хибність уявлень про "принципову" та вічну ненависть козацтва до єврейства.

Також в своїй праці С.Я.Боровий подає глибокий аналіз причин та рушійних сил війни по єврейським джерелам. Вчений відразу зазначає, що єврейські хроністи перебували під владою теологізованого образу мислення, яке було обумовлене характером єврейської культури тих часів. На цьому тлі історик виділяє окремо хроніку Натана Ганновера та приділяє особисту увагу трактуванню ним причин війни.

Так, в першу чергу хроніст виділяє утиски православ'я, повторюючи таким чином загальноприйняту точку зору. Але вчений звертає увагу, що автор пов'язує релігійний гніт із погіршенням соціального положення народу, тим самим виділяючись із загальної маси єврейських джерел. Одночасно Ганновер приділяє значне місце причинам невдоволення козацтва, але не козацькі кривди ставить він на перший план: "Казаки были освобождены от податей и пользовались вольностями наравне со шляхтой, но остальная беднота православного народа была порабащена магнатами и панами, они омрачили их жизнь и тяжкими работами и всякими трудами дома и в поле..." [3, 103].

Одночасно Ганновер приділяє увагу причинам виступу самого Б.Хмельницького. С.Я.Боровий зазначає, що версія яку пропонує хроніст, значно відрізняється від української та польської традицій. Так, хроніст відкидає теорію "боротьби за жінку" та зосереджується на більш прозаїчному об'єкті сварки: на відібраному у Хмельницького маєтку, худобі та т.п. Дослідник зазначає, що за правдивістю всіх деталей версія Ганновера є більш переконливою ніж відомі вже із польських та українських джерел [3, 108-109].

Вчений акцентує увагу, що хроніст дуже близько підійшов і до розуміння соціальних явищ які визначили долю єврейського населення України в подіях війни. Так, Ганновер відзначає конфлікт між простим населенням і євреями-орендарями, але все ж таки для нього соціальна верхівка заслонила всю єврейську масу. Тому С.Я.Боровий, відстоюючи свою точку зору на соціальну диференціацію, вказує на вузькість розуміння Ганновером єврейського населення як суто пануючого класу. До того ж вчений не уникає того факту, що хроніка цілком тенденційна і розглядає повстання тільки з позиції єврейської соціальної верхівки яка була тісно пов'язана із польським панством. Втім, не встаючи на позиції повної згоди з Ганновером, вчений визнає цінність його твору. С.Я.Боровий підкреслює, що хроніст більш правильно підійшов до розуміння соціально-політичних передумов селянської війни ніж всі його сучасники та вся єврейська національна історіографія.

Щодо інших єврейських джерел, то вчений намагається довести до відома читачів окремі цікаві факти, що зустрічаються у цих хроніках та дають можливість судити про сприйняття історичних подій сучасниками. Так, Мейер з Щебржешина не приховує участі та ролі великої кількості селян у війні, а автор "Брами Покаяння" відмічає боротьбу всіх соціальних прошарків українського народу та їх солідарність та згуртованість [3, 107].

Таким чином С.Я.Боровий робить висновок, що єврейські автори, не дивлячись на свою теологічну спрямованість, відчували соціальний характер подій, а іноді наближалися до розуміння національно-визвольних цілей руху.

Отже, володіючи українською, польською і обома єврейськими мовами Саул Якович зміг значно розширити джерельну базу своїх досліджень і на серйозному фактичному матеріалі подати своє бачення ролі єврейського населення України у визвольній війні Б.Хмельницького. У порівнянні українських, польських та єврейських хронік вчений прагнув надати об'єктивну оцінку суперечливим історичним фактам та явищам. Тим самим вчений став не просто першим дослідником на цій ниві, а й зробив вагомий внесок у розгляд такої складної і неоднозначної проблеми.

Джерела та література

1. Боровой С.Я. Воспоминания. – М., Иерусалим: Гешарим, 1993.
2. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового. – М., Иерусалим: Гешарим, 1997.
3. Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. –№ 9.
4. Боровой С.Я. Введение. Классовая борьба на Украине XVI в. в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового. – М., Иерусалим: Гешарим, 1997.
5. «Пучина бездонная». Хроника Натана Ганновера // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового. – М., Иерусалим: Гешарим, 1997.
6. Андрєєв В.М., Чермошенцева Н.М. С.Я.Боровий: матеріали до біографії та бібліографії // Південний архів. Історичні науки. – Вип. X. – Херсон, 2003.
7. Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989) // Отечественная история. – 1994. – № 3.

А.Д.Каплин

ОТНОШЕНИЯ ЦЕРКОВНОЙ И СВЕТСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ МЫСЛИ XIX В. КАК ПРЕДМЕТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛАХ ЖИЗНИ, НАСЛЕДИЯ СЛАВЯНОФИЛОВ И АРХИЕПИСКОПОВ ИННОКЕНТИЯ (БОРИСОВА), ДИМИТРИЯ (МУРЕТОВА), НИКАНОРА (БРОВКОВИЧА)).

Долгое время в исторической науке проблема взаимоотношений церковной и светской религиозной мысли XIX в. практически отсутствовала. В последнее десятилетие интерес к духовным аспектам отечественной истории несколько возрос, однако и сегодня вряд ли вышеобозначенную проблему можно причислить к числу приоритетных. А между тем, без объективного представления об общественной мысли XIX в. во всей её полноте, нет возможности понимания и отечественного исторического процесса в целом.

Поэтому неудивительна столь неутешительная оценка общего итога исследования девятнадцатого столетия, которая была дана крупнейшим современным культурологом А.В. Михайловым, который констатировал, что этот век не только оказался «в наименьшей степени изучен», но «еще вернее сказать – освоен нашим научным сознанием», а потому, «несмотря на груды собранных фактов и целую историю своего осмысления, этот век выглядит как самое важное и первостепенное по своей значительности поле культурно-археологических исследований, где надо все только начинать ставить на место... и где ... совершенно невозможно что-либо исправить простой перестановкой ценностных акцентов и изменением преференций, – нет, совершенно явным образом, перед нами громадный и даже «почти не початый» материал истории культуры...» [1, с.189].

Среди епархиальных архиереев Херсонской и Одесской епархии (до 1859 г. Херсонской и Таврической) был целый ряд выдающихся богословов, церковных историков и проповедников, которые весьма внимательно следили не только за тем, что происходило в духовной жизни страны, но не чуждались и так называемой светской культуры. Они оказали благотворное влияние на учёную, литературную и иную деятельность многих мирян, которые пытались осмысливать проблемы философии отечественной истории. В то же время и среди верующих мирян были выдающиеся светские религиозные мыслители, философы, историки, общение с которыми могло дать иерархам Церкви немало ценных сведений о настроениях

светского образованного слоя. Таким образом, сам процесс общения, обмена мыслей становился взаимообогащающим. С этой точки зрения весьма важной представляется проблема отношения преосвященных Иннокентия (Борисова), Димитрия (Муретова), Никанора (Бровковича) к славянофилам и их воззрениям.

Учитывая отсутствие каких-либо исследований по этой теме, в данной статье предпринимается попытка исследования лишь части этой проблемы на материале обобщения духовного смысла так называемого славянофильства и отдельных эпизодов их отношений с вышеназванными выдающимися церковными деятелями. Причём, мы попытаемся показать различные стороны взаимного сотрудничества, общения и оценки видных иерархов и светских религиозных мыслителей.

Так называемое славянофильство («раннее», «классическое», «истинное», представленное именами А.С. Хомякова, братьев И.В. и П.В. Киреевских, Ю.Ф. Самарина, К.С. Аксакова) принадлежит к одному из самых заметных, но чрезвычайно разнообразно оцениваемых явлений русской и европейской мысли середины XIX в., оказавших большое влияние на развитие богословских, философских, исторических, литературных, эстетических и других теорий и взглядов вплоть до сегодняшнего дня, о чём свидетельствует возрастающее число научной и другой литературы о славянофилах в ряде отраслей гуманитарного знания, культурологии, искусства. И это вовсе не удивительно, ведь они попытались дать ответы на многие самые существенные исторические вопросы.

Однако время от времени раздавались обеспокоенные голоса. «Авторы этих трудов (о «разложении славянофильства» – А.К.) ... не прочитали сами ни одной славянофильской книги», писал в 1902 г. В.З. Завитневич [2, т.1, кн.1, с.III]. «До сих пор (1910 г. - А.К.) еще приходится считаться с фактом, что славянофильское учение окружено толщей неправильных толкований, ложных, неверных взглядов...», - продолжал Н.Л. Бродский [3, с.IX]. Спустя два года Н.А. Бердяев констатировал: «Давно уже пора приступить к серьезному исследованию славянофильства и оценке его значения в истории нашего самосознания» [4, с.V]. К концу 1970-х гг. для советских учёных стало очевидно, что плодотворное исследование славянофильства как многоаспектной научной проблемы возможно при участии представителей «едва ли не всего цикла гуманитарных наук», но такое «комплексное изучение проблемы славянофильства» виделось как «пока ещё дело будущего» [5, с.5].

Этому мешало и отсутствие четкого представления о каждом конкретном деятеле славянофильского направления (с непременным учётом сложного изменения воззрений). По замечанию Н.И. Цимбаева, в историографии наблюдается отождествление взглядов различных славянофилов, а течение «в целом делается ответственным за все высказывания лиц, причастных к славянофильскому кружку» [6, с.18].

Безусловно, что эти проблемы можно было решать не иначе, как используя новые методологические подходы, ибо, по мнению М.М. Бахтина, «так называемый литературный процесс эпохи, изучаемый в отрыве от глубокого анализа культуры, сводится к поверхностной борьбе литературных направлений, а для нового времени (особенно для XIX века), в сущности, к газетно-журнальной шумихе...» [7, с.349]. Применение в «перестроечный» и постсоветский периоды различных подходов («цивилизационного» и др.) так и не удовлетворило научную общественность, стремящуюся к методологическому «обновлению».

На всём протяжении споров о славянофильском наследии время от времени высказывалась мысль и о необходимости исследований, непременно исходящих из «главного» в наследии славянофилов, а именно: из их религиозных, христианских воззрений. Истинные ли православные были славянофилы или нет, ортодоксы или близкие к ереси, консерваторы или либералы, националисты или панслависты... –

тут споры не утихают до сих пор. Но главная мысль об их православности, без уточнений, оказалась единственно не дискутируемой. Даже «Большая Советская Энциклопедия» констатировала, что «генетически» философская концепция славянофилов «восходит к восточной патристике» [8, с.551]. Но такая никем не отвергаемая мысль в силу различных причин не была поставлена в центр методологического основания и исторических, и историографических исследований в послеоктябрьское время. И само славянофильское наследие с этой точки зрения оказалось не просто не прочитанным, но даже и не читанным.

Среди херсонских архиереев одним из самых известных был преосвященный Иннокентий (Борисов) (1800-1857 гг.). Ещё обучаясь в Киевской духовной академии, он обнаружил талант историка церкви, богослова, проповедника. Его богатое наследие включает и обширную переписку со многими выдающимися современниками, в том числе и литераторами, среди которых был и И.В. Киреевский.

Середина 1830-х – начало 1840-х гг. – время чрезвычайно важное в сложнейшем внутреннем изменении И.В. Киреевского (общение с Новоспасским иноком отцом Филаретом, со старцами Оптиной пустыни, воцерковление жизни и сознания, обращение к святоотеческому наследию).

Специфика умственной деятельности И.В. Киреевского заключалась в том, что для нее необходимо было «внешнее побуждение». Но особенно «по сердцу» ему была журнальная деятельность, что явилось одной из причин, побудивших его взяться за издание «Москвитянина», принадлежавшего М.П. Погодину. И.В. Киреевский считает, что настало время, когда западная словесность не представляет никакого начала без внутреннего противоречия. Именно поэтому «наше Православное начало духовной и умственной жизни может найти сочувствие в нашей так называемой образованной публике, жившей до сих пор на веру в западные системы» [9, т.2, с.236]. Христианская истина в одной Православной церкви до сих пор «хранилась только в границах духовного Богомыслия», а над так называемым просвещением человечества господствовало полуязыческое. Значит, «главный жизненный вопрос» для всех мыслящих людей – «отношение этого чистого христианского начала к так называемой образованности человеческой» [9, т.2, с.236, 237].

Исходя из подобного рода убеждений, в 1845 г. И.В. Киреевский предпринимает издание «Москвитянина», в котором появляется целый ряд его статей, рецензий, заметок, предисловий. И.В. Киреевский убеждён, что главная болезнь человека его времени заключается в том, что тот запутался в «многомыслии», «смешивает самое разнородное». Такому безразличию к воздействиям добра и зла он и пытается противостоять.

В рецензии на «народную повесть» Ф. Глинки «Лука да Марья», И.В. Киреевский впервые говорит об основании народного мышления и о монастырях, как его центре; о Церкви, как источнике общей мысли, и о церковно-славянском языке, в котором заключается единственный источник народных внутренних убеждений; о не непримиримости русских и западных начал. О значении церковно-славянского языка И.В. Киреевский судил не из вторых рук. С 1839 г. он принял должность почетного смотрителя Белевского уездного училища, которую не оставлял до самой кончины. Для таких училищ и составил он записку «О нужде преподавания церковнославянского языка ...» [10].

Инициатором тесного сближения со старцами Оптиной Пустыни, и в первую очередь с отцом Макарием (Ивановым) была Н.П. Киреевская, духовником которой в 1836 г. стал отец Макарий. Издавая «Москвитянин» И.В. Киреевский считал необходимым помещать на его страницах и «подкрепительное слово современного нам пастыря, близкого свидетеля наших особенных недоумений и немощей,

разрешителя наших новых заблуждений» и «древних учителей» [9, т.2, с.125]. Надо заметить, что в 1840-е гг. все более и более в России намечается поворот от западного богословия к святоотеческому. Латынь в духовных учебных заведениях уступает место церковно-славянскому и русскому языкам. С 1846 г. в Петербургской духовной академии архимандритом Феофаном (Говоровым) (ныне причисленным к лику святых) впервые читается новый предмет – аскетическое богословие. Во многом такой поворот стал возможен благодаря освоению наследия великого подвижника – святого Паисия (Величковского) [См.: 11].

Неудивительно, что на предложение И.В. Киреевского отцу Макарию помещать в «Москвитянине» статьи духовного содержания старец решил опубликовать описание жизни святого Паисия (Величковского), что и было осуществлено в 1845 г. Рукописи трудов преподобного Паисия были как у отца Макария, так и у Н.П. Киреевской, – ей они достались от отца Филарета. Мысль и решение о работе над их изданием, благословение и поддержка, полученные от святителя Филарета (Дроздова), окончательно сблизили И.В. Киреевского с Оптиной Пустынью, сделали его духовным сыном отца Макария, ревностным издателем, переводчиком святоотеческого наследия.

Первая книга святых отцов (а всего до 1860 г. – преставления о Господе отца Макария – было осуществлено 16 изданий) была напечатана в 1847 г. Публикация святоотеческих трудов осуществлялась на средства благотворителей, прежде всего самих Киреевских. Естественно, что углубленное изучение православной духовной литературы не могло не сказаться как на суждениях И.В. Киреевского по насущным практическим вопросам жизни, так и в его оценках течений общественной мысли.

В первом номере «Москвитянина» за 1845 г. был помещён и отзыв И.В. Киреевского на две книги «Бесед» преосвященного Иннокентия (Борисова), которые рецензент считал «богатым украшением нашей словесности вообще»: «Читая пр. Иннокентия, вы чувствуете, что ему не безызвестны ваши мысленные волнения; что вся гордость разумного развития, все хитросплетения современной науки, не могут представить ему никакого нового возражения, ещё незнакомого его многотрудившейся мысли, еще непобеждённого верою в глубине внутреннего сознания [12,с.6,8-9]. Именно в том, что слово пр. Иннокентия отвечает на «утончённое раздвоение ума», видел И.В. Киреевский одну из главных его заслуг. Такая высокая оценка И.В. Киреевским трудов и достоинств преосвященного Иннокентия важна именно потому, что была сделана человеком, глубоко изучающим святоотеческое наследие. В последующие годы известность владыки Иннокентия ещё более возросла, однако собственно журналистская деятельность И.В. Киреевского прекратилась, но он остался в числе «замечательных корреспондентов Иннокентия» [13,с.406].

Довольно близкие отношения связывали крупнейшего светского богослова, почитателя преподобного Серафима Саровского, А.С. Хомякова, с преосвященным Димитрием (Муретовым) (1806-1883 гг.), ещё с того времени, когда владыка Димитрий был тульским епархиальным архиереем. Эти отношения оставили у А.С. Хомякова столь тёплые воспоминания, что они не покидали его до самой кончины (1860 г.). Необыкновенно трогательно описывает А.С. Хомяков прощание преосвященного Дмитрия с тульской паствой, а назначение на херсонскую кафедру в 1857 г. в письме к Ю.Ф. Самарину называет «необычайным повышением» [14,т.8, с.294].

Это общение свидетельствует, сколь избирательными были в своих знакомствах славянофилы, весьма независимые по своему положению и взглядам. И с этой точки зрения их круг общения – есть не что иное, как признание и ума, и человеческих достоинств вышеназванных владык. В то же время, славянофилы

надеялись на компетентную доброжелательную критику своих воззрений. И такая критика также присутствует в наследии херсонских преосвященных.

Обширнейшую учёно-философскую эрудицию имел архиепископ херсонский Никанор (Бровкович) (1827-1890 гг.). Кроме этого он отличался замечательным красноречием и даром проповедника. В многочисленных «беседах», «словах», поучениях он обращал обязательное внимание на те явления, которые волновали общественность. С этой точки зрения большой интерес представляет его поучение в неделю блудного сына, при поминовении И.С. Аксакова (1886 г.). Автор поучения, прежде всего отвечая на вопрос «что есть истина?», приходит к выводу, что почивший был «замечательнейшим служителем истины», «подвизался за истину, наиболее заветную, неприкосновенную и священную, в основе которой лежит святая православная вера Христова» и «став под это свято-отечесткое свято-русское знамя, почивший ратоборец оставался верен ему даже до смерти» [15,с.624]. Столь высокую оценку И.С. Аксакову пр. Никонор давал «при повальном разложении веры в умах и сердцах» особенно интеллигентной среды [15, с.626].

Однако архиепископ Никанор даже при поминовении не склонен был умалчивать и о том, с чем был не согласен в отношении мыслей и деяний почившего. Так, он считал, что И.С. Аксакову «было дорого и мило в этой жизни, многое даже такое, что давно уже отжило и конечно не воскреснет», а ещё несуществовавшее «он созерцал и чувствовал уже как бы живым и осуществлённым» [15,с.625]. В этом видит архиепископ Никанор «источник многочисленных злоключений и страданий» И.С. Аксакова, разногласий даже не с противниками, но и людьми, близкими к нему по взглядам. Не скрывает архипископ Никанор и того, что «мощный, но замечтавшийся, самодумный дух» И.С. Аксакова «в гордыне своей исключительности, в ревности о своеобразно понимаемом благе народа ...впадал и в заблуждения нелёгкие, и в антипатии тяжкие и неправые, и в обличения беспредельно хульные» [15,с.627].

Но тем и отличались оценки архиепископа Никанора, что они завершались не судом или осуждением дел и мыслей человека, а трезвой оценкой их духовной значимости, прощением и примирением. С этой точки зрения общая положительная оценка личности и деятельности И.С. Аксакова вне всякого сомнения. Кроме этого, оценку, данную последнему, никак нельзя распространять в целом на всех славянофилов, главные из которых скончались ещё в 1856-м и 1860-м гг.

Таким образом, при всех настроениях XVIII–XIX вв. именно церковно-богословская мысль, не сходя с истинно-православного святоотеческого пути, явилась тем мерилом истинности, с которым стала сверять свои позиции светская православная мысль в лице славянофилов. В этом было и смирение, и мудрость, и значимость последних для отечественной общественной мысли.

И если связь И.В. Киреевского со старцами Оптиной Пустыни уже довольно известна, во всяком случае в церковной и светской православной историографии, и не вызывает серьезных возражений, то мало что говорится о духовном облике других славянофилов (за исключением разве что знаменитого предисловия Ю.Ф. Самарина к богословским сочинениям А.С. Хомякова да некрологов). Между тем совершенно очевидна духовная основа воззрений К.С. Аксакова и его связь с Троице-Сергиевой Лаврой, что еще ждет своего специального исследования.

Ни одно направление в светской российской общественной мысли не сделало так много, как славянофилы. Именно они (А.С. Хомяков, Ю.Ф. Самарин) стали самыми крупными светскими богословами, а потому и не случайно А.С. Хомякова ставили рядом со святителем Филаретом (Дроздовым). Именно они (И.В. Киреевский, А.С. Хомяков) были основоположниками светской русской философии. Именно они (К.С. Аксаков, А.С. Хомяков) дали образцы критики источников, внесли огромный вклад в области филологии, истории. Именно они

(П.В. Киреевский) явились собирателями уникальной коллекции русского фольклора. Именно они внесли крупнейший вклад в практическое разрешение крестьянского вопроса (Ю.Ф. Самарин). Мы не будем перечислять все сделанное ими, ибо этот список будет довольно обширен (здесь и теории в области философии истории, и конкретное исследование отдельных исторических периодов, проблем и т.д.).

Ни по «калибру ума» (К.Н. Леонтьев), ни по исторической значимости никакие их современники западники (ни все вместе, ни каждый в отдельности, несмотря на большой объем написанного, как, например, у С.М. Соловьева) не могут сравниться со славянофилами (в чем признался Ю.Ф. Самарину К.Д. Кавелин). Но значение славянофильской идеи исторического развития России в первую очередь все же не в этом. Славянофилы поняли гибельность петровского пути, необходимость преодоления разорванности русского самосознания (на светское и церковное, образованное и простонародное), необходимость возвращения «домой»: и в Церковь, и к единственно-спасительному русскому пути – пути Святой Руси. Все остальные их действительные заслуги явились плодом этого подвига. И все дальнейшее развитие русского самосознания так или иначе соотносило себя с этой соборной славянофильской идеей, даже если и шло самостоятельным путем.

На этом фоне интерес херсонских преосвященных Иннокентия (Борисова), Димитрия (Муретова), Никанора (Бровковича) к представителям славянофильства выглядит совершенно естественным стремлением поддержать всё то ценное, что было в славянофильстве и что могло пойти на пользу современному обществу и будущим поколениям.

Джерела та література

1. Михайлов А.В. Рец.: Кантор В.К. В поисках личности: опыт классики // Вопросы философии.- 1995.- №11.- С.188-191.
2. Завитневич В.З. Алексей Степанович Хомяков. Киев: Тип. Горбунова, 1902.Т.1. Кн.1.- XVI, 866, XIII с. Кн.2.- 867-1422, VIII с.
3. Ранние славянофилы. А.С. Хомяков, И.В. Киреевский, К.С. и И.С. Аксаковы /Сост. Бродский Н.Л.- М., 1910.- XV, 206 с. – (Историко-лит. б-ка.- Вып. 5).
4. Бердяев Н.А. Алексей Степанович Хомяков. М.: Тип. Мамонтова, 1912.- 251 с.
5. Литературные взгляды и творчество славянофилов (1830 – 1850-е гг.) – М.: Наука, 1978.- 500 с.
6. Цимбаев Н.И. Из истории славянофильской политической мысли. К.С. Аксаков в 1848 году // Вестн. МГУ.- Серия IX. История.- 1976.- №5.- С.81-95.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд.- М.: Искусство, 1986.- 445 с.
8. Дмитриев С.С. Славянофилы // Большая Советская Энциклопедия.- 3-е изд. Т.23.- М., 1976.- С.550-551.
9. Киреевский И.В. Полн. собр. соч. В 2 т. М., 1911.- Т.1.- 289 с. Т.2.- 302 с.
10. Киреевский И.В. О нужде преподавания церковнославянского языка в уездных училищах // Литературная учёба.- 1997.- №5-6.- С.106-109.
11. Концевич И.М. Оптина пустынь и её время.- Свято-Троицкая Сергиева Лавра: Издат. Отд. Владимирской епархии, 1995.- 605 с.
12. Библиография // Москвитянин.- 1845.-№1.- С.6-10.
13. Буткевич Т. Иннокентий Борисов бывший архиепископ Херсонский.- СПб.: Изд. И.Л. Тузова, 1887.- 422 с.
14. Хомяков А.С. Полн. собр. соч. Т.1-8. - М.: Русский архив, 1900.
15. Никанор (Бровкович), еп. Поучение в неделю блудного сына при поминовении в Бозе почившего Иоанна, Сергиева сына, Аксакова // Православное Обозрение.- 1886.- №3.- С.620-628.

16. Résumé
17. The article “The relationships between ecclesiastical and secular religious thought of the XIX-th century as a subject of historical research (based on biographical material and works by Slavophiles and archbishops Innokentiy (Borisov), Dimitriy (Muretov), Nikanor (Brovkovich))” by A.D. Kaplin is concerned with one of the most important scientific problems still virtually unsolved by historians.

К.К.Недзельський

РЕФЛЕКСІЯ КИЇВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В НАУКОВИХ І БОГОСЛОВСЬКИХ ПРАЦЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

Останнім часом в наукових виданнях з'являються статті, які роблять наголос на негативному значенні православ'я в історії східнослов'янських народів. Подібні міркування українських науковців не є чимось новим, а являють собою продовження тих дискусій, які з одного боку, були розпочаті завдячуючи праці М.Вебера "Протестантська етика і дух капіталізму", а з іншого, віддзеркалюють уявлення деяких вітчизняних прихильників західноєвропейського шляху розвитку України, котрі переконані, що прийняття християнства нашими предками у його візантійській формі було великою трагедією для всієї подальшої її історії. На їх думку, прийняття християнства Володимиром у X столітті від конаючої Візантії, а не від зростаючого в своїй інтелектуальній і духовній силі Заходу відтіснило східнослов'янські народи на задвірки цивілізованого світу, визначило їх культурну і технологічну відсталість. Оскільки історія продовжується і остаточні результати християнізації Русі можна буде з'ясувати лише в далекому майбутті, постільки необхідно ретельно зважувати аргументи двох точок зору, адже беззаперечне прийняття якоїсь однієї з них неминуче призводить до відкидання всього того позитивного, що можуть містити в собі доведення протилежної сторони.

Відомий український вчений і богослов Іван Огієнко (митрополит Іларіон) дотримувався тієї точки зору на цю проблему, що єдино вірним і абсолютно правильним рішення князя Володимира було те, яке він здійснив, обравши як ідеал майбутнього розвитку русичів не католицький Рим, а православний Константинополь. Він переконаний в тому, що Україна була і має залишатися тільки православною, інакше може постати питання про її культурну і політичну асиміляцію тими народами, які більш чітко більш визначені в плані культурної і національної самоідентифікації. Його ідеї і погляди як православного ортодокса викликають великий інтерес, адже в своїй обороні православної віри він спирається не тільки на інтуїцію, але й приводить докази прихильників православного шляху розвитку східнослов'янського світу, яких не можна ігнорувати з огляду на глибоку духовну кризу, що охопила сучасний західний світ.

Ясна річ, православ'я, як і будь-яка інша релігія, не є захищеним повною мірою від помилок і недоліків, навіть якщо його апологети не хочуть цього визнавати. Як показує історія, в жорсткому протистоянні різних релігійних течій, передусім християнських конфесій, зростає опорність того чи іншого напрямку християнства, адже саморефлексія завжди виявляє слабкі і сильні сторони віровчення, що дає можливість для посилення його екзистенціальної значимості. Як апологет православ'я, а конкретно, - Українського Православ'я, - І.Огієнко намагається виявити сильні його сторони, проте вузький конфесійний підхід, як це нерідко буває, змушує його не особливо наголошувати на слабких місцях, оскільки це могло б дати додаткові аргументи для тих дослідників, які є захисниками інших християнських конфесій.

Сучасне українське релігієзнавство зробило вагомі кроки в сторону критичного осмислення ролі і місця релігійного чинника в історії українського народу, оскільки стоїть на позиціях історизму, об'єктивності і конфесійного плюралізму. Використання досягнень цієї науки дало змогу для глибокого і всебічного осмислення попереднього релігієзнавчого досвіду, зокрема наукових і богословських праць І.Огієнка, в яких він висвітлює роль Української Православної Церкви в національному і культурному житті українства. Найважливішим з нашого погляду є те, що українські релігієзнавці осмислюють поняття "Київське православ'я", якому вчений і богослов надавав значення канонічно і догматично ідеального християнства, чистоту якого, на жаль, як

він вважає, було втрачено після приєднання київської митрополії до московського патріархату у 1686 році. Варто з'ясувати вихідні позиції Київського православ'я, як їх рефлексує І.Огієнко через те, що в такому випадку можна прийняти не лише на віру, але й зрозуміти суть його православної ортодоксії.

Закликаючи українців берегти своє рідне українське православ'я, вчений стверджує, що "... як сонце стоїть у середині всього нашого фізичного життя, - воно освічує й гріє нас, - так само й віра з Церквою стоять у середині, в центрі нашого духового життя, і теж гріє й освічує нашу душу" [7, 124]. Виступаючи захисником православ'я як справжньої релігії, митрополит Іларіон виявляє особливості православної апологетики в цілому, стосовно якої М.Бердяєв зазначав: "Наша православна апологетика завжди була дуже відсталою і менш розробленою, ніж апологетика християнських віросповідань Заходу" [1, 685]. Певною мірою це пояснює, чому український богослов уникає розгляду інших форм релігії, окрім християнської, а в ній надає абсолютної переваги православ'ю. "Я зустрічав благочестивих, міцних в своїй православній вірі людей, яких опановував великий смуток після того, як вони прочитали якусь книжку про тотемізм, і не знаходили у якій спосіб можна захистити оригінальність християнства" [1, 690]. Таким чином, принципова ригористична позиція митрополита Іларіона в захисті ним православного віровчення певною мірою є віддзеркаленням слабкості православної апологетичної бази, на яку можна було б спиратися в відстоюванні своїх принципів перед ідеологічними супротивниками. Виходячи з аргументів М.Бердяєва можна зробити висновок, що ця слабкість спричинена недостатнім зв'язком православ'я з раціональною філософією, що на прикладі І.Огієнка досить виразно простежується.

Слабкість православної апологетики, зрозуміло, призводить до того, що в питаннях віри митрополит Іларіон виступає радше як богослов, а не як представник академічної науки, вибираючи як засіб оборони православ'я не стільки холодний розум, скільки гарячу пристрасність. Проте творчий доробок в дослідженні феномену релігії І.Огієнка не може оцінюватись лише з позицій або православної апологетики, або на підставі її нищівної критики і протиставлення на цьому тлі західних християнських течій православній вірі, як чогось вищого і більш досконалого. Згадуваний вже М.Бердяєв слушно зазначав: "Є велика релігійна таємниця й святиня, які зберігаються в чистоті православним Сходом, але є не менш велика релігійна сила, яка діє на католицькому Заході. Взаємне доповнення східних і західних начал, полюбовне злиття в єдиній правді має привести до більш високого, вселенського типу релігійного життя" [2, 249].

Отже, як апологет православ'я, митрополит Іларіон, захищає в ньому не лише сильні, але й слабкі сторони, оскільки суть апології, на відміну від критичної філософії, виявляється в упередженому відношенні до всього того, що заважає відстоювати власну позицію і, навпаки, в поблажливому ставленні до предмету свого захоплення. Дане твердження є цілком справедливим і по відношенню до католицизму, але справедливим так би мовити "навпаки", - виступаючи проти західного християнства, він відкидає не лише те, що негативне в ньому, але й те, що було б корисним для розвитку української релігійності. "Віра – це найвища пристрасть в людині", стверджував С.К'єркегор [10, 111] і в православній апологетиці українського богослова пристрасність відчувається особливо виразно, ось чому захищаючи українське православ'я він робить це цілком в дусі тертуліанівського вислову - Credo, quia absurdum. Згідно з цим більш або менш ретельний раціональний аналіз феномену релігійної віри, передусім віри православної, Іларіонові не властивий. Із вищезазначеного можна зробити висновок, що значною мірою з'ясувати як розуміє природу релігії український вчений-богослов можна, якщо спробувати раціонально осмислити феномен православ'я, тобто тієї віри, яку він захищав усе своє життя.

Цікавим в житті І.Огієнка є епізод з прийняттям чернечого постригу і обранням, в зв'язку цим, імені Іларіона, що безумовно віддзеркалює суть його православної ортодоксії. Цей вчинок вченого-професора має бути дослідженим на підставі співвіднесення особливостей православного світогляду з світоглядними рисами західного християнства, які найкраще виявляються в опозиції "паулінізм – петранізм".

Як відомо паулінізм – це напрям у християнстві, що вважається однією з найбільш характерних рис Київського християнства. "Разом з рисами християнського універсалізму, толерантного ставлення до різних релігійних центрів, антимесіанства і антицезаропапізму, власного слов'янського обряду і богослужбової української мови, християнству перших століть в Україні були притаманні також ранньохристиянська орієнтація, патріотичність, євангелізм, паулінізм, софічність" [9, 18]. Більшість з цих рис свідомо чи підсвідомо відстоює в українському варіанті православ'я і митрополит Іларіон, і передусім це паулінізм, який своєрідно спрямовує його релігійні погляди, надаючи їм подеколи суперечливого характеру.

Паулінізм, як напрям в християнстві що виступав за радикальний розрив з іудаїзмом, досить чітко виявився в першій частині "Слова про Закон і Благодать" Іларіона Київського, де він в дусі Апостола Павла піддає гострий критиці Старий Завіт протиставляючи йому Новий Завіт: "Перше був Закон, потім – Благодать; перше – неправда, а потім – правда" [11, 34]. В цьому проповідницькому творі є багато живих образів, нерідко запозичених з євангельських звернень апостола Павла і спрямованих на те, щоб спираючись на силу уяви слухачів або читачів, сформувати у них вкрай негативне ставлення до Закону Мойсея і на цій підставі вигідно представити Благодать Божу, яка прийшла через Христа. Зрозуміло, що досягнути цього було неважко, адже добре відомо, що найлегше сформувати негативну думку у слухачів до того вчення, з яким вони особисто і належною мірою не знайомі, або ознайомлені поверхово та ще й через упереджених посередників.

Якщо паулінізм в християнстві Київської Русі все більше спричинявся до різкого протиставлення двох основних частин Святого Письма, то петранізм, який був більше поширений на Заході, закликав наслідувати юдейський обряд і взагалі сповідував бунтарський дух раннього християнства, що був переданий йому від юдеїв, а відтак і Старий Завіт уявлявся там не таким вже й "застарілим і близьким до кінця". "Коли ж каже "Новий *Заповіт*", то тим назвав перший старим. А що порохнявіє й старіє, те близьке до зотління"(До євр. 8; 13). Є досить вагомі підстави для того, щоб стверджувати, що паулінізм, тобто різке протиставлення в традиції східного християнства Старого Завіту вченню Ісуса Христа, став тим першим поштовхом до поступового розведення двох частин Святого Писання на таку величезну відстань, що поступово тут все більш чітко вирізняється євангелізм, який в його православному вимірі відрізняється від західнохристиянського. "З того часу як апостол Павло поклав в основу своєї християнської общини всезагальне людинолюбство, гранична нетерпимість християнства до всіх тих, хто залишився за межами общини стала невідворотним наслідком", - в цьому зауваженні З.Фрейда влучно схоплена суть паулінізму [15, 51]. Ставлення "антихристиянина" Ф.Ніцше до Павла більш прямолінійне і більш категоричне: Deus qualem Paulus creavit, Dei negatio (Бог, яким його створив Павло, є заперечення Бога) [14, 69]. Для східної традиції характерним є швидше протилежне ставлення до оцінки діяльності апостола Павла.

Причину такого розходження між східними і західними християнськими теологами в принципових вихідних положеннях слід шукати в антитетичному підході до розуміння світу в східній християнській культурі, що закріпився в ній через посередництво східної патристики. Виходячи з протиставлення духовного і матеріального світів в неоплатонізмі, прихильники вчення апостола Павла екстраполюють його і на тлумачення Біблії: земний світ ототожнюється з

диявольським, а не протиприродним, як це має місце у вченні католицьких теологів, відтак поцейбічний, несправжній світ немов би виправдовується підступними юдеями посиланням на Закон Мойсея, а світ справжній, небесний і благодатний, як антитеза земного життя людини, конструюється Новим Завітом, що дарує світло всьому людству. Зрозуміло, що з таким підходом, коли поцейбічне і потойбічне життя (матеріальне і духовне) нічим не зв'язуються, тому що, власне, першого взагалі не мало б бути, земне життя має ввижатися якоюсь примарою і взагалі не вартим того, щоб належно облаштовуватися у ньому. Може саме тому в православ'ї дуже сильно виражена есхатологічна сторона християнства, на що звернув увагу В.Розанов: "Вся релігія російська – по той бік гроба. ...Життя – це ніч; смерть – це світанок і, нарешті, вічний день "там" (на небі з Отцем небесним)" [13, 332]. Й не випадково тому зауваження Христа, що він прийшов не заперечити Закон, а навчити людей, як його правильно виконувати, для прихильників апостола Павла не стає causa movens для віднаходження тих сильних сторін Старого Завіту, які б по-справжньому розкрили велич Нового Завіту і зв'язали дві частини Святого Писання в єдине і нерозривне ціле. Якщо вчення Христа - істина, то Старий Завіт ключ або, висловлюючись поняттям сучасної семіотики, - код до її відкриття і повного осягнення своїм розумом. Слід відзначити, що негативне ставлення до Старого Завіту характерне не лише для апостола Павла. Наприклад, християнський письменник Квінт Тертулліан (бл.160 – 222), який виступав проти античної філософії, доводив водночас, що Євангеліє замінює собою всі науки. До яких негативних наслідків призводить абсолютизація якогось, хай навіть "єдино правильного вчення", історія розвитку людства продемонструвала ще й в XX столітті.

Напевне є символічним той факт, що обираючи собі чернече ім'я, І.Огієнко зупинився саме на імені глибоко шанованого ним Іларіона Київського й не буде помилкою стверджувати, що найбільше імпонував йому далекий русич глибоким патріотизмом, відданістю рідному народові, але цей патріотизм мав специфічно слов'янське обличчя. Ясна річ, відкидаючи Старий Завіт, східне слов'янство відкидало в ньому й те цінне, що проливало світло на сутність людини, тобто ту багатовікову житейську мудрість, що протягом довгих століть накопичувалась на Близькому Сході і була зрештою в кристалізованому вигляді зафіксована в книгах Танаха давньоєврейськими мудрецями. А оскільки кожний народ створює подібного собі Бога, то слабко розроблена антропологія спричиняється й до слабкої розробленості функціональної сутності свого небесного покровителя: "Цілком зрозуміло, чому у всіх релігіях Бог так чи інакше має бути схожим на людину: люди або підносили людину, перетворюючи її в Бога, або скидали отця світів з небес, утілюючи його в людську подобу" [3, 113].

Захід завдяки петранізму більш толерантно ставився до старозавітних книг, але й сам петранізм був породжений сприятливішою до юдейського вчення духовною атмосферою, яка формувалася під впливами на його свідомість античної філософії на базі обов'язкового знання трьох класичних древніх мов, що в східному християнстві отримало назву так званої "триязичної єресі". Відомо з якою пристрасністю відстоював І.Огієнко ідею рівноапостольності солунських братів, що у свій час давало підставу оголосити церковнослов'янську мову такою ж священною й через це цілком придатною для опанування істин Святого Письма, як і мови його оригіналу. "Звичайно, не будь цієї сміливої праці св. братів, не мали б ми й їх великих наслідків, - на всіх слов'янських землях запанували б триязичники, запанували б політично й духовно, а це зріст слов'янської культури й політичної свідомості та сили затримало б на довгі віки, ...тому св. Костянтина і Мефодія тепер поправді можна назвати апостолами цілого Слов'янства, апостолами всеслов'янськими" [12, 12].

Звичайно, це можна розглядати як явне перебільшення ревного апологета православної віри, адже доведено, що незнання класичних древніх мов на Русі було

однією з головних причин поверхового сприйняття нею двох важливих підстав-кодів для адекватного відтворення тексту Нового Завіту – греко-римської мудрості і вчення Старого Завіту, які генетично були споріднені близькосхідною мудрістю стародавнього світу і тому на заході Європи змогли поєднатися в органічну єдність. Зокрема, відомий російський історик В.Ключевський доводив, що як християнізація Русі, так і європеїзація царської Росії відбувалися формально, без глибокого проникнення в "будову і склад" західної цивілізації, а філософ Г.Шпет, намагаючись знайти більш глибоку відповідь на проблему, підняту його співвітчизником пояснював, що винайдення слов'янської писемності не стільки відкрило нам можливість для знайомства з найкращими надбаннями античного і західного світу, скільки стало перешкодою на цьому шляху, тому що слово боже, як і трактати видатних філософів минулого мають засвоюватись мовою оригіналу [4, 9-10].

Причину недостатньої уваги І.Огієнка до складних філософських проблем, пов'язаних із значенням мови в культурному розвитку народу слід шукати в наслідуванні ним протиставлення Старого Завіту і Нового Завіту, що йде ще від Іларіона Київського, ім'я якого вчений обрав при постризі у ченці. В євангельському тлумаченні месіанізм Старого Завіту сприймається однобоко, як очікування приходу доброго Спасителя всього людства. Ідея ж старозавітного месіанізму ґрунтується на іншій концепції людини, - тут говориться про очікування приходу мудрої людини (можна сказати, надлюдини в ніцшеанському її трактуванні), яка вкаже шлях історичного розвитку обраного народу. Іудеї, яких ранні християни звинувачували в розп'ятті їхнього Бога, в принципі не могли побачити в Ісусі свого Спасителя, оскільки в їхній уяві він має бути не всепрощаючим і співчуваючим стражденному люду Богом, а мудрим і строгим покровителем народу. Парадокс християнського віровчення полягає в тому, що будучи Богом "маси", Ісус Христос мимоволі закладав у своєму вченні ідею нівеляції особистості і тому в ортодоксальному християнстві неминуче повинна була виникнути проблема героїв – духовних проводирів народу. На проблему відсутності ще з часів хрещення Русі освіченої провідної верстви в українському суспільстві вказував український письменник і громадський діяч другої половини XIX століття Трохим Зіньківський, який, здається, був близьким до того, щоб знайти основну причину цього негативного явища: "Українська інтелігенція ...довела до того, що після тисячі літ культурного життя український народ є нацією мужицтва, що йде навмання без освічених поводирів..." [5, 34]. Між іншим, проповідник "культу героїв", відомий англійський історик й філософ Т.Карлайл висловлював переконання, що найкращим способом стабілізації суспільного й політичного ладу, є розвинене поклоніння героям. Саме відсутністю на Русі гідних "пастирів" російський історик П.Мілюков пояснював надто слабку її християнізацію: "Минали віки за таких умов, а духовне виховання маси просувалося вперед дуже повільними кроками. Значно швидше, ніж піднімався рівень маси, назустріч йому падав рівень пастирів" [4, 34].

Проблема формування провідної верстви в суспільстві цікавила й І.Огієнка, проте здебільшого як прихильника особливого значення православного духовенства й святих в історії українського народу. Він відчуває недостатній для глибокої християнізації народу рівень підготовки й українських православних священників, а звідси й невисокий їх авторитет в суспільстві. Щоб якось виправити становище з проблемою "культу героїв" в Україні, митрополит Іларіон береться за створення української патрології, пояснюючи, що "Усі народи християнського світу високо почитають найперше *своїх* Святих. Те саме мусимо робити й ми, - почитати всіх християнських святих, але в першу чергу таки *своїх*", адже: "Ми зовсім не знаємо, або надто мало знаємо своїх українських Святих, а головно не знаємо їхньої реальної всежиттєвої праці для свого народу" [8, 15]. Оцим "ми зовсім не знаємо, або надто мало знаємо" своїх духовних проводирів, митрополит Іларіон по суті підтверджує

існування тієї проблеми, про яку говорив П.Мілюков. Отже, цілком можливо, що не сформованість потреби в культі своїх героїв саме тому й характерна для українців, що "справжній" українець, на думку митрополита Іларіона, - то українець "православний". Православна ж ідеологія, як це було показано, приховує в собі небезпеку нівелювання особистостей на підставі спрощеного витлумачення новозавітної ідеї рівності між людьми.

Вимога І.Огієнка загнати всіх українців в прокрустове ложе православної віри, якій відома велич прощення, але малозрозумілою є велич звершень філософськи окультуреного розуму, неминуче вступають в конфлікт з "культом героїв", що є зв'язною ланкою між ідеєю Бога і свідомістю народних мас. Щире бажання українського мислителя служити своєму народові наштовхується в даному випадку на його ригористичну моральну і релігійну позицію. За його логікою поділу українців на "справжніх" і "не справжніх" на підставі принципу прийняття або неприйняття ними православної віри може скластися враження, що етнічний українець, який силою свого озброєного раціональною філософською методологією розуму проникає в таємниці всесвіту, але з якихось причин є атеїстом або католиком, то такий українець не може вважатися "справжнім" українцем. І навпаки, достатньо не особливо піклуватись про розвиток свого інтелекту, але дотримуватись приписів православної віри щоб вважатися українцем "справжнім". "Кожен українець, коли кидає свою рідну Православну Віру й рідну Православну Церкву й приступає до інших, тим самим кидає й свій рідний український народ, цебто зраджує йому" [6, 38]. З такою позицією недостатню розвиненість прошарку духовної еліти в українському суспільстві можна лише законсервувати.

Як загальний висновок з усього сказаного, слід зазначити наступне. Розуміння природи релігії і закономірностей релігійного процесу митрополитом Іларіоном безпосередньо пов'язано з його православною апологетикою. Можна говорити про певну "роздвоєність" його позиції щодо православної віри. З одного боку він захищає той ранній, київський варіант православ'я, яке ще не втратило генетичних зв'язків з західним християнством (і тому тяжіло до унії з ним), а з іншого – всупереч своїм твердженням, стає на бік московського варіанту православ'я, яке відійшло від нього на недосяжну відстань через абсолютизацію Євангелія й негативного ставлення до Старого Завіту. Ця "роздвоєність" світоглядних орієнтацій виявляється в суперечливій позиції українського богослова по відношенню до такого важливого аспекту релігійного життя народу, як діяльність його святих та отців церкви, основна функція яких в суспільстві полягає в християнізації широких народних мас. Стверджуючи, що святі "ті ж самі земні люди", він мимоволі розробляє антропологію, в контексті якої людина мала би перетворитися в "саму святість" - своєрідну ікону, що дуже далека від реального земного життя. Й в поняття Бога митрополит Іларіон вкладає суто православний сенс. Якщо в розумінні сучасного католицизму, а ще більше протестантів Бог виконує, так би мовити протекціоністську функцію, беручи під свою опіку розумніших, спритніших, активніших і успішніших, "закриваючи" очі на деякі їхні моральні вади, то Бог в Іларіоновому, православно забарвленому розумінні, – суворий моральний закон, який бере під захист слабких, нужденних, гноблених, легко прощаючи їм їхню слабку орієнтацію на інтелектуальне вдосконалення навзамін за їхню палку любов до нього. Зрозуміло, що український вчений в своїх концепціях людини і Бога виходить з наявного історичного, культурного і матеріального становища українського народу, але на відміну від раннього християнства, яке також звертало увагу на проблеми страждаючих мас, в православній апології митрополита Іларіона дещо знижується його бунтарський дух і натомість відчувається вимога до пасивного прийняття божественних істин віруючою людиною.

Так чи інакше зазначені риси православного світосприйняття митрополита Іларіона мають відношення до такої важливої проблеми в християнській філософії релігії як "віра – знання" (або інакше, "релігія – наука"), ставлення до якої змінюється на позитивне за умови прийняття вченим методології раціональної філософії. На прикладі православної ортодоксії І.Огієнка можна побачити ту несумісність віри і наукового знання, яка притаманна православним ортодоксам. Звідси випливає й пріоритетність вольових аспектів душевної діяльності людини відносно інтелектуальних, а також надання моральним нормам і принципам регуляції суспільного життя людей значення абсолютної цінності й деякого приниження, в зв'язку з цим, правових.

Джерела та література

1. Бердяев Н. Наука о религии и христианская апологетика // Путь: Орган русской религиозной мысли. – Кн.1. (I-VI). – М.: Информ-Прогресс, 1992. – С. 685-699.
2. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М.: "Правда", 1989. – 607 с.
3. Гердер. Идеи к философии истории человечества. – М.: Изд-во "Наука", 1977. – 704 с.
4. Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Мыслители Киевской Руси. – 2-е изд. – К.: "Вища школа", 1997. – 184 с.
5. Зіньківський Трохим. Молода Україна, її становище і шлях // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С.33-46.
6. Іларіон, митрополит. Книга нашого буття на чужині. – Вінніпег: Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. – 167 с.
7. Іларіон, митрополит. Мої проповіді. – Частина перша. –Вінніпег: "Волинь", 1973. – 188 с.
8. Іларіон, митрополит. Українська патрологія. – Вінніпег, 1965. – 164 с.
9. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
10. Кьеркегор С. Страх и трепет: Пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
11. Лабунька М. Митрополит Іларіон і його писання. - Рим, 1990. – 126 с.
12. Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. – Том перший. – Вінніпег: "Волинь". – 324 с.
13. Розанов В.В. Соч. в 2-х т. Т. 1.: Религия и культура. – М.: Изд-во "Правда", 1990. – 636 с.
14. Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
15. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой / Избранное. Кн. 2. – М., 1990.–176 с.

SUMMARY

In the article the author examines the main principles and orientations of Ivan Ohienko's orthodoxy for the purpose of defining the viewpoints and conceptions of the scientifist and theologian on the general natural determinations of the changes and the development of the religious phenomenon. A series of new fundamental items which may have a positive significance for working out a religious and ethnogevernmental politics of Ukraine, a theoretical basis for its cultural and spiritual revival has been investigated this way.

Г.М.Михайленко

ПИТАННЯ ЦЕРКОВНОЇ АВТОКЕФАЛІЇ У ВИСВІТЛЕННІ О.Г.ЛОТОЦЬКОГО

У вирі політичних подій початку XX століття все чіткіше вимальовується ідея національної самобутності українського народу, його права на незалежне існування. Все більше уваги привертають питання, пов'язані з розвитком на українських землях церковних відносин, адже релігія, церква завжди відігравали важливу роль в житті суспільства. Насамперед, це знаходить відображення у працях істориків, громадських, політичних діячів того часу.

Одним із тих, хто займався дослідженням історії церкви на українських землях був О.Г.Лотоцький. Його наукові студії щільно переплітались з його політичною і громадською діяльністю. У 1917-1920 роках однією з найважливіших справ для нього була боротьба за проголошення автокефалії Української Православної Церкви.

Поширенням ідей про розвиток Української Церкви як незалежної, Олександр Гнатович сприяв зростанню української самосвідомості, перенесенню ідей

незалежності в різні сфери суспільного життя: "Украинское национальное движение выдержало тягчайшее испытание и не только не умерло, как того желали и пророчили ему противники его, а даже, будучи поставлено в совершенно невозможные условия, продолжало все-же развиватся и внутрь, и вширь, достигнув прямо поразительных результатов" [1;33].

"Питання автокефалії – одно з найцікавіших питань устрою церковного,- цікаве не лише для фахівців церковного права... Релігія і церква стали чинниками життя громадського й державного," – цими словами починається праця О.Г.Лотоцького "Автокефалія" [2;1]. Перший том присвячується розгляду загальних засад автокефалії церков, другий – це нариси історії окремих церков. Відомо, що автор почав працювати і над третім томом, який мав бути присвячений виключно історії Української Православної Церкви. Та цей рукопис не був завершений і, як вважають, загинув під час війни [3; 50].

На думку В.К.Липинського вирішальним в справі про корисність і можливість автокефалії Української Православної Церкви є питання: "Чи зміцнить вона серед українського православного духовенства церковну авторитетність, організованість, єдність, дисциплінованість та релігійний ідеалістичний дух, зв'язаний з незалежностю од світської влади і од матеріяльних інтересів – чи ослабить?" [4; 92].

Олександр Воронін зазначає, що слово "автокефалія" – грецького походження. Складається воно з двох слів, що в перекладі означають "сам" і "голова". І саме це виразно змальовує статус автокефальної Церкви: це незалежна, самоуправна і самобутня Церква, яка живе і діє серед даного народу або в даній країні [5; 5].

Може виникнути питання стосовно того, чи не перечить факт існування окремих місцевих церков основній засаді єдності церкви? Передбачаючи можливість такого питання, О.Лотоцький говорить наступне: "З погляду православного децентралізація – се необхідна і навіть основна риса церковного устрою. Між засадою єдності церкви та фактом існування окремих церков нема внутрішньої суперечності, як нема такої суперечності між засадою людства, вселюдською ідеєю, з одного боку, та фактом існування окремих народів, з другого" [2; 9].

Крім ознаки єдності, другою важливою рисою православної церкви при визначенні її устрою, на думку О.Лотоцького, є "соборність церкви". З сумом вчений відзначає, що, незважаючи на важливість цього питання, так і не було вироблено єдиного підходу до цього положення.

При вирішенні цього питання, на думку дослідника, важливо дотримуватися золотої середини. Повне ігнорування або зменшення практичного значення соборності не буде корисним для православної церкви. Але й перебільшення ролі цієї засади в церковному устрої не допустимо. Хоча погляд на засаду соборності як на позитивний чинник церковного життя цілком виправдав себе протягом історичного розвитку церкви. Представники поміркованого підходу до цього питання схильні вважати, що без єдності всіх членів церкви, без громадського зв'язку між ними неможливо досягти добробуту і сприяти виконанню церквою своїх завдань. Православна церква – це не тільки представники вищого духовенства, священики, і це не тільки миряни, адже церковна організація передбачає їх спільну діяльність. Тому, активна участь членів церковної громади в житті церкви цілком виправдана.

Ідея соборності присутня і у взаємовідносинах вищого духовенства. Адже усі єпископи уповноважені на управління церквою, вони є рівними між собою, а патріарх – лише перший серед рівних. [2; 18-21]

За визначенням науковця найбільш виразними проявами соборності є спільна участь членів православної церковної громади в розв'язанні важливих питань на спеціальних зборах, надання вищої влади в церкві соборам, чисельність єпископських посад із рівновагою між ними, рівне положення автокефальних церков між собою [2; 30-31].

Головною формою проявлення засади соборності, на думку Лотоцького О.Г., є собор, який він розглядає як "всецерковний голос християнської громади – церкви та як основну форму церковної організації та управління". На собор, як правило, покладалася законодавча функція, а справи адміністративні, судові, господарські розбиралися ним у порядку нагляду чи контролю.

Єдиних, чітко визначених правил, норм щодо порядку скликання соборів не існує. По-перше, тому що ідея скликання соборів логічно і послідовно виходила з самої соборної засади і практика їх проведення випереджала формальну сторону цього процесу, тобто його законодавче оформлення. По-друге, кожна помісна церква виробила протягом століть свої норми церковного права, які виходять з місцевих національних особливостей. Таким чином, з погляду О.Г.Лотоцького, при дослідженні історичного втілення засади соборності церкви в життя необхідно враховувати як чітко визначені норми церковного законодавства, так і практику й традицію місцевої національної церкви [2; 32-33].

Як "типову й виразну форму соборної чинності церковних громад" розглядає О.Г.Лотоцький братства. Щодо їх виникнення, то серед вчених немає єдиної думки з цього приводу. Є такий погляд, що початок церковних братств сягає глибокої давнини. Деякі науковці вказують на той факт, що "Іпатіїв Літопис під роками 1133 і 1159 згадує про існування церковної "братчини" (братства) в місті Полоцьку". З іншої точки зору, вони постали "під впливом цехів – тих ремістичних професійних організацій, що постали в західних країнах Європи" [6; 126].

На думку Олександра Лотоцького на українських землях саме "братські школи підносять церковно-національну свідомість та посилюють практичну енергію церковної громади в обороні віри й нації". Більшість представників вищого духовенства у XVI - XVII ст. вважали, що братства значно перебільшують свої права, але визнавали позитивну роль їх діяльності [2; 7].

Стосунки між церквою і державою завжди були надзвичайно складними і вимагали особливої уваги до себе. Не викличе, напевно, заперечень і твердження, що вони мали взаємний вплив одне на одного: держава на церкву, а церква на державу.

Як в історії інших країн в нашій історії стосунки між церквою і державою складалися по-різному. На думку дослідників цього питання, на Заході церква зберегла свою відносну незалежність від світської державної влади, зберегла певний імунітет, але на Сході церква потрапила в залежність від державної влади, стала знаряддям в її руках, дозволила світській владі втручатися в релігійні справи та вирішувати їх на свій розсуд.

О.Лотоцький відмічає, що централізація державної і церковної влади затримувала розвиток громадського життя, заважала втіленню ідеї соборності. Адже, наприклад, російський цар не тільки скликав собор, а фактично і проводив його. Посилення влади патріарха зменшувало значення єпископів, решта представників російського духовенства взагалі майже не відігравали ніякої ролі в церковному житті [2; 81-83].

Підводячи підсумки розгляду питання про історичний розвиток соборної засади, вчений ще раз підкреслює, що в історії церкви були періоди як широко її розвитку, так і зменшення значення в церковному житті. Але це не перекреслює того факту, що соборна засада стала одним із головних положень устрою православної церкви і, зокрема, підставою появи та існування автокефальних церков.

Одним із найголовніших християнських положень є також засада церковної єдності. На думку О.Лотоцького, це відчуття єдності представників окремих громад ні в якій мірі не суперечить національній засаді в житті церкви. Кожен народ має свій характер, своє обличчя. Цілком закономірним і природним є те, що ці особливості

знаходять своє відображення і в організації церковного життя певної національної громади [2; 108-111].

Але що ж розуміти під поняттям "Національна церква"? На думку Здіорука С. (наукового співробітника Національного інституту стратегічних досліджень у Києві), "національна церква" має охоплювати мінімум п'ять визначальних параметрів: 1) історичний; 2) географічний; 3) етнокультурний; 4) політичний; 5)демографічний.

Отже, національною церквою є церква будь-якої конфесії, яка функціонує у певний історичний період, опираючись на свою традицію, на означеній території, сприяє, набувши етноконфесійної специфіки, поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету визначеної нації та має значний рівень поширення серед населення певної країни [7; 113].

За словами О.Лотоцького національні автокефальні церкви обов'язково зберігають "цілковиту догматичну єдність із своїми колишніми метрополіями та між собою, а набувають собі адміністративну незалежність здебільшого в зв'язку з мотивами національними і державними". Можна сказати, що історію християнської церкви вчений розглядає в певній мірі саме як історію пристосування загальних норм до умов і потреб громадськості на тій чи іншій території. Таким чином, і поділ християнства на Східну і Західну гілки відбувався відповідно до двох основних національних культур того часу. Останню роль в цьому процесі, з точки зору дослідника, відіграла "різниця національної психології та національного світогляду двох світів тодішнього людства" [2; 108-116]. Проте, не слід забувати, що національний чинник в церковному житті може мати, як і будь-яке явище, два протилежні прояви. Його дія стане негативною, якщо сприятиме розвитку націоналізму всупереч ідеям християнської єдності та поваги до гідності кожної людини. Звичайно, цей чинник має і позитивні прояви, якщо сприяє духовному розвитку народу, зберігає, але не абсолютизує, його національні особливості. На думку О.Лотоцького, тільки в єдності основних християнських засад та національного чинника виробляється релігійний світогляд в кожній громаді, устрій, порядок життя, внутрішні та зовнішні відносини кожної церкви [2; 118-119]. Церква, щоб не втрачати органічний зв'язок зі своєю громадою, повинна враховувати всі корективи, які вносить життя в її устрій.

Дослідження основних засад автокефальної церкви та їх втілення у життя є актуальним для Української церкви і на сучасному етапі її розвитку. З проголошенням незалежності України знову пролунало в українських урядових колах гасло, проголошене ще на початку XX ст. О.Лотоцьким: в незалежній державі має бути незалежна держава. Хоча перший розкол з'явився і в цьому русі. Він був зумовлений поширенням двох концепцій автокефалії. Перша з них (її дотримувався і О.Лотоцький) мала на меті створення Української Автокефальної Церкви на територіальній основі. Ця концепція територіальної автокефалії не вимагала би негайної українізації церковного життя і була б відкрита для усіх православних України.

Друга концепція (ще у 1920-х роках сформована В.Липківським) вбачала в автокефальній церкві перш за все Українську Національну Церкву з обов'язковою українізацією усіх сфер церковного життя [8; 44-46].

Проте, слід пам'ятати, що треба обережно переймати ідеї минулих десятиліть, не абсолютизувати їх значення для сьогодення. Прагнучи поширити погляди О.Лотоцького (або В.Липківського чи І.Огієнка) на подальший розвиток Української Православної Церкви, не слід забувати про необхідність врахування сучасного стану церкви, її взаємовідносин з державою. Треба, щоб увага до минулого призводила не до повторення вже зроблених помилок, а допомагала віднайти нові шляхи розвитку.

Джерела та література

1. Белоусенко О. Lex Pichniana //Украинская жизнь.-1912.-№5.-С.28-42.

2. Лотоцький О. Автокефалія /Українська Православна Церква Київського патріархату. – К., 1998. – Т.1.: Засади Автокефалії. – 395 с.
3. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича /Упор. С.В.Ульяновська; Вст. ст. І.М.Дзюби; Перед. слово М.Антоновича; Додатки С.В.Ульяновської, В.І.Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.; іл. (Пам'ятки історичної думки України").
4. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП "Фотовідеосервіс", 1993. – 128 с.
5. Воронин О.О. Автокефалія Української Православної Церкви. – Кенсінгтон, США: Видавництво "Воскресіння", 1990. – 64 с.
6. Мулик-Луцик Ю. Нарис історії Української Православної Церкви. – 1972. – ч.1,2. – 362 с.
7. Здіорук С. Церковно-державні відносини як об'єкт дослідження і як навчальна дисципліна // Свобода віровизнання. Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28-30 вересня 1994р. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во "Право", 1996. – 216с.
8. Плохій С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні : Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28-30 вересня 1994р. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во "Право", 1996. – 216с.

Н.А.Місько

ІВАН ДЖИДЖОРА: ГЕТЬМАНЩИНА У ТВОРЧОСТІ ІСТОРИКА

Перші десятиліття XX століття характеризуються національно-духовним відродженням України, епізодичні історіографічні розвідки поступово перетворюються на самостійну галузь дослідження. Відбуваються зміни в науковій сфері українського суспільства, прискорюється процес духовної інтеграції українців, консолідація творчих сил інтелектуальної еліти українського народу, історичної науки, яка поступово перетворюється на єдине ціле.

Творча діяльність М.С. Грушевського у Львові, Києві, коло його наукових інтересів, сам він як вчений, громадський діяч та політик є уособленням цілісності України, ідеалом інтелектуальної єдності наукових сил різних регіонів нашої країни.

В умовах національного відродження України, дослідження діяльності львівської історичної школи М. Грушевського до якої належить Іван Миколайович Джиджора – один із учнів метра, набуває важливого значення, оскільки вийти на новий рівень історичного знання можна лише засвоївши всі кращі надбання попередніх поколінь істориків, увівши до вжитку максимально повніший фактичний матеріал. На сьогодні є необхідність комплексного вивчення та всебічного розкриття його наукової спадщини, ще однієї важливої сторінки в розвитку української історіографії, яка сприятиме неупередженому і об'єктивному аналізу розвитку історичної науки. Отже, звернення до досвіду діяльності І.М.Джиджори становить значний науковий інтерес, а справа узагальнення цього досвіду, показ самовідданої праці молодого вченого є одним з актуальних завдань сучасної української історіографії.

У зв'язку з історіографічним характером дослідження, базовим джерелом роботи стали праці І.М. Джиджори, М.С. Грушевського, його учнів, представників львівської історичної школи, а також їх архівна спадщина. Автором опрацьовані документальні матеріали в Центральному державному історичному архіві України у місті Києві та Львові, Інституті рукопису Центральної Наукової бібліотеки ім. Вернадського Національної Академії наук України. Досліджено в ЦДІА України у місті Києві фонд 1235 «Грушевський: історики та філологи», в якому знайдено важливі документи, які безпосередньо стосуються діяльності І.М.Джиджори. Цінну інформацію містить епістолярна спадщина М. Грушевського та його учнів, офіційне та приватне листування. Це унікальний історичний, культурологічний пласт у якому знаходимо моловідомі факти до їх взаємин, творчих нахилів і уподобань. Там ми знаходимо факти, що розширюють наші уявлення про наукову роботу, яка здійснювалась у Львові під керівництвом професора М.Грушевського. Листи – важливе джерело, що дає можлвість усвідомити життя та діяльність І.М.Джиджори. Важливими для дослідження проблеми є документи НТШ (ф.309. у ЦДІА України у

Львові), протоколи засідань історико-філологічної секції (справа 42). Біографії дійсних членів Товариства (спр.386, 387), анкети членів НТШ (спр.392), клопотання голови НТШ Грушевського про допуск І.Джиджори до роботи в архівах Москви тощо (спр.833).

В працях з історії України Н.Полонської-Василенко, Д. Дорошенка дано високу оцінку діяльності Львівської історичної школи та її представників, хоч ці роботи торкаються зазначеної теми лише частково. Варто виділити статті істориків О.Оглоблина [1], М.Антоновича [2], Ю.Герича [3], О.Пріцака [4] і особливо праці подвижника грушевськознавства Л.Винара [5], без яких сьогодні не може обійтися жоден дослідник діяльності Львівської історичної школи, життя та творчості учнів М.Грушевського. Вони відзначаються своїм неупередженним ставленням до предмету дослідження, об'єктивізмом, широтою висвітлення матеріалу.

Досягнення Грушевського та його учнів, а в нашому випадку І.М.Джиджори, в розробці питань, пов'язаних з історією України, а саме період Гетьманщини XVIII століття, не були використані українською радянською історіографією, а загалом були відкинуті. Боротьба з "буржуазним націоналізмом" [6], з Грушевським та його учнями які дали "яскравий зразок буржуазної фальсифікації, підроблення історії" [7], перервали спадковість в українській історичній науці. На дослідження проблем, пов'язаних з іменем М.С. Грушевського на довгий час було накладено заборону. Це не давало змоги науково розробити ці питання.

На початку 90-х років XX ст. наступив новий етап у вітчизняній історіографії. Прикладом цього може слугувати І-й Міжнародний конгрес україністів у Києві (1990 рік), який підтримав Л. Винара – оголосити 1991 рік роком Грушевського. Поступово почала з'являтися ціла низка робіт (статей), які із залученням нових документів, по-новому розглядають різні аспекти діяльності М. Грушевського, його учнів. Серед робіт слід відзначити статті Я.Дашкевича [8], В.Грабовецького [9]. Дослідження О.Купчинського, Н.Бортняк, В.Пришляка висвітлили характер професійних та міжособистісних контактів "вчитель-учень" школи М.Грушевського. Були зроблені деякі спроби аналізу науково-організаційної роботи одного з учнів М. Грушевського по Львівській історичній школі І.М.Джиджори, суспільно-політичної громадської діяльності взагалі не висвітлювалося. Ці дослідження не були всеохоплюючими, а ґрунтовна оцінка наукової спадщини І.М.Джиджори не проводилась. Наукова і практична актуальність проблеми, недостатня її розробленість обумовили звернутися до написання цієї роботи.

Іван Джиджора був одним із тих представників історичної школи Грушевського, які становили еліту нової української історіографії. Саме цю школу можна вважати першою школою української національної історіографії. Історична школа Грушевського сформувалася під впливом його історіософічних концепцій і належала до народницького напряму в українській історіографії. І.М.Джиджора притримувався наукової історичної схеми Грушевського.

У центрі Галичини, Львові завдяки стараннням Грушевського, було згуртовано науковий осередок, який за короткий час дав великий внесок в українську історіографію. Серед учнів школи Грушевського у Львові слід назвати таких авторитетних вчених, як С.Томашівський, І.Крип'якевич, М.Кордуба та ін. Всі вони, як і Іван Джиджора, були залучені М.Грушевським до наукової праці і отримували завдання дослідити певні періоди з яких вони ставали відмінними фахівцями. Іван Миколайович займався дослідженням Гетьманської Держави XVIII століття. Головні праці І.Джиджори присвячені історії Гетьманщини України першої половини XVIII ст. [10], як найповніше на основі архівних документів розкривали колоніальну політику російського царизму в Україні, яка була спрямована в кінцевому результаті на остаточну ліквідацію Української автономії.

Першу ґрунтовну працю "Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720-1730 рр." Іван Миколайович опублікував 1904 р. в Записках НТШ.

Опрацювавши протоколи, журнали і укази "Вєрховного Тайного Совєта" за 1726-1730рр., а також папери кабінету міністрів імператриці Анни Іоановни за 1731-1740, матеріали, які для історії відносин Росії до України мали першорядне значення, Іван Джиджора подав правдиві плани російського уряду щодо української автономії. Він показав детальну картину її поетапного знищення: "В характері Московської, а потім Російської держави, як звісно дуже сильно визначалася ідея централізму, чому, розуміється, витикалося на супроти автономічне становище України. Україна зі свого боку була дуже важною територією для розвоїв Російської держави, головно ж при кінці XVII в., коли вона намагалася на всі боки пробити собі "віконця", отже і приступ до Чорного моря. Та в тім значенню України була також в тій самій мірі і небезпека для держави, бо коли Україна за Самойловича помагала Петрові першому здобути Азов, то Україна за Мазепи спричинила тому таки Петрові нещасливий Прутський договір і утрату Азова, а заразом викликала вічну небезпеку війни з Турцією. Розглянений нами матеріал власне наглядно показує нам страх російського правітєльства перед правдоподібними сепаратистичними змаганнями України, вагання і непевність, з якою дивилася централістична Російська держава на автономію України". Українська автономія, як пише Іван Джиджора "мала сама свою слабу сторону – суперечливість класових інтересів козацької старшини і нижчих верств суспільства [10].

Російська імперія виступала в ролі заступника скривджених мас перед насильством старшини. І ще один досить цікавий матеріал. Царський уряд хотів знищити автономію України з політичного боку, але в торговельних стосунках дуже суворо притримувався відокремленості. Ось як про це пише у своїй роботі галицький історик: " правительство, що прямувало до цілковитого знищення окремішності України з політичного погляду, заразом в торговельних зносинах дуже пильно додержувалося тої окремішності, обкладаючи високим митом вивіз з України до Росії різних продуктів, чи то промислу, чи сирових..." [10].

При фрагментарності джерел І.Джиджорі важко було подати докладну картину становища України в першій половині XVIII століття. Україна на той час була базою для Російських військ Мініха і Ляссія. Але найбільшим тягарем для людей, що і спричиняло економічний упадок країни було висилання посполитих і підсусідків на різні роботи. "Енергійне стягнення провіанту, волів, висилка посполитих на роботи і козаків у похід потягнули за собою сумні наслідки, які зараз таки з початком весни дали себе знати: багато поля стояло пусткою, бо не було кому ані чим засіяти..." [11].

Проаналізувавши всі доступні йому документи І.М.Джиджора прийшов до наступного висновку, що панування Анни Іоанівни мало вирішальний вплив на долю України, було зроблено зміни в політичному, суспільному житті України. На старшину в незначній мірі ліг тягар війни, а всі проблеми лягли на козаків і посполитих. Все частіше посполиті не могли своїми власними силами відповісти на вимоги уряду і попадали в економічну залежність. Простий люд тікав до Польщі, Великоросії, але уряд видав накази про заборону покидати місце свого перебування. Ця заборона з часом втратить тимчасовий характер і набере значення постійного правила. Економічна залежність крок за кроком переростає в особисту. Це ще одне провалля, яке приведе Україну до соціально-економічних проблем, знищення автономії. А недоліки внутрішньої політики в організації українського суспільства, стануть головною причиною занепаду автономії.

В 1906 р. молодий історик І.Джиджора в Записках НТШ публікує свою статтю: "До питання про свобідний перехід посполитих на Україні в 20-х рр. XVIII ст." Іван Миколайович показує у своїй роботі як козацька старшина з часом постаралася поволі зробити свобідний перехід посполитих не можливим: "Зробити його майже

неможливим було можна тим, що посполитого, який перейшов від одного державця до другого, позбавлювано права на його власну землю, яку він в давнім місці побуту посідав" [12]. Як ми бачимо Івана Джиджору дуже хвилювало питання процесу покріпачення українського населення. Він намагається прослідкувати та проаналізувати цей відрізок часу і висвітлити його у своїх роботах.

Восени 1910 року І.Джиджора презентував науковому товариству нову, головну працю під назвою «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.», яка пізніше буде опублікована в «Записках НТШ» [13], а в 1912 р. вчений захищає її як докторську дисертацію у Львівському університеті. Це праця, як відзначалося в рецензії М.Грушевського, «...має високий інтерес для всіх, хто цікавиться нашим життєм...» [14].

На основі рукописних та друкованих джерел, актів Харківського архіву та архіву Міністерства юстиції в Москві, Іван Миколайович намагається подати загальний огляд української торгівлі з початку XVIII ст. Торгівля завжди виконувала не лише суто економічні функції, але й була важливим засобом спілкування та взаємного обміну здобутками. Іван Джиджора, приводить документальний матеріал у своїй роботі, що діяльність Петра І та його наступників привели до появи цілого ряду обмежень для торгівлі Гетьманщини: «...постанова, якою заборонено возити з України пеньку до Риги, а замість того провадити її до далекого Архангельска, а тепер доводилося кидати догідну давно утерту дорогу до найближчого порту [15]. Дискримінаційна політика до окремих категорій українських купців підривала не тільки економіку, але й політичну автономію України. Певна річ, що українське купецтво, тяжко відчуваючи на собі укази Петра І, мусило іноді кидати свою справу з причин погіршення свого становища. Купці, правда, не раз виступали з різними скаргами і домаганнями, але все те відносилось до певних конкретних випадків, бо з часу Петра І важко було думати про якусь акцію серед переляканого загалу. Проте, не дивно, що на Україні, всі, а між тим і купці, мовчки вичікували «слушного часу». Такий слушний час, здавалося прийшов, коли на російський престол сів Петро II. На Україну посипалися різного роду ласкаві обіцянки, а між тим і обіцянка привернути гетьманство, і таку обіцянку вибором миргородського полковника на гетьманство було зреалізовано. Згадані милостиві обіцянки для України потім ніколи не були в широких розмірах введені в життя; одначе заходи правительства перевести ревізію деяких петрівських постанов в сфері торгівельной політики ...» [15].

Особа нововибраного правителя України, гетьмана Данила Апостола, давала можливість зацікавленим українським колам, запоруку, що він розуміє всю вагу економічних та торгівельних справ України. Д.Апостол виступав тепер в ролі купця і промисловця, а також як і гетьман, який повинен уважно поставитись до питань економічного характеру. Гетьман розумів, що для живучості гетьманства і автономії України треба, щоб автономія давала певну реальну користь суспільству, а що найменше деяким його верствам, котрі б за те ту автономію підтримували. Такою верствою і був капіталістичний старшинсько-купецький елемент [15].

Для того, щоб утримувати державний механізм, генеральну артилерію і т.д. потрібні були кошти, і як зауважує Іван Джиджора, що для гетьмана стало ще одне з важливих питань, це «справа автономного українського бюджету» [15]. Не вдаючись в ширше обговорення цього питання скажемо лише те, що в гетьманській політиці це була одною з головних точок програми в його зносинах з російським урядом.

Розглянутий нами період відносин російського уряду з Гетьманською Україною охоплює близько чверті століття, його можна умовно поділити на два періоди: за часи Петра І, коли уряд активно підривав українську автономію, і період коли російська влада поводилася більш стримано. Але загалом напрямок був однаковий. Російська економічна політика на Україні, як доводить Іван Джиджора, в основі була негативна, наслідками своїми мала характер чисто деструкційний супроти існуючого

ладу на Україні. Накладаючи на місцеве населення різні тягарі під різними формами на користь російської держави, російський уряд в заміну на це не давав ніякого позитивного еквіваленту [15].

Це був новий ще невідомий вітчизняній історіографії матеріал. Дослідник робить принциповий, сміливий висновок про те, що «Гетьманщина становила зовсім окремий економічний терен торгівельно не залежний від Московщини.» [15].

Морально-психологічна обстановка по Україні в результаті безперервного російського тиску була, на думку дослідника складною. «Гетьманщина, заатакова російським урядом в своїх правах в ділянці економічній, тратила силу і престиж в своїх політичних правах; престіж серед українського суспільства, не будучи в стані відповісти всім його вимогам, а не маючи за собою повного морального і матеріяльного підпертя у своєї суспільности, тратила тим самим силу і відпорність супроти централістичних заходів російського уряду. Очевидно, що у суспільності з дуже недавньою своєю державною традицією матеріяльний бік справи грав особливу роль. Таким чином, як зазначав історик, все, що мало втратити, намагалося улаштуватися так, щоб не втратити свого матеріального становища. Наслідком цього вся увага вищих верств українського населення концентрувалася на різноманітних методах та способах забезпечення своїх матеріальних інтересів, навіть ціною політичних прав. Таке забезпечення, та за таку ціну, міг дати російський уряд. Таким чином, робить підсумок Іван Миколайович, без належного розгляду й оцінки економічної політики російської влади стосовно України не можливно було б зрозуміти таке швидке падіння української державної автономії [15].

Згодом у Літературно-науковому віснику вийде бібліографічна стаття М.Грушевського відносно роботи І.Джиджори «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.». В цій статті професор М.Грушевський дав високу наукову оцінку цій роботі. Історія політики російського правительства супроти Гетьманщини, пише в статті метр, ще мало досліджена в подробицях, і власне економічна сторона досі майже не звертало на себе уваги дослідників. І.Джиджорі прийшлося звернутися до фахівців і він дав цікавий і багатий за змістом образ української торгівлі в першій чверті XVIII ст. [14].

Новизна роботи І.Джиджори полягає в тому, що до нього цей соціальний, економічний, політичний пласт за часів Гетьманщини був мало досліджений. «Се були головно праці Лазаревського, Єфименкової, Мякотина, розвідка академіка Слабченка «про малоросійський полк» вийшла пізніше.

Політичне життя Гетьманщини не розроблялось і се стояло в безпосереднім зв'язку з загальними умовами українського життя в колишній Росії, що відбивалось і на характері й напрямках української наукової праці" [16]. Такий відгук про роботу свого учня було зроблено М.С.Грушевським в передмові до книги І.М.Джиджори «Історія України в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки", яка була видана в 1930 р. в м. Києві.

Період Гетьманщини – важливий етап у формуванні історичних передумов для консолідації всіх регіонів України. Цілісність України, єдність "Сходу й Заходу" – це життєва позиція, яку відстоював І.Джиджора –талановитий вчений-історик, який вийшов з когорти Львівської історичної школи.

Джерела та література

1. Оглоблин О. Наукове товариство імені Шевченка в історії України // Український історик. – 1977. – Ч.3-4. – С.5-14.
2. Антонович М. Зізнання д-ра Ст. Томашівського перед військовим судом в справі М. Грушевського // Український історик. – 1972. – Ч.1-2. – С.91-99.
3. Герич Ю. До біографії М. Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було) // Український історик. – 1972. – Ч.3-4. – С.66-83.
4. Пріцак О. Наукове товариство імені Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик. – 1981. – Ч.1-4. – С.147-152.

5. Винар Л. Галицька доба життя М Грушевського // Український історик. – 1967. – Ч.1-2, – С.5-22; його ж. Автобіографії Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело вивчення його життя і творчості // Український історик. 1974.- Ч.1-3. – С.104-136.
6. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик. – 1990. – Ч.1-4. – С.138-144.
7. Горбатюк В. М. Грушевський та його так звана школа // Наукові записки НТШ. – Т.1. – Вип.1. – 1946. – С.1-39.
8. Дашкевич Я. Найвидатніший історик // Слово і час. – 1991. – №9. – С.18-24.
9. Грабовецький В. Михайло Грушевський – видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч - Івано-Франківськ, 1991.
10. Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правітєльства до України в 1720-1730 рр. // Записки НТШ. – 1904. Т.61 – Кн.V. – С.1-40; Матеріали Московського "Архива Министерства юстиции" до історії Гетьманщини // Відбитка з Записок НТШ. – 1908. – Т.86. – Кн. VI. і т.д.
11. Джиджора І. Україна в першій половині 1738 р. // Записки НТШ. – 1906. – Т.69. – С.70-83.
12. Джиджора І. До питання про свобідний перехід посполитих на Україні в 20-х рр. XVIII ст. // Записки НТШ. – 1906. – Т.70. – Кн.II. – С.168-170.
13. Джиджора І. Економічна політика російського правітєльства супроти України в 1710-1730 рр. // Хроніка НТШ. – Львів, 1910. – Ч.44. – Вип.4. – С.6-7.
14. Рецензія Грушевського М. на роботу «Економічна політика...» // Літературно-науковий вісник. – Львів. 1912. – Т.58. – Кн.V. – С.391-392.
15. Джиджора І. Економічна політика російського правітєльства супроти України в 1710-1730 рр. // Записки НТШ. – 1910. – Т.98,101,103,105.
16. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. Розвідки й замітки. – К. 1930. – Передмова. – С.1.

А.Гоменюк, Ю.Гурбик

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У 20-40 РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Історія Православної церкви в Україні – це історія і доля водночас України, її народу. Мабуть немає іншої країни в світі, де історична доля народу і церкви були б так органічно і тісно переплетені і споріднені.

Підтвердженням цього є розвиток Української православної церкви в новітній період. Адже в цей період православний клір разом з українським народом починає шукати шляхи щодо подальшого свого існування, визначення своєї ролі і місця в християнській Європі. Та, на жаль, українська православна церква не обрала єдиного напрямку щодо вирішення своєї долі і постала на терені українських земель в розколотому вигляді.

І ось чому питання об'єднання українського православ'я є однією з тих нагальних проблем, яку намагаються вирішити науковці, богослови, дослідники. Серед подібних досліджень слід зазначити праці таких вчених, як І. Власовського, В. Липинського, В. Пащенка, М. Чубатого, А. Колодного, А. Яроцького та ін.

Адже лише переосмисливши історію українського православ'я, розкривши "білі плями" в певні періоди його існування, ми, можливо, зможемо збагнути сутнісні риси українського православ'я, по-новому побачимо головну причину конфлікту між православними церквами.

Історія православної церкви 20-40 рр. XX ст. досліджена недостатньо, що дає підстави для найрізноманітніших її інтерпретацій і версій. І тому важливо розібратися у тих процесах, що відбувалися у цей період у церковній сфері, розкрити їхню специфіку, особливості, значущість. Адже події, що відбулися в православ'ї після Жовтневої революції до закінчення Другої світової війни, мають свій відгомін аж до нашого сьогодення, започатковують розкол в українському православному русі.

Також слід зазначити, що цей період охоплює невеликий історичний проміжок часу, та він насичений важливими політичними і соціальними подіями в історії українського народу (революція 1917 року, зміна політичних режимів, колективізація, Друга світова війна тощо), що безумовно не могло не відбитися на духовно-церковному житті в Україні. Тому в цьому періоді можна виділити три етапи: перший

– Українська православна церква (далі УПЦ) під час революції і громадянської війни (1917-1920 рр.); другий – переслідування та знищення українських православних рухів (1921-1939 рр.); третій – становище УПЦ в роки Другої світової війни.

Своєрідність суспільно-політичного розвитку нашої країни в післяжовтневий період і, зокрема, нерозв'язаність національного питання значною мірою позначились на сфері державно-церковних відносин, створивши ґрунт для національного руху в середині самої церкви. По суті, це була складова частина українського національного руху, в якому, як відомо, брали участь всі верстви українського суспільства, в тому числі і духовенство. Тобто релігійний рух в Україні мав свою специфіку, він виріс на ґрунті церковно-політичному, вияви якого спостерігаються після 1917 р. в усіх регіонах українського православ'я. Основним постулатом його були церковні реформи з метою звільнення церкви від ролі слуги політичного режиму, оновлення церковно-громадського життя, посилення впливу православної церкви на життя суспільства. Серед віруючих набувають популярності гасла демократизації та національного оновлення церковного життя.

На пастирських зібраннях у березні 1917 р. створюється ініціативний орган за відокремлення українських єпархій від Руської православної церкви- "Виконавчий комітет духовенства і мирян". У листопаді 1917 р. створюється комітет по скликанню собору, який трохи пізніше реорганізується у тимчасову "Всеукраїнську православну церковну Раду" (ВПЦР). І вже у 1918р. (незважаючи на супротив єпископів Російської православної церкви), щойно обраний патріарх РПЦ Тихон, впевнений у тому, що більшість єпископів РПЦ в Україні стоять на монархічних позиціях і виступають проти "сепаратизму українців", підтримує ініціативу скликання собору в Україні. На цьому соборі автокефалія Української православної церкви не була проголошена через активну протидію промонархічної ієрархії РПЦ. Одним із наслідків цього собору було утвердження автономії УПЦ під керівництвом її тимчасового вищого управління.

Проте не всі церковнослужителі підтримали автономію українського православ'я. Серед цієї частини священнослужителів починають з'являтися ідеї про автокефалію УПЦ, яка б влилася в національний рух українського народу. Користуючись сприятливими політичними умовами, організуються українські православні парафії, які об'єднуються у Всеукраїнську спілку православних парафій (ВСПП) під керівництвом ВПЦР.

На своєму пленумі 5 травня 1920 р. ВПЦР проголосила автокефалію православної церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату ВПЦР скликає у Києві Всеукраїнський православний церковний собор, що відбувся у жовтні 1921 р. Собор пресвітерським чином обрав, а 23 жовтня висвятив Василя Липківського на першого єпископа УАПЦ і митрополита Київського й усієї України. Потім було висвячено на єпископів Н. Шараївського, І.Тоодоровича, О. Ярещенка. [1] Зрозуміло, що канонічних прав собор, звичайно, не мав, хоча б тому, що на ньому були відсутні єпископи. По-друге, представники усього з'їзду не представляли інтереси української церкви, бо УАПЦ на той час мала значно менше парафій на Україні, ніж РПЦ. По-третє, вони вимагали, щоб на чолі церкви і релігійних громад були виключно українці, а, як ми знаємо, Христос не визнавав розмежування віруючих християн за національними ознаками. [2]

Таким чином, у духовенства РПЦ, як бачимо, були вагомі підстави піддати нищівній критиці канонічність цього собору, поставити УАПЦ за межі церковної організації.

Розібратися і визначити сутність цих подій для українського православ'я дуже важко. Адже ці події по-різному трактують і три сучасні православні церкви в Україні. Так, Українська православна церква Московського патріархату взагалі ніби не помічає тогочасних подій своєї історії. В історичній довідці, розміщеній на її

офіційному сайті, відсутня будь-яка інформація про те, що відбувалося на той час в Україні, - натомість фігурують факти із загальної історії РПЦ.

Викреслюють із своєї історії і собор 1918 р., до скликання якого найбільше зусиль приклали представники українського церковного руху, також УАПЦ і Українська православна церква Київського патріархату. На думку сучасних істориків, негативне відношення цих конфесій до цього з'їзду пояснюється тим, що собор відмовився проголосувати за автокефалію, обмежившись вимогою автономного устрою УПЦ.

Якщо Всеукраїнський собор 1918 р. з тих чи інших причин опинився поза церковно-історичною полемікою, то про собор УАПЦ 1921 р. цього сказати не можна. Так, УПЦ МП взагалі його не признає.

Подібної точки зору дотримувався свого часу і нинішній предстоятель УПЦ КП Філарет (Денисенко). Але в 1996 р. він змінив свою думку, проголосивши собор дійсним.

В сучасних умовах в поглядах УАПЦ на собор 1921 р. теж відбулися певні зміни.

Отже, ми бачимо спільну тенденцію до уникання глибокого аналізу процесів, що відбувалися в православ'ї 1917-1921 рр. Жодна з трьох юрисдикцій не знає, як можна "безболісно" вмонтувати їх в свою версію історії. В лоні УПЦ МП, напевно, побоюються звинувачень з боку Москви в "сепаратизмі", а представники УАПЦ та УПЦ КП прекрасно усвідомлюють всі можливі мінуси від асоціювання їхніх церков з УАПЦ періоду 1921р.

Від встановлення радянської влади до 1930 р. здійснювалася так звана "кавалерійська атака" на панівну за самодержавного ладу Російську православну церкву з метою її упокорення і доведення її до стану так званого "лояльного ставлення до радянської влади". Ця визначальна тактика здійснювалася випробуваним методом "поділяй і владарюй". Репресивні органи ЧК і ДПУ сприяли розколу та інституційному розладу православ'я, утвердженню кількох ворогуючих між собою паралельних православних церков. На певний час було дозволено більш-менш толероване владою існування більшості релігійних організацій. Це стосувалося і УАПЦ. Але зрозуміло, що така політика радянської влади була лише тимчасовою. Поступово церковні структури УАПЦ почали витіснятися з усіх сфер суспільного життя, а сотні кліриків і мирян були засуджені за "націоналізм і антирадянщину". Наприкінці січня 1930 р. нашвидкуруч зібрані єпископи, що залишилися на волі, та біля 40 священиків оголосили себе "надзвичайним Собором" та ухвалили розпуск церкви. Почалося масове закриття парафій УАПЦ. До 1936 р. не стало практично жодного об'єднання УАПЦ. [3]

В період Другої світової війни знову починає відроджуватися автокефальна церква в Україні. І вже в 1942-1944 рр. існували дві паралельні православні структури: автономна церква очолювана митрополитом Олексієм (Громадським) і автокефальна на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським). Тобто православний рух в Україні знову, як і раніше, постає в розколотому вигляді. Взагалі відродження УАПЦ не підтримували як німецький окупаційний режим, так і радянська влада, які вважали її небажаним явищем, яке зміцнює ідеї самостійності в Україні. [4]

З 1943 р. Й. Сталін починає застосовувати політику "відродження церкви" з певною політичною метою: заспокоїти світову громадськість в тому, що в Радянському Союзі держава толерантно відноситься до релігії і церкви, а віруючим гарантується свобода совісті. Крім того, православній Церкві, яка відроджувалася, уже заздалегідь відводилася роль помічниці комуністичного режиму, який намагався посилити свій вплив в країнах Східної і Центральної Європи. Також церква повинна була підтримувати зовнішньополітичні акції СРСР на світовій арені. Водночас вівся плановий наступ на релігію і церкви, та релігійні організації національної орієнтації. Так, після розгрому у 1946 р. Греко-католицької церкви в Україні провідником

православ'я знову стала РПЦ. Тому можливість існування православ'я в Україні як автокефальної церкви після Другої світової війни не мали ніяких шансів.

Джерела та література

1. Зінченко А. Визволитися вірою. – К., 1997
2. Історія Православної Церкви в Україні. – К., 1997
3. Пащенко В. Православ'я в Україні. – Полтава, 1995
4. Православ'я в Україні. – К., 1997

Summary

The purpose of the article is to give the reader some information on Ukrainian Orthodocs Christianity. The author tries to analyze essence things and processes, which took place in Ukrainian Christianity in 20-40s of the XX century.

І.Ю.Робак

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ ЧАСТИНИ ХАРКОВА У ДОЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД

Досконале вивчення місцевої історії набуває дедалі все більшого значення. Тому дослідження всіх без винятку її складових частин – важлива задача істориків. Актуальність цієї задачі для харківських істориків підсилюється 350-річним ювілеєм міста, що наближається.

Однією з важливих складових частин історичного розвитку суспільства є історія організації охорони здоров'я в ньому. Без її вивчення, без урахування специфіки місцевих умов цієї діяльності неможлива розробка сучасної теорії і створення нової української моделі охорони здоров'я.

Досвід вирішення кадрових питань став важливим чинником становлення системи охорони здоров'я губернського міста у дореволюційні часи. На жаль, його перший, дореформений етап, який саме й заклав підвалини кадрового забезпечення медико-санітарної частини Харкова, майже не досліджений. У дореволюційній історичній літературі деякі аспекти цієї проблеми висвітлили Д.І.Багалей та Д.П.Міллер у своїй відомій монографії з історії Харкова[1]. Цінність їх фундаментальної праці полягає, зокрема, в тому, що вони спиралися на такі джерела, які зараз безнадійно втрачені. За радянських часів практика забезпечення кадрами місцевої медицини у доземський період мало цікавила дослідників, бо вона була зовсім неактуальною для радянської системи охорони здоров'я. Сучасні історики також поки не звертаються до цієї проблеми.

Тому метою статті є аналіз кількісного та якісного складу медичного персоналу Харкова у XVIII – двох перших третинах XIX століть.

Для досягнення поставленої мети автор користувався фондами державного архіву Харківської області (ДАХО), а саме: фондом 3 – канцелярії харківського губернатора та фондом 12 – харківської лікарської управи. Переважна більшість використаних справ цією статтею вперше впроваджується у науковий обіг. Крім того, джерельною базою статті стали видання Харківського губернського статистичного комітету.

Перші кваліфіковані медичні кадри з'явилися в Харкові в XVIII столітті, на виконання указу від 10 травня 1737 р. про лікарів. Але тільки наприкінці 1739 року в Харків був призначений лікарем дехто Йоганн Вінклер. Він лікував харківців аж до своєї смерті в 1747 р. Наступний лікар Синьк був єдиним на всі п'ять слобідських полків. У останні роки існування слобідського козацтва в Харкові лікарями працювали Гринеталь та Ігнатій Гагеман [1, с.190-191].

При реорганізації слобідськоукраїнських козацьких полків у гусарські в 1765 р. був наказ «городовых лекарей вместить в штат тамошних гусарских полков, а во

время выступления полков оставлять из каждого для пользования городовых жителей из лучших лекарей по одному, равно и медикаментов» [2, с.133, 135].

3 червня 1778 р. відбувся указ «О назначении лекаря и аптекарского гезеля в Харьков, а также в провинциальные города». Відповідно до нього харківці вже остаточно одержали казенний постійно діючий медичний персонал. «Городовим» лікарем до Харкова був призначений відставний штаб-лікар Смирницький і до нього один аптекарський гезель. Через декілька років Харків мав вже трьох осіб казенного медичного персоналу: доктора Смирницького, лікаря Івана Романовського та підлікаря сержанта Григорія Коленкова (або Койленкова). Смирницкий вийшов у відставку в 1788 р., і його замінив Йоганн Фрідріх Кеппен [1, с.190-193; 3, с.38].

З відкриттям у Харкові у 1797 р. слобідськоукраїнської лікарської управи медичний персонал міста поповнився відразу трьома фахівцями: інспектором управи, акушером та оператором. Крім лікарських, на них були покладені і контрольно-адміністративні функції [4, с.287, 288, 293; 5, арк.2-5]. Для заняття будь-якої з трьох посад членів лікарської управи необхідно було «выдержать экзамен на сие звание» на медичному факультеті університету [6, арк.2; 7, арк.4, 7].

«Городовий» лікар на початку XIX століття був один. Він знаходився в підпорядкуванні лікарської управи. У середині століття, у зв'язку з ростом населення міста, була впроваджена додаткова штатна одиниця молодшого харківського «городового» лікаря. Молодший харківський «городовий» лікар інакше називався харківським поліцейським лікарем. У його віданні знаходилися так звані «врачебно-полицейские вопросы»: судова медицина, весь санітарний нагляд у місті і лікарський контроль над діяльністю проституток. А от лікарнями при харківському тюремному замку та при арештантській роті цивільного відомства керував старший «городовий» лікар. Посади харківських «городових» лікарів заміщалися за конкурсом. Так, у 1860 р. на вакантну посаду старшого «городового» лікаря претендувало відразу чотири особи [8, арк.37, 55, 539; 9, арк.113; 10, арк.49; 11, арк.4; 12, арк.7; 13, арк.51,52; 14, арк.1-43; 15, арк.50, 76].

«Повивальних бабок», які знаходилися на державній службі, у Харкові ще на початку XIX століття стало двоє: старша та молодша. На посадах їх задтверджував «гражданский генерал-штаб-доктор» за поданнями лікарської управи. «Старшая харьковская повивальная городовая бабка», як правило, була з дворян і обов'язково мала вищу медичну освіту [16, арк.6, 8, 10, 54-60, 107; 8, арк.37, 54, 515-516; 13, арк.42; 17, арк.303; 18, арк.1]. Найвідомішою харківською акушеркою була Ганна Карлівна Винтерфельдт. Приблизно з 1830 р. вона прослужила більш тридцяти років харківською «городовою повивальною бабкою» та при акушерській клініці університету, а приватно практикувала ще й у 1886 році. Протягом своєї довголітньої практики вона прийняла понад 30000 пологів. Акушерка Гейдеман практикувала з 30-х до 60-х років [19, с.316; 20, с.121; 21, с.45; 22, с.231; 23, с.25].

За лікувальну роботу в «богоугодних закладах» Приказу громадського опікування перед лікарською управою відповідав харківський повітовий лікар. Призначений Приказом доглядач завідував адміністративно-господарською частиною та фінансами. Медичний штат «богоугодних закладів» спочатку складався з одного лікаря, одного-двох підлікарей і двох фельдшерів. Проте він часто залишався неукомплектованим. Доходило до того, що в харківську губернську міську лікарню відряджали працювати за сумісництвом лікарем акушера лікарської управи [1, с.193-194; 24, арк.5, 9-12; 25, арк.4; 26, арк.206].

У середині XIX століття склад медичного персоналу «богоугодних закладів» виглядав уже значно солідніше. На початку 50-х років до нього входили: старший лікар, два ординатори, управляючий аптекою (усі з університетською освітою), три старших фельдшери, два молодших фельдшери та два аптекарських учні в званні старших фельдшерів [8, арк.68, 69, 514-515; 9, арк.113; 13, арк.10, 12; 27, арк.13].

Через декілька років ординаторів стало троє та ще з'явився аптекарський помічник [28, арк.9; 17, арк.300-303; 29, арк.52].

Кваліфікація всього медичного персоналу по формулярних списках була високою, а старший лікар у середині 60-х років мав навіть вчену ступінь доктора медицини [30, с.318]. Проте розслідування, проведене на початку 60-х років, розкрило факти підробок при прийнятті на службу медичних працівників. Так, чиновники контори «богоугодних закладів» за хабарі фальсифікували документи та приймали на посади фельдшерів зовсім неписьменних людей. Розслідування також виявило факти сваволі керівництва «богоугодних закладів» стосовно підлеглих та хворих [31, арк.13, 21-22].

З початку XIX століття кваліфікованих медичних кадров у губернському місті не вистачало. На цю нестачу в березні 1809 р. й поскаржився слобідськоукраїнський губернатор І.І.Бахтин у міністерство внутрішніх справ. У відповідь на його скаргу було приписано керівництву імператорського харківського університету «оказывать с его стороны по губернскому городу пособие в медицинских делах» [32, арк.1-2]. З того часу висококваліфікована медична допомога харківцям з боку університетських медиків стала важливим чинником, що вигідно відрізняв місто від інших губернських центрів.

Харківський університет мав потужний кадровий резерв медичних працівників. На кафедрах і в клініках медичного факультету працювали в різні роки від 11 до 26 (у 1865 р.) фахівців найвищої медичної кваліфікації [33, арк.51; 34, арк.193; 35, арк.8; 9, арк.12, 113; 36, арк.38-39; 37, арк.2-4, 95-99; 38, арк.3; 39, арк.1а; 40, арк.2]. Серед них наприкінці 50-х - початку 60-х років були декан медичного факультету, доктор медицини, професор, дійсний статський радник Федір Карлович Альбрехт; 7-9 професорів - докторів медицини, природних наук, хірургії, усі в солідних чинах IV-VI класів; ординатори університетських клінік - доктора медицини і лікарі з відмінністю; ад'юнкти - доктора медицини і лікарі 1-го відділення; лікарі «своєкоштних» студентів і ветеринарних вихованців та «казеннокоштних» студентів - лікарі 1-го відділення [41, арк.49-51; 42, арк.106-114]. Всі вони брали ту або іншу участь у практичній охороні здоров'я Харкова.

З лікарського персоналу, який надавав медичну допомогу населенню міста, слід також назвати лікаря губернської палати державного майна. В його віданні були державні селяни та державні кінні заводи. У Харкові мешкало багато жителів, що продовжувалися значитися за станом державних селян. Вони могли розраховувати на певну медичну допомогу з боку палати держмайна. Мала свого власного окремого лікаря і лютеранська громада міста [33, арк.51; 34, арк.193; 35, арк.81; 36, арк.41; 37, арк.92; 38, арк.3; 39, арк.1а; 40, арк.2; 43, арк.1-79].

Особливий інтерес становить діяльність у Харкові приватнопрактикуючих («вільнонопрактикуючих» за тодішньою термінологією) лікарів. Цей інтерес посилюється тим, що дані, які надійшли до нас про неї, дуже неповні та суперечливі. Справа в тому, що, згідно з існувавшим на той період у Російській імперії нормативним положенням, кожний медик за освітою, який прибував у Харків, зобов'язаний був зареєструватися як у поліції, так і в лікарській управі. Дозвіл на «вільну практику» видавала лікарська управа [4, с.293]. Проте лікарі, що осідали в Харкові, дуже неохоче ставали на облік, оскільки поставлення на нього було пов'язане з неминучістю мобілізації під час епідемій. Тому ані поліція, ані лікарська управа ніколи не мали точних відомостей про кількість лікарів, які займалися винятково приватною практикою. І така ситуація була характерна не тільки для Харкова. Відомості про приватнопрактикуючих лікарів «кульгали» по всій імперії [41, арк.154; 44, арк.1, 13, 14, 16].

Отже, за даними, поданими до міністерства внутрішніх справ, у Харкові було лікарів, які займалися приватною практикою без сумісництва її з державною

службою:1808 р. - 2; 1811 р. - 2; 1821 р. - 1, «имеющий дозволение на снимание с глаз катаракты», тобто мавший обмежене право на лікарську практику; 1822 р. - 1; 1824 р. - 4; 1825 р. - 5; 1826 р. - 3 (два дантисти та один, хто «знімав» катаракту); 1827 р. - 1 (дантист); 1828 р. - 1 (дантист); 1829 р. - 1; 1848 р. - 3; 1850 р. - 4; 1851 р. - спочатку було виявлено тільки 2, але потім знайдено ще 3, пізніше ще 1, разом 6; 1852 р. - 4; 1853 р. - 4; 1856 р. - 7 (з них 2 - зубні лікарі); 1857 р. - 4; 1862 р. - 17 (з них двоє дантистів та один зубний лікар) [35, арк.8; 8, арк.53; 9, арк.8, 113; 27, арк.10, 65-66; 45, арк.22; 13, арк.48; 37, арк.81; 41, арк.131, 154; 46, арк.24, 37; 47, арк.9; 48, арк.4; 44, арк.15-28; 49, арк.1-2; 50, арк.3; 51, арк.2; 52, арк.3; 53, арк.4; 54, арк.2; 55, арк.2].

Як бачимо, кількісний стрибок відбувся після селянської реформи 1861 р. і був пов'язаний з підприємницькою лихоманкою, що охопила тогочасне російське суспільство.

Крім чисто «вільнопрактикуючих» лікарів приватною практикою займалися майже всі без винятку медичні чиновники [9, арк.13; 42, арк.23-25, 74]. Найвідомішими приватнопрактикуючими лікарями у 20-ті - 30-ті роки були професора та інші медики університету: Громов, Блюменталь, Штруве, Эксбладт, Брандейс, Ванцетті, Грубе, Калинниченко, Райпольський [56, с.25]. Найбільшу лікарську практику (як службову, так і приватну) у 50-ті – на початку 60-х років XIX ст. мав вищезгаданий доктор Ф.К.Альбрехт [8, арк.88-89; 57, арк.191-192]. Так, у 1861 р. у нього пройшли лікування з приводу різноманітних захворювань 523 хворих [42, арк.109-114]. А вже в 1862 р. сама солідна приватна практика була в молодшого «городового» лікаря Харкова фон Гана, який того року «пользовал» 239 хворих [29, арк.19, 30].

Першим приватнопрактикуючим офтальмологом у Харкові був «имеющий дозволение на снимание с глаз катаракты Леонтий Соколовский», а дантистом - Гейдеман, чоловік вищезгаданої акушерки. До того ж з 1827 р. по1838 р. він був єдиним дантистом у місті [50, арк.3; 51, арк.2; 56, с.25-26].

Зрозуміло, що послугами «вільнопрактикуючих» лікарів мали можливість скористатися тільки заможні люди. Тому деякі харківські лікарі-подвижники безкоштовно надавали медичну допомогу бідному люду. Серед них виділявся Владислав Андрійович Франковський. Точно відомо, що, принаймні, протягом 40-х - 50-х років він, будучи акушером харківської лікарської управи, під час лікарської практики безоплатно лікував бідняків та постачав їм медикаменти за свої кошти [7, арк.11-13; 58, арк.69]. У відкритій у січні 1863 р. «лечебнице» Харківського медичного товариства лікарі-консультанти на громадських засадах також надавали безкоштовну медичну допомогу. Лікарня мала тільки одну штатну посаду лікаря-розпорядника. Її з березня 1863 р. займав Володимир Давидович Гагенторн [59, с.24-25; 60, с.305-307; 61, с.11].

Медичні чиновники суміщали свою основну роботу не тільки з приватною практикою. Широко було розповсюджене сумісництво з іншою державною службою, з роботою у відомчих, релігійних, станових та інших лікувальних закладах.

Так, ще у 1768 р. у Харкові відкрилося казенне училище для дворянських дітей. При училищі була створена лікарня. У «Ведомости о Харьковском казённом училище для дворянских детей» за 1790 р. надаються дані про роботу в лікарні училища за сумісництвом вищезгаданих лікаря Івана Романовського та підлікаря Григорія Коленкова (Койленкова) [3, с.21, 38]. Згодом, у роки існування в Харкові тимчасових міських лікарень, харківські медичні чиновники займалися в них адміністративною та лікувальною роботою. Той же штаб-лікар І.Р.Романовський працював у «Харьковской городовой гражданской больнице» з липня 1811 р. по січень 1815 р. і за три з половиною роки роботи особисто надав медичну допомогу 4465 хворим. У цій же лікарні лікарем перебував акушер слобідськоукраїнської

лікарської управи Антон Майер [62, арк.1; 63, арк.1; 64, арк.1-10]. З числа харківських медичних чиновників заміщувалися посади лікарів при інституті шляхетних дівиць, двох гімназіях, духовній семінарії та повітовому духовному училищі, дитячому притулку, конторі харківського державного комерційного банку, лікарні поштового департаменту [42, арк.74, 106-114; 43, арк.38; 35, арк.8; 7, арк.8, 64; 41, арк.49-51].

Разом, усіх лікарів, хто практикував «по гражанскому ведомству», у Харкові в 50-ті – на початку 60-х років XIX ст. було біля 40 осіб (цифра незначно коливалася з року в рік до 1862 р.) [65, арк.73, 77-79; 38, арк.3; 39, арк.1а; 40, арк.2; 66, арк.25; 33, арк.51; 34, арк.193]. Населення ж міста з 1854 р. по 1861 р. зросло на 17 тисяч і склало 50301особу [67, с.116]. Тобто, один лікар припадав приблизно на 1250 чоловік, або на десять тисяч населення - 8 лікарів.

Середній медичний персонал і нижні медичні чини були представлені в харківській охороні здоров'я фельдшерами, підлікарями, лікарськими учнями, санітарами, прислугою. Їх «определение, увольнение и перемещение» цілком давалося «самим врачебным управам» [5, арк.2-5]. У Харкові медичний персонал цих рівнів кваліфікації входив, як зазначалося вище, у штат «богоугодних закладів» Приказу громадського опікування. Крім того, єдиною повною штатною одиницею харківської тюремної лікарні була посада старшого лікарського учня. Лікарський учень був призначений і харківському «городовому» лікарю. Нарешті, середнім медичним персоналом та нижніми медичними чинами комплектувалися клініки університету [8, арк.514-515; 13, арк.45, 52].

Особливе місце в структурі харківської охорони здоров'я займав інститут цирульників. Вони найчастіше надавали першу медичну допомогу при травмах та деяких захворюваннях у Харкові в другій половині XVII - XIX століттях. Цирульники володіли як деякими пізнаннями в області народної медицини, так і певними практичними навичками. Вони робили кровопускання, ставили банки, п'явки, клістири, рвали зуби, лікували розтяги, вивихи, переломи, опіки й інші травми [68, арк.9].

Зі створенням у Харкові лікарської управи цирульні надійшли в її ведення. Після запровадження посади харківського молодшого «городового» лікаря йому було поставлено за обов'язок періодично перевіряти санітарний стан цирулен, наявність у них медичного інструментарія і його справність, а також наявність медикаментів, необхідних для подання першої медичної допомоги при пораненнях, забитих місцях та опіках. Контролювалося й дотримання порядку при проведенні пацієнтам кровопускання, відповідно до якого воно не могло здійснюватися без письмового припису лікаря. Результати перевірок слухалися періодично на засіданнях лікарської управи, за ними приймалися рішення і робилися відповідні розпорядження цирульням [69, арк.1-8; 70, арк.1-32].

Для того, щоб відкрити цирульню необхідно було звернутися з відповідним проханням у лікарську управу. До прохання додавалося свідчення поліцейського чиновника (пристава часті) про поведінку прохача [71, арк.3-4].

Кандидати на звання цирульника повинні були скласти іспит з «цирюльнического ремесла». Екзаменаторами виступали члени лікарської управи. Склавши іспит, цирульник одержував «окончательное свидетельство» з дозволом «заниматься цирульным ремеслом с правом содержания цирульни», що видавалося лікарською управою «за надлежащими подписями и приложением казённой печати» [71, арк.5-10, 13-20, 25-30; 72, арк.6-7; 68, арк.1-10; 73, арк.1-8].

У 1850 році в Харкові було 16 «цирюльных заведений». З них у першій частині міста - 13, у другий - 1, у третій - 2. В усіх цирульнях, крім самих цирульників, працювали 12 підмайстерків і 46 учнів, тобто підготовка кадрів здійснювалася прямо на робочих місцях поза будь-яких навчальних закладів [69, арк.4-6].

Таким чином, медичний персонал Харкова у дореформений період XIX століття складався з таких частин: медичні чиновники, приватні лікарі, середній (фельдшера, підлікарі, лікарські учні) та молодший (нижні медичні чини) персонал, цирульники. Його кваліфікація була в цілому досить високою. Але наявних кадрів постійно не вистачало для вирішення медико-санітарних проблем міста. Незважаючи на бурхливе зростання міського населення, починаючи з 50-х років, кількість медичних працівників збільшувалася дуже повільно. Дефіцит лікарів дещо пом'якшувався лікувальною діяльністю медичного факультету Харківського університету. А от гостра нестача фахівців середньої ланки не покривалася навіть відкриттям фельдшерської школи. Їх дефіцит приводив до низки зловживань при формуванні штатів лікувальних закладів. Функції середнього медичного персоналу перебирали на себе цирульники.

Джерела та література

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905).. Ист. монография. В 2-х т. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т.1. – 572 с.
2. Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. – Т.XVII (1765-1766)). – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1136 с.
3. Савва В. Из Слободско-украинской старины конца XVIII в. (Заметки и материалы). – Нежин, 1906. – 40с.
4. Полное собрание Законов Российской империи... – Указ. изд. - Т.XXIV (С 6 ноября 1796 по 1798). – 72 с.
5. ДАХО. – Ф.3. – Оп.55. – Д.33.
6. ДАХО. – Ф.3. – Оп.18. – Д.178.
7. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.1103.
8. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.549.
9. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.580.
10. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.762.
11. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.780.
12. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.815.
13. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.898.
14. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.1450.
15. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.1709.
16. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.18.
17. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.1487.
18. ДАХО. - Ф.3. – Оп.23. – Д.97.
19. Устинов И.А. Путеводитель по г.Харькову: Описание г.Харькова с прил. подроб. плана города с сетью водопроводов и планов театров: оперного и драматического. – Изд. А.И.Куколевского. – Х.:: Типолитогр. Попова, 1881. – 332 с., 1 л. карт.
20. Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском Университете и его заведениях от основания Университета до 1859 года. – Харьков: В университетской типографии, 1859. – 175 с.
21. Харьковский календарь на 1878 год. – Харьков: издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1877. – 762 с.
22. Харьковский календарь на 1881 год. – Харьков: издание Харьковского Губернского Статистического Комитета / Под ред. Секретаря Комитета И.И.Киткевича. – 1881. – 540 с.
23. Харьковский сборник: Лит. – науч. прил. к «Харьковскому календарю» на 1887 г. – Харьков: Тип. Губерн. правления, 1887. – 278 с.
24. ДАХО. - Ф.3. – Оп.44. – Д.63.
25. ДАХО. - Ф.3. – Оп.44. - Д.67.
26. ДАХО. - Ф.3. - Оп.126. – Д.90.
27. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.638.
28. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.1273.
29. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.1682.
30. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 г. / [Издана Харьк. губерн. стат. ком.]; Сост. Я.Голяховский. – Харьков: В унив. тип., 1865. – VIII, 385 с.
31. ДАХО. – Ф.3. – Оп.200. – Д.345.
32. ДАХО. - Ф.3. – Оп.17. – Д.301.
33. ДАХО. - Ф.3. – Оп.205. – Д.111.
34. ДАХО. - Ф.3. - Оп.221. – Д.176.

35. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.306.
36. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.787.
37. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.1110.
38. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.1196.
39. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.1416 (а).
40. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.1564.
41. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.1158.
42. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.1525.
43. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.168.
44. ДАХО. – Ф.3. - Оп.43. – Д.131.
45. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.864.
46. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - д.1574.
47. ДАХО. – Ф.3. – Оп.13. – Д.207.
48. ДАХО. – Ф.3. – Оп.18. – Д.178.
49. ДАХО. – Ф.3. – Оп.55. – Д.62.
50. ДАХО. – Ф.3. – Оп.59. – Д.16.
51. ДАХО. – Ф.3. – Оп.63. – Д.146.
52. ДАХО. – Ф.3. – Оп.67. – Д.294.
53. ДАХО. – Ф.3. – Оп.71. – Д.251.
54. ДАХО. – Ф.3. – Оп.75. – Д.273.
55. ДАХО. – Ф.3. – Оп.79. – Д.275.
56. Харьковский сборник: Лит.- науч. прил. к «Харьковскому календарю» на 1887 г. – Харьков: Тип. Губерн. правления, 1887. – 278 с.
57. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. - Д.675.
58. ДАХО. – Ф.12. - Оп.2. – Д.180.
59. 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861-1961. Сборник очерков и статей по истории деятельности. [Ред. коллегия: … чл.-кор. АМН СССР заслуж. деятель науки проф.Н.П.Новаченко (отв. ред.) и др.]. – Киев: Здоров'я, 1965. – 259 с.
60. Харьковское медицинское общество (1861-1911): Очерки его пятидесяти летней деятельности / Под ред. С.Н.Игумнова. – Харьков: Типография и Литография М.Зильберберга и С-вья, 1913. – V, 539 с.
61. Харьковское медицинское общество. Празднование совершившегося двадцатипятилетия Харьковского медицинского общества, 24 мая 1886. 1861-1886. – Харьков: Тип. Дарре,1886.– 89 с.
62. ДАХО. – Ф.3. – Оп.29. – Д.42.
63. ДАХО. – Ф.3. - Оп.31. – Д.446.
64. ДАХО. – Ф.3. - Оп.43. – Д.199.
65. ДАХО. - Ф.12. – Оп.1. – Д.901.
66. ДАХО. - Ф.3. – Оп.205. – Д.110 (а).
67. Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. – Т.2. – 982 с.
68. ДАХО. – Ф.12. – Оп.1. – Д.1563.
69. ДАХО. – Ф.12. – Оп.1. – Д.507.
70. ДАХО. – Ф.12. - Оп.2. – Д.119.
71. ДАХО. – Ф.12. - Оп.1. – Д.1016.
72. ДАХО. – Ф.12. – Оп.1. - Д.263.
73. ДАХО. – Ф.12. - Оп.2. – Д.217.

О.В.Черемісін

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХЕРСОНА

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є однією з перших спроб комплексного наукового дослідження питань, пов'язаних із проблемами вертикальної та горизонтальної мобільності місцевого населення, а також позначається авторським підходом до аналізу обраного предмету і сутністю висновків.

На основі всебічного аналізу різноманітних фактичних відомостей , а також шляхом залучення до наукового обігу широкого кола виявлених архівних джерел, автором вперше систематизовано архівну базу та визначено сутнісні засади соціальної мобільності, розглянуто та переосмислено сформовані в історичній науці уявлення щодо рухів населення.

Соціальні переміщення грали велику роль в трасформації структури міського населення. Зараз ми намагаємось виявити рівень соціальної мобільності в різних станових групах, яка може бути вертикальною та горизонтальною. До вертикальної відносяться переміщення з одних станів в інші (міжстанова мобільність) та переміщення з одного стану в інший в кордонах тієї самої станової групи (внутрістанова мобільність), тому в результаті вертикальної мобільності змінюється соціальний статус людини. Горизонтальна мобільність – це соціальні переміщення на одному і тому соціальному рівні, яке не тягне за собою зміну статусу (міграція з села в місто, зміну професії і тому подібні процеси).

Використані тут дані нерідко відносяться до всієї станової групи в цілому, а не до міської її частини. Ця особливість даних в значній мірі нейтралізується тим, що основні процеси вертикальної мобільності проходили в місті. У тих випадках, коли вони в рівній мірі зачіпали і сільську частину стану, наприклад, духівництво, то треба сподіватись, що між мобільністю в місті і селі було багато спільного. Слід також відзначити, що у досліджуваний час жінки приймали участь в соціальній мобільності майже виключно разом зі своїми чоловіками і батьками, головним джерелом вертикальної мобільності для них слугував шлюб.

а) Дворянство та чиновництво.

Дворяни та чиновництво складали правлячий клас-стан в Російській імперії. З 1722 року, з введенням до практики Табелі про ранги, основний шлях залучення до панівного класу лежав через службу. З цього моменту з'являється службове дворянство, одна частина якого зв'язалась із військовою службою, інша – на громадянській. Військове дворянство враховувалось в сповідних відомостях у групі військових, штатне дворянство – у групі приказних. Тому в даному параграфі мова піде про вертикальні соціальні мобільності бюрократії тому, що у тих, хто не був на службі переміщення були обмеженими і мали практично одне джерело – шлюб. Кількість протягом всього досліджуваного періоду збільшувалась абсолютно та відносно. В 1802 р.- 436 , в 1846 р. - 1325 чол. Таким чином, бюрократія кількісно зросла в 2.2 раз. Вже цей факт вказує на великий прибуток у чиновництво осіб з інших станів тому, що воно було станом відкритим або напіввідкритим, щоб вступити до нього і практично зачиненим, щоб вийти з нього [1-78]. При невеликому, якщо порівняти з іншими станами, окрім військових, природний приріст панівний клас міг поповнюватись переважно за рахунок соціальних переміщень з інших станів, бо бажаючих було багато, а закон не ставив невиконаних перешкод. Табель про ранги 1722 р. та інші законодавчі акти, які діяли без істотних змін до 1840 р., дозволяв особам інших станів вступати на державну службу, а також і отримувати особисте дворянство, а з досягненням першого офіцерського чину на службі і чина 8 класу на громадянське і спадкове дворянство.

б) Військові.

Військовий стан включав регулярну армію, іррегулярні війська, тих хто у відпустці, у відставці, кантонистів (солдатських дітей). Кількість чоловічої частини цих груп дорівнювала приблизно 5.8%, жіноча частина нараховувала приблизно 3.4 %. Військовий стан не мав хорошу для свого відтворення структуру за сімейним станом: пропорція статей була порушена, нараховувалось багато холостих чоловіків і незаміжніх жінок, тому стан мав низьку народжуваність. Крім того, саме у військових спостерігалась і сама висока смертність. Усе разом призводило до низького природного приросту населення, і тільки в результаті соціальної мобільності кількість військового стану могла постійно збільшуватись. Офіцерський корпус був не багаточисельним і протягом досліджуваного періоду, збільшувався у різних країнах, в тому числі податково зобов'язаних, оскільки закон цього не забороняв. Але роль дворянства серед офіцерів регулярної армії мала тенденцію зменшуватись. Офіцерський корпус поділявся на генералітет, штаб-офіцерів та обер-офіцерів.

Вищий прошарок був дворянським, середній – в більшості дворянським, нижчий – майже дворянським. Кар'єра офіцера залежала, крім доблесті, від походження, а на початку XIX ст. і від освіти. До 1845 р. перший офіцерський чин прапорщик, а в 1845–1856 рр. перший штаб-офіцерський чин майор, з 1845 р. перший чин – особисте дворянство. В дореформений період дворянське звання надавалось шляхом отримання російського ордена. Серед військових офіцерів в 1835-1861 рр. складали всього 2-4%, а нижні військові чини – 96-98%. Нижні військові чини в 1785-1861 рр. набирались із податково зобов'язаних станів за законом про рекрутську повинність. Норми постачання рекрутів змінювалось з року в рік і знаходились в залежності від міжнародного стану війни або миру. В досліджуваний час вони коливались від 0.4 до 0.6 рекрута, в середньому набирали по 0.5 чоловіка в рік із 100 ревізьких душ [1-78;4-415]. Оскільки норми набору рекрутів були єдиними для міщан та селян, то доля і тих і інших в складі рекрутів майже відповідала їх співвідношенню в складі всього населення країни в цілому і в міському населенні для міста. Не всі рекрути потрапляли на військову службу. Деякі, які володіють будь-якою професією, але не придатні до військової служби, потрапляли на заводи та верфі і ставали казенними майстровими – членами специфічної соціальної групи, які не належать до податково зобов'язаних.

в) Міські стани.

Загальна кількість громадян в досліджуваний період збільшувалась. За виключенням окремих періодів між 1793-1820 рр., кількість громадян збільшувалась не тільки абсолютно, але й відносно. Приймаючи до уваги збільшеність темпів природного приросту селянства і юридичні можливості переходу з інших станів в громадянство, можна твердо констатувати про домінування соціальних переміщень в ряди громадянства з інших станів над переміщеннями із громадянства в інші стани. Накази 1720–х рр. відкрили широкі можливості для переходу всіх бажаючих у громадянство . І хоч урядовий курс по відношенню соціальних переміщень в громадянство коливався від ліберального до обмежуючого, він ніколи не був забороняючим. Згідно із змінами урядового курсу, об"єктивними можливостями переходу і перевагами, які він давав представникам інших станів, масштаби соціальних переміщень в громадянство в окремі періоди були істотно різними. Окрім природньо-стихійного збільшення представників різних станів в громадянство його кількість збільшувалась в результаті адміністративної приписки до посад минулих церковників, військових, різночинців, селян. У першій половині XIX ст. спостерігався і зворотний рух із громадянства в інші стани, тому що вихід із посадського ярма був обмеженим, але незабороненим. Посадські переходили в чиновництво, духівництво, інтелігенцію, селянство. Деяка частина посадських шукала заробіток на мануфактурах і ставала приписними працівниками. За адміністративними розпорядженнями іноді цілі групи громадян переводили в ямщики, майстрові, а посадських, яких викрили в скоєні злочину віддавались поліцією в рекрути або працівниками на мануфактури. Велика кількість посадських утікало в інші землі і там входили до інших соціальних груп. За борги громадяни віддавались на службу і потім вибували із посадської групи. Крім цього шляху мобільності існував і інший – переведення громадян у поміщицькі селяни тимчасово або назавжди (тимчасово відписні за борги та назавжди відпускні за кримінальні правопорушення). Тимчасовий перевід в кріпосні проходив за державними наказами, за борги які взяті в опікунській раді, за позивними справами по банківським боргам. З відпускних, крім податків, збирався оброк як і з державних селян. Подушні та оброк переводились в казну, і якщо тимчасово відпускні не сплачували повністю оброк, то різницю в казну вносили ті установи, до яких ці люди відписані. Процеси соціальної мобільності проходили більш інтенсивно процесів горизонтальної мобільності. Самим важливим джерелом горизонтальної мобільності були втечі. Це наводить на думку, що легальні канали

для соціальних переміщень були дуже обмежені, хоч і функціонували: 1.3% посадських згідно з законодавством переїжджали на інші місця. Найбільш значним шляхом вертикальної мобільності при виході слугувало рекрутство, потім заслання, переходи до інших станів. У невеликій кількості посадські переходили в духівництво, в приписні робітники робочі, менше за всього – в селянство. Таким чином, посадська община в першій половині XIX ст. з точки зору соціальної мобільності не була зачинена ні на вході, ані на виході. Але рівень соціальних переміщень був невеликим: за 25 років всього 13% її членів знайшли можливість покинути її і приблизно стільки ж – 9-10% до неї потрапити. У середині XIX ст. соціальна мобільність громадянства збільшилась . Але баланс соціальних переміщень на вході і на виході з посадських общин, співвідношення ролі соціальних переміщень та природнього руху були різними в різних регіонах. Можемо припустити, що найбільш важливі торгівельно- промислові центри притягували населення, а другорядні, навпаки, відштовхували. У першій половині XIX ст. при загальній тенденції збільшення соціальних переміщень у посадські общини та із общин цей ріст був не лінійним, а циклічним: періоди росту мобільності змінювались періодами зниження росту. Це добре видно за даними переходу в громадянство із селянства. В 1785-1794 рр. в посадські общини щорічно приписувались 1.7% селян, в 1796-1811 рр. – 0.5%, в 1826-1842 рр. – 3.7%, в 1843-1854 рр. – 4.5%. Громадянство не було однорідним у соціальному та майновому відношенні протягом всього досліджуваного періоду. До громадян, або міських станів, за Регламентом Головного магістрату 1721 р. віднесені всі мешканці міст, окрім дворян, чиновників, духівництва, іноземців та селян. Вони розподілялись на регулярних громадян, які в залежності від капіталу та роду зайнятості створювали дві купецькі гільдії, та підлих людей – чорноробочих та сезонників. Проведена в 1775 р. податкова реформа змінила положення. За реформою громадянство розподілялось на привілейованих купців трьох гільдій та непривілейованих міщан. Гільдійське купецтво отримало звільнення від сплати подушної податі, право відкупатись від рекрутської повинності грошовим внеском, а пізніше, в 1785 р., купецтво перших двох гільдій були звільнені від тілесних покарань та отримували право їздити в кареті парою. Міщани залишались на положенні посадських. Тому з вказаного часу можна рахувати, що різниця між купецтвом та міщанством отримали соціальний характер, перехід із купецтва в міщанство і навпаки стали відноситись до вертикальної мобільності. Слід відмітити, що бар'єра між окремими групами громадян не виникало. Заплативши відому суму, міщанин або цеховий могли стати купцем любої гільдії, а збіднілий купець, який не спроможний сплачувати гільдійський збір з капіталу, автоматично переходів у міщанство. В офіційній класифікації станів не знайшлось місця робочим людям, зайнятим у промисловому виробництві і перетворюючись із часом у пролетаріат. В досліджуваний період з офіційної точки зору робочі люди – швидше за все, професійна, ніж соціальна група. У місті робочі люди поповнювались з самих різних станів: міщан та цехових, селян та церковників, солдатських дітей та вільних людей. Після 1775 р. вони були приписані в міщанство. Кожна чергова ревізія збільшувала їх кількість. Тільки ті робочі люди, які працювали на казенних підприємствах і отримували звання казенних майстрів, створили привілейовану відносно інших робочих людей групу, яка не входила в посадську общину. Кількість робочої сили, зайнятої на підприємствах весь час збільшувалась. Але справжньої кількості робочих встановити неможливо. Розподілення купців за гільдіями проводилось за величиною капіталу який оголошувався, з якого сплачувався з 1775 р. одновідсотковий гільдійський збір, який замінив всі існувавши до цілого приватні промислові збори. Розмір оголошених капіталів, необхідний для зарахування в одну з купецьких гільдій, і, що ще істотніше, величина гільдійського збору до 1824 р. збільшувались. З 1778 по 1807 рр. мінімальний розмір оголошеного капіталу збільшився для купця першої

гільдії – з 10 до 5о тис. карб., в 5 раз, другої гільдії – з 1 до 20 тис. карб.. в 20 раз, третьої гільдії – з 0.5 тис до 8 тис. карб., в 16 раз. Гільдійський збір збільшувався ще істотніше до 1821 р.: з купців першої гільдії – до 3212 карб. (в 32 рази), другої гільдії – до 1345 карб. , в 13.5 раз, третьої гільдії – до 438 карб., в 87.6 раз. Навіть якщо прийняти до уваги ріст цін в 1.3 рази і знецінення асигнацій. Яке досягло до 1824 року 400%, то можна побачити, що і реальний, і майновий ценз для запису в купецтво всіх бажаючих і реальна плата за те, щоб бути в привілейованому стані громадян в 1778-1824 р. збільшились, причому особливо помітно для запису в третю гільдію, тим самим бар'єр між гільдійським купецтвом і міщанством став більшим. В 1824 р. при збереженні мінімального розміру оголошених капіталів промислове обкладення купецтва було значно зменшено – в 1.4 рази, воно повернулось до рівня 1812 р., в 1839 р. було переведено на срібло і залишилось без змін до 1863 року. У 1785 р. із склада купецтва були особливо виокремлені „іменити громадяни" – найбільш богаті торговці, промисловці. В 1832 р. на зміну званню іменитий громодянин прийшло звання почесний громадянин, яке надавалось імперським наказом купцам першої та другої гільдій, дітям священників та чиновництву, не мавшим права особистого дворянства. Всі почесні громадяни звільнялись від рекрутської повинності, подушної податі і тілесних покарань, мали право приймати участь в міському самоуправлінні. Таким чином, громадянство протягом XVIII-XIX ст. з деякою ступінню округлення можно поділити на дві соціальних групи – це гільдейське купецтво та міщанство. У свою чергу купецтво поділялось на гільдії та імените купецтво (з 1832 р. – почесне громадянство). Але соціальні та майнові відмінності купецтва були менш виокремленні, ніж між купецтвом та міщанством. Тому з деякою долею схематизма нерівність між регулярними та нерегулярними громадянами, між гільдейським купецтвом та міщанством можно вважати соціальними, а різниця внутрі регулярного громадянства або гільдейського купецтва – майновими. Співвідношення тих чи інших соціальних груп при коливаннях в окремі роки з часом змінювались у всьому громадянстві на користь нижчого , а в гільдейському купецтві – на користь третьї гільдії. Хоч ці зміни носили характер тенденції і мали циклічну природу, вони свідчили про те, що внутрі громадянства спостерігалось майнове та соціальне розходження. З 1830 по 1858 рр. доля гільдейського купецтва мала тенденцію до роста, хоч в 1840-і рр. мав місце зігзаг. Це вказує на те, що в перші дві третини XIX ст. внутрі громадянства домінували соціальні переміщення зверху вниз, а в останній третині стали домінувати соціальні переміщення знизу вгору. У кінці 1850-х рр. знову почали домінувати переміщення зверху вниз[1-78]. На перший погляд ці факти свідчать про упадок гільдейського купецтва. Однак навряд, що це правильно. По-перше, слід відзначити, що протягом 1775-1821 рр. тричі збільшувався майновий ценз для запису в купецтво та в 9 раз гільдейський збір, внаслідок чого штучно зменшувалось кількість купецтва, а всередині купецтва – кількість купців перших двох гільдій. З встановленням незмінного ценза і припиненням збільшення промислового збора встановленого в 1824 р. зниженим в 1.4 раза проти початкового розміру, кількість гільдейного купецтва стала збільшуватись. По-друге, зниження абсолютної чисельності гільдейського купецтва помічалось тільки в 1812-1824 рр.. По-третє, не дивлячись на всі перепитії, капітал гільдейного купецтва зменшувався тільки в період зменшення його чисельності, в інші роки досліджуваного періода він збільшувався. Наведений матеріал не дозволяє казати про деградацію гільдейського купецтва, у кожному разі про його абсолютний занепад. Хоча не викликає сумніву, що введення конкуренції з боку селян проходили відносне зменшення ролі гільдейського купецтва та збільшення ролі сільських станів в торгівельно-промисловому обороті міста. Разом з тим необхідно відзначити той факт, що вершина соціальной піраміди громадянства була змінною за своїм складом: вона весь час поповнювалась новими членами, які приходили на місце особ, які вийшли

звідти, головним чином в ніжчі стани, але інколи і в вищі – у дворянство. Процес одворянення купецтва існував але в невеликому розмірі. Для Херсонського купецтва була характерна висока мобільність на виході із стану в результаті частих банкрутств і лише в незначній кількості в результаті зміни об'єктів задіяності капіталів та переходу в дворянство. Більша частина розорених купцов переходила в міщанство. На зміну їм приходили багаті представники нижчих станів громадянства та селян. Те ж спостерігалось і протягом XIX ст. Міщанство та купецтво були з'єднаними джерелами, які доповнювали один одного. Джерела були нескінченні, тому що їх підживлювало багатомільйонне селянство, як міське, так і сільське.

г) Селянство.

З 1722 по 1785 рр., коли офіційно існувала станова група селян які торгували, законним чином оформленні переміщення в громадянство було незначними, томущо торгівельно-промислове селянство громадянському статусу віддавало перевагу або торгівельного селянства, або статус-кво. Внаслідок цього кількість громадянства зменшувалась.Статус торгівельного селянства також, мабуть, не мав великої переваги, томущо кількість цієї групи росла повільно і не враховувала великої частини торгівельно-промислового селянства. Можливо, в якійсь мірі на повільне збільшення кількості торгівельних селян справили вплив додаткові юридичні обмеження при переході в цю групу: для поміщіцьких селян необхідна була згода поміщіка, для інших категорій селянства – згода адміністрації, а ні ті ні інші не були в цьому зацікавлені, бо втрачали платників ренти. У відповідь на відмову селян від запису в громадянство і ввіду втрати податків з торгівельно-промислового селянства уряд в 1812 р. відновив станову групу торгівельних селян, зобов'язавши їх сплачувати наряду з податями по селянському стану промислові податки, але, у меншій, у порівнянні з міщанами кількості. В 1824 р. новий міністр фінансів Є.Ф.Канкрін провів другу податкову реформу, збільшивши промислові сбори з селян і зменшив їх у міщан. Переходи селян в громадянство різко збільшились, і навіть після зрівняння промислових зборів з селян і міщан в 1827 р. мобільність селян не зменшилась. Таким чином, соціальні переміщення селян в громадянство в XVIII – XIX ст., іноді значні за абсолютною кількістю, зачепили мінімальну частину селянства. Як показує відношення середньорічної кількості переміщень селян до їх середньорічної кількості, через даний шлях соціальної мобільності проходило в 1778-1795 рр. – 0.01%, 1795-1811 рр. – 0.003%, в 1816-1842 рр. – 0.2%, в 1842-1858 рр. – 0.7% селян. При такій маленькій соціальній мобільності темпи урбанізації не могли бути високими. Другий важливий шлях мобільності селянства на виході із стану – рекрутство – діяв протягом всього досліджуваного періоду з великою ефективністю, ніж перехід у громадянство. Соціальні переміщення в армію підхопили в 1778-1799 рр. – 0.25%, в 1800-1825 рр. 0.32%, в 1826-1855 – 0.28% [1-78] міського селянства. Це менше норм збора рекрутів, встановленої урядом, з огляду на те, що завжди фактична кількість новобранців була меншою теоретично уявленої з-за систематичного недобора, втеч, смертності та недоліків під час комплектування армії за національною, територіальною та освітньою ознаках.

Джерела та література

1. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 5. арк. 17.
2. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 7. арк. 116.
3. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 9. арк. 4.
4. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 13.арк 24.
5. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 37. арк. 403.
6. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 80. арк. 446.
7. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 82. арк. 489.
8. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 90. арк. 467.
9. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 92. арк. 416.
10. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 96. арк. 316.
11. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 129. арк. 245.

12. ДАХО. ф 22, оп. 1, д. 132. арк. 456.
13. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 111. арк.88.
14. ДАХО. ф. 22, оп. 1, д. 114..арк. 36.
15. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 82. арк. 82.
16. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с.83. арк. 86.
17. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 115. арк. 92.
18. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 118. арк. 96.
19. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 119. арк. 54.
20. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 121. арк. 87.
21. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 124. арк. 82.
22. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 125. арк. 46.
23. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 127. арк. 82.
24. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 130. арк. 80.
25. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 136. арк. 79
26. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 140. арк. 49.
27. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 141. арк. 72.
28. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 142. арк. 35.
29. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 143. арк. 80.
30. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 144. арк. 111.
31. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 145. арк. 115.
32. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 146. арк. 123.
33. ДАХО. ф. 22, оп. 1, с. 147. 142.
34. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 1.107 с.
35. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 2. 157 с.
36. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 3. 38 с.
37. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 4. 29 с.
38. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 5. 33 с.
39. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 6. 38 с.
40. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 7.22 с.
41. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 8. 26 с.
42. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 9. 19 с.
43. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 10. 21 с.
44. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 11. 13 с.
45. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 12. 23 с.
46. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 13.. 16 с.
47. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 14. 18 с.
48. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 15. 18 с.
49. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 16. 17 с.
50. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 18. 12 с.
51. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 19. 18 с.
52. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 20.. 19 с.
53. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 21. 20 с.
54. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 22. 29 с.
55. 55.ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 23. 32 с.
56. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 24. 24 с.
57. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 25. 34 с.
58. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 26. 42 с.
59. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 27. 45 с.
60. ДАХО. ф. 137. оп. 8, д. 28. 36 с.
61. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 1. 29 с.
62. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 2. 30 с.
63. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 3. 32 с.
64. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 4. 42 с.
65. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 5. 15 с.
66. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 6. 29 с.
67. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 7. 32 с.
68. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 8. 45 с.
69. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 9. 29 с.
70. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 10. 129 с.
71. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 11. 109 с.
72. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 12. 111 с.
73. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 13. 229 с.
74. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 14. 234 с.
75. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 15. 123 с.
76. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 16. 23 с.
77. ДАХО. ф. 198, оп.1, д. 17. 229 с.
78. ДАХО. ф.198, оп. 1, д. 18. 229 с.

А.А. Мельничук

ЭТНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОГО ПРИДНЕСТРОВЬЯ (В ПРЕДЕЛАХ ТИРАСПОЛЬСКОГО УЕЗДА ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В К. XVIII – 1 ПОЛ. XIX ВВ.)

До конца XVIII в. Левобережье нижнего течения Днестра являлось составной частью Очаковской земли (или земли Едисан, или Ханской Украины, или Очаковский олат). Она находилась под властью крымских татар, управлялась. Дубоссарским каймаканом, а ее православное население в церковном отношении входила в состав православной Дубоссарской протопопии.[1]

Территория эта была мало заселена[2], хотя Левобережье Днестра, отличавшееся от других частей Очаковской области более благоприятными климатическими и хозяйственными условиями, издавна привлекало поселенцев, но по политическим причинам (неопределенность государственно - административного положения, постоянные вторжения татарских орд, перемещение больших воинских соединений, когда район становился театром военных действий между Россией и Турцией) проживание в этой местности оставалось в течение многих веков опасным.[3]

Начало массового заселёния Левобережья относится ко второй половине XVIII в.: так, в ходе русско-турецкой войны 1767-1774гг. была составлена генералом Бауэром карта (1773 г.), по которой на левом берегу Днестра между рекой Каменкой и Днестровским лиманом числилось более 30 поселений, и 14 из них располагались южнее р. Ягорлык, а именно по этой реке после Ясского мира прошла граница Херсонской губернии.[4]

Как раз к концу XVIII в. массово стали переселяться в указанный район молдаване (только в 1792 г. переселилось 4 244 чел. из Молдавии)[5], но все же, по мнению молдавского исследователя В.С.Зеленчука[6], в конце XVIIIв. в Левобережном Приднестровье большую часть населения составляло украинское крестьянство, поток переселенцев следовал как из Украины, так и из Речи Посполитой.[7]

Относительно массовое переселение великорусского населения на Левобережье Днестра началось после Ясского мира (документально подтверждено в 1792-1795 переселение в южные уезды Вознесенской губернии и Поднестровье)[8]; хотя еще в 1772 – 1773 гг. граф Румянцев переселил в Очаковскую область 1240 семей старообрядцев из Молдавского княжества, а в 1795 г. – сюда переселились еще 6,5 тыс. староверов.[9] Частично русское население пополнялось за счет казаков, которые оставались жить в регионе: так, например произошло с казаками Екатеринославской конницы, которая была сформирована из жителей старообрядческих слобод Очаковской области, куда они в свою очередь бежали из Черниговской губернии в пер. пол.XVIII в.[1]

Кроме того, Приднестровье в к. XVIII – н. XIX в. интенсивно заселялось помещичьими и гос-ми крестьянами из внутренних российских губерний, так крестьяне из Тульской, Костромской и Ярославской губерний поселились в крупных молдавских селах – Слободзея и Суклея.[1] По мнению И. А. Анцупова – «Оседание русских людей в селах и городах не приводило к подчинению ими первоначальных поселенцев, т.е. они не являлись колонизаторами, а включались в социальные категории населения – государственных крестьян, казаков и горожан»[12]

К началу XIX в. поток молдаван почти прекратился, особенно после 1812 г., когда Бессарабия, как особая область, позже переименованная в губернию,[12] вошла с состав России.

Переселенческое движение молдаван в 60-90-е гг. XVIII в. и в начале XIX в. на левобережье Днестра обуславливалось тяжелым оттоманским гнетом в молдавском

княжестве. Царское правительство шло навстречу переселенцам: им давались пособия, большие земельные наделы и т.д. После 1812 г. причины, диктовавшие интерес к переселению, в основном, отпадают; возрастает интерес к активному хозяйственному освоению Бессарабской области.[15]

При этом русская и украинская колонизация продолжаются высокими темпами. Здесь многие исследователи отмечают, что именно такой этнический состав преобладал в переселенческом потоке стихийной колонизации, т.е. это были беглые крепостные, старообрядцы, отставные солдаты, казаки, в меньшей степени государственные крестьяне. При этом среди русских преобладали выходцы из Курской, Воронежской и Орловской губернии;[16] украинцы – из губерний Южной Украины, прежде всего - Екатеринославской, Черниговской, Полтавской.[17]

Особняком стоит вопрос о заселении края иностранными колонистами, для левобережья Днестра – это немцы, болгары и армяне.

В 1800 г. была образована Новоросийская контора опекунства иностранных поселенцев. Но уже до этого существовала болгарская колония в с. Парканы и армянская колония в г. Григориополе. В 1809 г. в Тираспольском уезде было поселено 130 семейств иностранных колонистов. Несмотря на эти меры, к 1812 г. Тираспольский уезд был самым малозаселенным из всех уездов Херсонской губернии – 26 528 чел.[19]

К 1840-м гг. в Тираспольском уезде было 5 немецких колоний – Глюксталь, Нейдорф, Кассель, Бертдорф и Гофнунсталь где проживало 4 680 человек (с земельным фондом в 30 тыс. дес.)[20]. В конце XIX – н. XX вв. в ходе процесса реэмиграции (прежде всего в штат Северная Дакота, США), а также переселения в города и пр., немецкие поселения были ассимилированы, и сегодня их нет.

В отличие от них болгарская колония Парканы существует доныне, как многолюдное, зажиточное, практически многонациональное село.

Истоки сегодняшней общественно – политический ситуации в Приднестровье уходят корнями именно в исследуемый период, когда наиболее широко представленные сегодня этносы – русские, украинцы, молдаване, заселяли регион: где отдельными, компактными поселениями, где смешиваясь с другими и образуя многонациональные села.

Характерен пример столицы Приднестровья, г. Тирасполь, возникшего как прикрепостное поселение при заложенной под руководством А. В. Суворова пограничной крепости. На месте форштадта ранее был небольшой хутор, населенными в основном молдаванами, переселенцами из-за Днестра. В городе с разрешения А. В. Суворова осели казаки: Черноморского, Екатеринославского, Бутского казачьих войск, получившие отпускные билеты.[21] Здесь же селились русские старообрядцы из Елисаветградского и Александрийского уездов Херсонской губернии, куда они ранее переселились из Черниговской губернии. Русскими переселенцами были основаны Закрепостная и Кирпичная Слободки близ Тирасполя (сейчас это – районы города).[22]

Переселились в город часть жителей села Парканы (болгары), евреи из Киевской, Подольской и Волынской губерний. Так в 1795 г. в Тирасполе проживали: 1431 чел. – русские (58,5%), 385 евреев (15,8%), 296 украинцев (12,1%), 60 молдаван (2,5%) и других национальностей – 269 чел. (11,1%).[23]

Не менее показательная ситуация в резиденции ЧКВ в 1792-94 гг. г. Слободзея, в котором живут молдаване, русские, украинцы и др., при этом в официальном обращении употребляются названия: Слободзея-молдавская часть и Слободзея-русская часть, а в народе употребляется так же название - Слободзея-украинская часть.

Ближайшие к Тирасполю населенные пункты, как правило, со смешанным населением, с преобладанием разных этнических компонентом; так, русские

государственные крестьяне и переселенцы-украинцы в сер. XIX в. влились в молдавские села – Ближний Хутор, Коротное, Слободзея, Незавертайловка,[24] русские старообрядцы еще до 1791 г. составляли часть населения сел Чобручи и Спея;[25] украинцы поселились во многих селах вследствие расселения государственных крестьян, проводившегося ведомствами с 1812г. до сер. 1850-х гг.[26]

К началу 1860-х гг. относится образование ряда новых чисто украинских сел: Александровка Слободзейского района, Койково Дубоссарского района и др.[27]

Молдавское население Херсонской губернии преобладало в селах, расположенных по Днестру. В этой зоне молдавские села были более древними, чем украинские и русские. Среди них выделялись крупные села Глиное, Чобручи, Малаешты, Суклея, Коротное, Буторы, Спея и др.[28]

Более чем двухвековая история Приднестровского региона, малой толике аспектов которой посвящено предлагаемое сообщение, является глубинной причиной уникальности многонационального региона, колонизация и хозяйственное освоение которого в рамках Российского государства привели к тому, что сегодня в регионе на конец 2002 г. живут: молдаван – 33,2%, украинцы – 28,9%, русские – 29,1% [28]; государственными языками Приднестровской Молдавской республики являются русский, украинский и молдавский.

Джерела та література

1. А. Лебединцев. Ханская Украина. Одесса, 1913 г.
2. А. С. Коциевский. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до присоединеия ее к России, ЗОАО, т.I (34), Одесса, 1900. с.355-357
3. История народного хозяйства МАССР (с древнейших времен до 1812 г.), Кишинев, 1976, с. 410
4. Указ. соч., с. 411
5. В. С. Зеленчук. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в., Кишинев, 1979, с. 46, В. М. Кабузан. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (к. XVIII – перв. пол. XIX в.), Кишинев, 1974, с. 18
6. В. С. Зеленчук, Указ. соч., с. 55; Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма, Киев, 1987, с. 18
7. История народного хозяйства..., с. 411
8. А. А. Скальковский, ЗООИД, ч. I, Одесса, 1850, с. 212
9. И. В. Табак. Русское население Молдавии. Кишинев, 1990, с. 23
10. И. В. Табак. Указ. соч., с. 24
11. Украинско-молдавские..., с. 62
12. И. А. Анцупов. Крестьяне Левобережного Поднестровья в дореформенный период. Кишинев, 1990, с. 70
13. История народного хозяйства..., с. 411
14. Украинско-молдавские..., с. 61
15. История народного хозяйства..., с. 411
16. Украинско-молдавские..., с. 60
17. История Украинской ССР, т. 3, Киев, 1983, с. 583-607
18. В. С. Зеленчук, Указ. соч., с. 83-84
19. В. С. Зеленчук, Указ. соч., с. 83-84
20. История Приднестровской Молдавской Республики, т. 1, Тирасполь, 2000, с. 243
21. И. А. Анцупов, Указ. соч., с. 68-70, 99
22. И. В. Табак, Указ. соч., с. 38
23. В. Л. Полушин. Тирасполь на грани столетий, т. 1, Тирасполь, 1995, с. 91
24. И. В. Табак, Указ. соч., с. 164
25. И. А. Анцупов, Указ. соч., с. 34
26. Украинско-молдавские..., с. 19
27. Там же, с. 21
28. Там же, с. 63
29. Статистический ежегодник ПМР, 2003, Тирасполь, с. 29

О.Б.Шляхов

ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ СЕРЕД МОРЯКІВ ТОРГІВЕЛЬНОГО ФЛОТУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1905-1907 РР.

Необхідно відзначити, що вивчення історії робітництва України і зараз не втрачає свого значення. Звичайно нема підстав визначати пролетаріат як «найбільш передовий клас», як це робили у нещодавньому минулому. Однак беззаперечно, що і на початку XX ст., і в сучасній Україні він відіграє вагому суспільно-політичну роль.

Не дивлячись на те, що ця тема завжди була пріоритетною в історичній літературі радянських часів тут залишаються певні білі плями, є потреба в новому погляді на особливості складу та світогляду робітництва, його економічного становища, тогочасної поведінки, участі в суспільному житті. Зокрема, як відзначав у статті «Проблеми історії України XIX - початку XX ст.» О.П.Реєнт, окремим напрямком досліджень мають стати такі форми робітничого руху як профспілковий і кооперативний [1].

Яскравим свідченням того, що на початку XX ст. робітничий рух в Україні набував все більш організованих форм, проявлявся в певних цивілізованих рамках, були факти створення робітництвом професійних спілок, які відстоювали їхні інтереси, сприяли правовому захисту, регулювали відносини з роботодавцями. Останнє не обходило і суднобітників Чорного та Азовського морів.

Слід відзначити, що виникнення та діяльність професійних організацій в торговельному флоті Азово-Чорноморського басейну на початку XX ст. частково висвітлювалась у статтях Л.М.Іванова і Л.І.Лесковой, а також у науково-популярній праці «Під прапором Батьківщини: нариси історії чорноморського пароплавства»[2]. Але в історіографії ще досі залишаються не достатньо дослідженими такі питання як організаційна структура спілок моряків, їхнє керівництво та склад, взаємодія з політичними партіями тощо. В цій статті автор і спробує певним чином заповнити згадані прогалини.

Зауважимо, одним з найгостріших питань, яке хвилювало суднобітників басейну, було створення матроської професійної організації. Інтерес до цього в середовищі моряків басейну спостерігається вже з перших років XX ст. Треба звернути увагу, що частина матросів яка працювала на закордонних рейсах, могла спостерігати умови життя та праці суднобітників в інших країнах, бачити відносно вільну діяльність в Західній Європі політичних партій та професійних організацій пролетаріату. В наслідок цього моряки Азово-Чорноморського басейну отримували хоча б загальне уявлення щодо профспілок, усвідомлювали їхню роль у питаннях захисту прав найманих робітників.

Однак в той час професійні організації в Російській імперії ще знаходилися під забороною. Природно, це викликало незадоволення суднобітників, бажання щось змінити. На іноземних пароплавах, нарікали представники команд, «дивляться на матросів і кочегарів, як на людей. А у нас далеко не так»[3]. Тому здається цілком зрозумілим, чому на початку XX ст. усе більша частина матросів висловлювалась на підтримку створення подібних спілок і в торговельному флоті басейну. Зокрема, поява в Одесі в 1903 р. у середовищі моряків зубатовської організації й було проявом саме цих намагань.

Згодом, у період революції 1905-1907 рр. суднобітники, які вже відчули силу колективного протистояння пароплавним компаніям, все активніше починали ставити питання щодо необхідності створення профспілки, вважаючи, що саме таким чином вони зможуть захистити свої економічні та політичні права. Врешті-решт, рішучим виступом влітку 1905 р. моряки басейну домоглися від господарів виконання своєї найголовнішої вимоги, створивши так звану «Реєстрацію суднових команд».

Матроська профспілка розпочала свою діяльність 15 серпня 1905 р. Як відзначав сучасник: «Перед тисячним натовпом моряків був відслужений молебень в присутності військової влади Одеси та пароплавних компаній, і була офіційно відкрита «Реєстрація морського чорноморського флоту» [4].

Контора «Реєстрації» розташувалася в спеціальному приміщенні в одеській гавані, яке безкоштовно надало портове управління. Саме там відбувалися збори команд, обговорювалися та вирішувалися питання матроського побуту. «Реєстрація» мала право відкривати свої лавки, гуртожитки, бібліотеки, школи тощо. Керували її діяльністю староста та секретар, які обиралися моряками терміном на 3 роки і отримували платню в сумі 50-60 крб. щомісяця. Почесним головою спілки було обрано інженера П.С.Чеховича.

Вже незабаром організація завоювала популярність та авторитет серед матроської маси. В результаті лави спілки постійно зростали. Якщо в першій місяць свого існування вона об'єднувала 700 чоловік, то вже в жовтні «Реєстрація суднових команд» нараховувала 1645 моряків (з них регулярно сплачували внески 756 осіб)[5]. Головним чином учасниками «Реєстрації» були представники нижчого плавскладу великих судноплавних товариств, таких як Руське товариство пароплавства і торгівлі (РТПіТ) та Ространсу. В той же час діяльність матроської організації не поширювалася на суднові команди державних підприємств у морському транспорті басейну, якими були Добровільний флот та Російсько-Дунайське товариство. Осторонь «Реєстрації» залишались моряки багатьох приватновласницьких фірм, в першу чергу, команди вітрильних суден.

Яку ж діяльність здійснювала організація торговельних моряків? Перш за все «Реєстрація» намагалася виступати в ролі арбітра в морському транспорті. За час свого існування комітет виборних моряків розібрав біля 600 різних справ, непорозумінь, які виникали між матросами і представниками судноплавних товариств. Як згадував секретар «Реєстрації», «більшість конфліктів відбувалося на ґрунті невиконання угод судновласниками або ж їхніми представниками в особі суднової адміністрації, до того ж Руське товариство пароплавства і торгівлі в цих випадках відзначалося більш за усіх» [6].

Чимало було зроблено профспілкою для підтримки нужденних моряків та їхніх родин, надання допомоги безробітним матросам. Одним з своїх завдань «Реєстрація суднових команд» також мала «усунення негативних явищ у середовищі моряків». Комітет виборних мав право карати членів організації, які завинили – оголосити догану, накласти штраф, виключити з спілки.

Однак свою найголовнішу роль керівники «Реєстрації» вбачали саме в регулюванні питань найму моряків, хоче це і не передбачалось колективною угодою від 1 серпня 1905 р. Отже, це право «Реєстрація» привласнила самочинно. В результаті комітет виборних почав складати списки безробітних на той час матросів і направляти їх у порядку черговості на вільні місця, що були на суднах. Вдаючись до бойкоту тих пароплавів, де адміністрація відмовлялася приймати на роботу осіб, яких посилала організація моряків, він, таким чином, взяв під свій контроль справу найму на комерційні судна.

Зрештою за допомогою «Реєстрації» місця на пароплавах отримали 565 суднобітників. У тому числі 3 боцмани, 5 старших матросів, 88 матросів першого класу, 148 матросів другого класу, 2 матроських учні, а також 86 кочегарів першого класу, 119 кочегарів другого і 78 третього класу[7]. В середньому за день влаштовувалися на роботу 13 осіб, хоча своєї черги морякам інколи доводилося чекати до двох місяців.

Зростання сили та впливу спілки моряків, яка діяла в Одесі, природно, викликало незадоволення судноплавних компаній. Так, автор статті «Південне мореплавство і страйки», яка й відбивала їхню точку зору, на сторінках часопису

«Русское судоходство» підкреслював, що «контора матроської «Реєстрації» поступово намагалася зробитися осередком матроського життя та зосередити у своїх руках всю владу і вплив» [8]. Особливо дратувало судновласників намагання організації моряків тримати під власним контролем справу найму на судна. Коментуючи ситуацію, вони звертали увагу на те, що «контора «Реєстрації» не соромилася постачати на пароплави і злодіїв, і розкрадачів вантажу, і ледарів».

Подібні факти знаходили відображення і в донесеннях охоронки. Так, помічник начальника одеського охоронного відділення, констатуючи, що «дія «Реєстрації» на моряків була магічна», відзначав, що рішення профспілки, хоча й часто суперечили «розпорядженням адміністрації пароплавів або судновласників, вся команда виконувала беззаперечно та негайно і, таким чином, позбавляла всякої влади адміністрацію пароплавств над своїми підлеглими» [9]. Дуже непокоїло царську владу і, як незабаром з'ясувалося небезпідставно, посилення політизації матроської спілки, діяльність в її лавах представників лівих партій.

Подальше розгортання революційного руху в імперії, в тому числі в українських губерніях, позначилося і на діяльності «Реєстрації». Перший склад виборних моряків, який намагався не виходити за межі суто фахових інтересів суднових команд, після загального жовтневого політичного страйку 1905 р. було замінено на нове керівництво. Обраний старостою матроської спілки Г.В.Реєв та секретар «Реєстрації» К.О.Дублицький, за своїми політичними переконаннями наближалися до меншовиків і, головним чином, переймалися не професійними питаннями, а вважали за потрібне розвивати «класову солідарність і класову свідомість» моряків.

17 жовтня імператор Микола II підписав Маніфест, де оголошувалося про скликання Державної думи, надання особистих і політичних свобод. Появу царського маніфесту вітали досить широкі верстви населення України, в тому числі і моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну. В той же час імперією прокаталися хвиля виступів чорносотенців, єврейських погромів. Участь у «патріотичній» демонстрації, влаштованої одеськими монархістами, взяли і деякі матроси торговельного флоту.

Керівництво «Реєстрації» не залишило без уваги цей факт. Як згадував секретар спілки К.Дублицький, після видання Маніфесту «пароплавні прапори з'явилися в погромній «патріотичній маніфестації», звідки виникла необхідність «негайно з'ясувати командам справжнє становище справ у Росії» [10]. На проведених загальних зборах членів «Реєстрації», Реєв та Дублицький намагалися дати власне пояснення морякам «підґрунтя єврейських погромів та змісту «свобод», які оголосив Маніфест». Це принесло результати. Як відзначав той же Дублицький, моряки комерційного флоту більш не брали участі в чорносотенних погромах.

Одночасно організація моряків встановила зв'язок з Радою робітничих депутатів, яка тоді почала діяти в Одесі. На збори членів матроської спілки запрошувалися представники Ради, які виступали з доповідями перед командами комерційних суден. Так, як відзначала в ті дні охоронка, «для ведення пропаганди на збори моряків приходив член виконкому (одеської Ради – О.Ш.) студент Новоросійського університету В.К.Шавдій та інші революційні діячі»[11]. Все це призвело до того, що за словами прибулого до Одеси чиновника міністерства торгівлі і промисловості, «на початку листопада 1905 р. «Реєстрація» остаточно потрапила під вплив вкрай лівих політичних партій» [12].

Разом з тим авторитет та вплив «Реєстрації суднових команд» у матроському середовищі продовжували зростати. В листопаді кількість членів спілки вже перевищувала 3 тис. чоловік. Це складало приблизно 60% від загального складу пароплавних команд басейну. Зрештою логіка подальшої політизації матроської організації, якої дотримувалося її нове керівництво, нав'язування непритаманної їй ролі, призвело «Реєстрацію» до участі в революційних подіях, які розгорнулися в

Російській імперії в грудні 1905 р. і, кінець кінцем, визначило її долю. Коли 7 грудня в деяких місцях почалися збройні повстання і Рада робітничих депутатів Одеси прийняла рішення розпочати політичний страйк, «Реєстрація суднових команд» підтримала ці дії.

Отже, в той час владу небезпідставно непокоїла діяльність спілки моряків, її вплив на матросів. «Зараз «Реєстрація» турбується не покращанням економічних умов команд, а політичною пропагандою серед них»,- повідомляла військова влада Одеси 28 грудня 1905 р. [13]. Більш того, з точки зору представників уряду, матроська спілка в цей час перетворилася на організацію, яка «тероризувала всі суднові команди і під загрозою позбавлення місця, а інколи і життя тримала їх у повному страху і покорі, примушуючи виконувати всі свої вимоги» [14].

Звичайно така оцінка багато в чому не відповідала дійсності. Подальше розкручування маховика революційних подій та участь в них команд комерційних суден турбувало вже і саме правління «Реєстрації», яке намагалося «спрямувати рух в якомога спокійніше річище». Зрештою, як згадував Дублицький, було вирішено припинити страйк на суднах, але події вже вийшли з-під контролю керівників організації. Умовляння моряків не давали результату. «Команди відповідали виборним: «Не ви страйк оголосили, не ваша справа його і припиняти» [15].

Кінець кінцем, вбачаючи для себе вагому загрозу в подальшій діяльності організації моряків, уряд вдався до її ліквідації. До цього кроку його підштовхували і представники судноплавних підприємств. 29 грудня поліція арештувала старосту та секретаря спілки, а через два дні, за розпорядженням тимчасового одеського генерал-губернатора, «Реєстрація», «яка ухилилася від свого прямого призначення, ставши на політичний ґрунт», була закрита.

Однак, в супереч твердженням керівництва пароплавних компаній, що команди комерційних суден змирилися з ліквідацією «Реєстрації», думка щодо необхідності її відродження не залишала суднобітників. Про це, зокрема, свідчили їхні звернення до владних структур Одеси з проханням відновити дію профспілки. Пояснюючи це представники команд підкреслювали: «До цього часу не було кому захистити нас. Тому вся надія на «Реєстрацію».

Зрештою, новий загальний страйк у морському транспорті басейну влітку 1906 р. примусив судновласників піти на зустріч вимогам команд. Більш того, в порівнянні з 1905 р., права та можливості матроської організації суттєво зростали. Якщо перша «Реєстрація» відправляла на роботу моряків, спираючись лише на авторитет згуртованої матроської маси, то тепер у статуті спілки було зафіксовано, що «на вільні місця на пароплавах людей надсилає саме контора «Реєстрації», якою керували виборні моряки» [16].

Ці правила значно обмежували повновладдя суднової адміністрації і забезпечували матросам отримання праці у порядку черги. Окрім того при «Реєстрації» відкривалася «примірювальна» камера, до складу якої входили по три особи від моряків та командного складу суден, і яка повинна була розв'язувати всі спірні питання, пов'язані з працею та побутом «нижніх чинів» на пароплавах.

Отже, нова угода укладена в комерційному флоті басейну, свідчила про значне досягнення суднових команд в боротьбі за покращання свого становища. Як відзначалося в статті П.Стрельського, надрукованої в 1907 р., «переможці-моряки увозили з собою в плавання договір..., який можна без перебільшення назвати «кращою в світі конституцією» стосунків найму»[17].

Треба відзначити, що 15 вересня 1906 р. «Реєстрація суднових команд» була легалізована, тобто формально набула статусу профспілки. Цьому сприяв той факт, що ще 4 березня 1906 р. урядом були затверджені Тимчасові правила про товариства і спілки. Зокрема, для регулювання діяльності товариств та спілок створювалися спеціальні губернські відділи, які повинні були реєструвати відповідні

організації. Саме в одеському особливому присутстві в справах професійних товариств організація моряків під назвою «Професійне товариство суднових команд Чорноморського флоту міста Одеси» і була зареєстрована.

Її керівництво в складі 10 чоловік було обрано на загальних зборах моряків терміном на 3 місяці. Головою спілки обрали М.П.Адамовича, секретарем – О.Яковлев, скарбничим – О.Клочко. Всі вони за своїми переконаннями були соціалістами і належали до РСДРП. Але факт партійності членів правління матроської спілки, їхню належність до соціал-демократів не слід перебільшувати. Повністю віддаючись роботі в «Реєстрації», вони фактично перебували осторонь від діяльності міської організації РСДРП. Як відзначав один з членів Портового комітету цієї партії, «Адамович все менш займався питаннями соціал-демократичної діяльності в порту і все більш заглиблювався в позапартійну роботу в матроському середовищі» [18].

За іншими свідченнями Адамович взагалі «не співчував політичним гаслам» і, перш за все, відстоював необхідність боротьби «за економічні нужди мас». Згодом, вже в радянські часи М.Адамович відзначав: «З боку самої «Реєстрації» або її правління нічого для прояснення політичної свідомості зроблено не було» [19]. Слід нагадати, що таке визнання було зроблено в період, коли учасники революційного руху як раз усіляко намагалися підкреслити свою участь у боротьбі з царизмом і тому це свідчення набуває особливої ваги. Крім того належно згадати, що «Реєстрація суднових команд», як згадував Адамович, «брала порівняно слабу участь у загальному житті робітників Одеси. Товариші з інших професійних спілок досадували на нас за це і скептично ставилися до наших посилань на зайнятість» [20].

Усього «Реєстрація суднових команд» об'єднала біля трьох тисяч моряків, команди 200 пароплавів, які належали різним компаніям. Основні питання життя профспілки розглядалися на делегатських зборах команд, що відбувалися 1-2 рази на тиждень і на які звичайно збиралося 700-800 чоловік. Тут розглядалися питання надання грошової допомоги безробітним морякам, накладалися стягнення на порушників дисципліни і т.п.

Усі члени організації сплачували внески до загальної каси в розмірі 4% від заробітної плати. Зокрема в червні 1906 р. матроські внески становили 1.100 крб., у липні – 1.800, в серпні – 2.700, у вересні – 3.100, в жовтні – 3.400 крб. На ці гроші утримувалися безробітні, а також їдальня та бібліотека. За свідченням голови організації всього на допомогу безробітним було відраховано 650 крб., на утримання бібліотеки – 125 крб., їдальні – 1680 крб. Частина грошів також перераховувалася до страйкового фонду.

Головне ж завдання, яке виконувала профспілка, було спостереження за виконанням колективного договору з судновласниками та регулювання питань найму на судна. Серед бажаючих влаштуватися на роботу шляхом жеребкування була сформована черга з якої матроси і відправлялися на пароплави. Авторитет «Реєстрації суднових команд» був настільки великим, що без досить вагомих підстав адміністрація судноплавних товариств не наважувалася спростовувати її рішення і, як правило, приймала на роботу тих осіб, яких їм надсилала профспілка.

Те, що людей на судна постачала «Реєстрація», на думку самого М.Адамовича «здавалося найвідважнішим вторгненням у священні права роботодавця (який хотів бути «господарем» на своєї фабриці) і могло бути визнане пароплавовласниками лише скріпивши серце і до першої лише нагоди» [21]. Отже, «Реєстрація» повністю зосередила в своїх руках питання найму. Критеріями в цьому часто виступали не професійні якості кандидатів, а їхні політичні уподобання чи лояльність до закликів страйкому моряків влітку 1906 р. Зокрема, як повідомляли представники охоронки, керівництво матроської організації «вдалося до підбирання на судна виключно

«свідомих матросів». Тих, хто працював під час останнього страйку на флоті, на роботу не брали [22].

Необхідно також вказати, що в той час значна частина моряків, членів «Реєстрації», за свідченням М.Адамовича, «сп'яніла від своєї перемоги і втратила відчуття міри по відношенню до суднової адміністрації». Як згадував голова спілки: «В них з'явилося принизливе ставлення до начальства, неприхований глум, свого роду задирливість, готовність внаслідок усілякої дрібниці йти на скандал... Їхній настрій можна було сформулювати так: Ну, досить, поїздили на нас... Тепер наша черга...» [23]. Все це лише підігрівало атмосферу навколо профспілки моряків, посилювало неприязнь до неї з боку представників пароплавних підприємств.

Зауважимо, судновласники не змирилися ані з економічними поступками командам, які були вирвані в них силоміць, ані з новим порядком влаштування на роботу на пароплавах. Як зазначав часопис «Русское судоходство», пароплавні компанії бажали бачити «Реєстрацію» у вигляді «довідкової контори, для найму суднових команд», а не профспілкою моряків, яка перетворилася на заклад, що «підривав дисципліну».

До того ж з часу відкриття другої «Реєстрації» навколо неї широко розгорнули діяльність партії лівого спрямування – соціал-демократи, есери та різних відтінків анархісти, які намагалися привернути моряків торговельного флоту на свій бік. Так, одеське охоронне відділення, яке постійно фіксувало факти активної діяльності РСДРП у лавах «Реєстрації суднових команд», повідомляло в 1906 р. у Департамент поліції: «Члени соціал-демократичної партії, які проникли в професійну організацію, заклали там свої осередки і почали з середовища моряків вербувати своїх прибічників... На зборах моряків почали з'являтися партійні працівники. Незабаром через них моряки прознали шлях на політичні мітинги та різні конспіративні засідання» [24].

Певним чином це сприяло зростанню в середовищі суднобітників революційних, антицаристських настроїв. Наприклад, восени 1906 р. охоронка перехопила листа матроса пароплаву РТПіТ «Князь Потемкин» Р.Коломійця, який закликав свого брата, солдата 46-го піхотного Дніпровського полку та його товаришів «не виконувати наказів командування» [25]. Інший моряк торговельного судна, Т.Я.Яремченко, надіслав своїм односельцям у Полтавську губернію листівку одеського комітету партії есерів під назвою «Лист від російських селян царю Миколі II», яку пропонував читати «усім селом». Ще в одному листі на батьківщину він закликав: «Ставайте до боротьби, товариші селяни... Наближається час, заберемо все: землю і волю. Не бійтеся ані козаків, ані в'язниці, в нас – сила...» [26].

Саме серед членів «Реєстрації» більшовикам вдалося знайти декілька матросів, яких вони залучили до транспортування у межі імперії зброї та нелегальної літератури. Зокрема, в грудні 1906 р. уродженець міста Новомосковська В.Каютенко, машиніст Август та ще три матроси взяли участь в організованому М.Літвіновим перевезенні великого вантажу зброї з Болгарії до Кавказу на борту яхти «Зора».

Зусилля представників ліворадикальних партій залучити членів матроської організації до окремих революційних акцій, надати спілці політичного забарвлення, фактично ставили під удар «Реєстрацію», давали вагомі підстави царизму понищити її. Отже, майже повністю повторювалася ситуація, яка мала місце наприкінці 1905 р.

Власне діяльність представників лівих партій у професійних організаціях моряків, як і в інших спілках робітничого класу в той період, це фактично були дії з розрахунку – чим гірше, тим краще. Якщо профспілку і закриють, то в очах моряків провина за це повністю ляже на царську владу. Те ж що політична пропаганда в робітничих спілках суперечила чинному законодавству, зокрема, указу від 4 березня 1906 р., мало кого цікавило. Правовий нігілізм у Російській імперії, багато в чому

безпосередньо завдяки діям владних структур, виховувався протягом століть. Тепер царизм міг тільки пожинати з цього відповідні плоди.

17 жовтня 1906 р. у одеського генерал-губернатора відбулася нарада за участю керівників пароплавних компаній. Відзначивши «неможливість поєднання «Реєстрації» з вимогами служби», вона прийняла рішення вже найближчим часом заборонити матроську спілку. Врешті-решт, 20 листопада «Реєстрація» була закрита, її голова М.Адамович та виконуючий на той час обов'язки секретаря штурман М.Пашковський, арештовані. Значну частину поступок, яких домоглися суднобітники під час останнього страйку, було скасовано. Кадетська «Речь» таким чином повідомляла про ці події: «Папери правління забрали..., закрили їдальню спілки пароплавних команд... Восьмигодинний день відняли, платня за понаднормовану працю скасована, усуваються третейські суди, які існували при «Реєстрації» [27].

Але перемога пароплавних підприємств багато в чому була пірровою. Болячку тільки загнали всередину. Налагодити соціальні стосунки в торговельному флоті було можливе лише шляхом обопільних компромісів. Проте зрозуміти свою користь у поступках морякам в справі створення їхньої професійної організації, хоч би і під контролем влади, судновласники так і не змогли.

Таким чином, в 1905-1906 рр., коли в Російській імперії спостерігалося революційне піднесення, а страйковий рух обіймав більшість суднових команд, моряки спромоглись дістати згоду уряду та пароплавних підприємств на утворення своєї профспілки. У складі як першої так і другої «Реєстрації» брали участь тисячі суднобітників. Саме «Реєстрація» захищала моряків від свавілля суднової адміністрації, сприяла вирішенню їхніх побутових проблем. Слід також відзначити, що «Реєстрація суднових команд» була фактично першою профспілкою в морському транспорті Російської імперії, а також єдиним міцним профспілковим об'єднанням, яке було створено в Одесі до жовтневих подій 1905 р.

Подальший напрямок у дослідженні теми пов'язаний з вивченням тих зв'язків, які на початку XX ст. існували між «Реєстрацією суднових команд» та професійною організацією моряків Каспійського торговельного флоту, питань їхньої взаємодії.

Джерела та література

1. Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал.– 2000.– №2.– С.21.
2. Иванов Л.М. Борьба моряков торгового флота Одессы в 1905–1906 гг. // Учен. зап. Моск. гос. ун-та.– М., 1954.– С.183–191; Лескова Л.И. Коллективные договоры рабочих с предпринимателями в 1905–1907 гг. как исторический источник // Рабочий класс и рабочее движение в России.1861–1917.– М., 1966.– С.352–353; Под флагом Родины: очерки истории черноморского пароходства. – Одесса, 1967.
3. Одесский листок.– 1906.– №132.– 11 июня.
4. Стрельский П. Драма тружеников моря // Образование.– 1907.– №3.– С.3.
5. Русское судоходство.–1905.– №12.– С.117.
6. Дублицкий К. Роль «Регистрации судовых команд черноморского торгового флота» в судовом кризисе на Черном море // Русское судоходство.– 1907.– №6.– С.72.
7. Русское судоходство.–1905.– №12.– С.117.
8. Ленднер Н. Южное мореходство и забастовки // Русское судоходство.– 1906.– №8.– С.107.
9. Центральний державний архів України (далі – ЦДІА) м.Київ. Ф.385, оп.1, спр.2806, арк.143 зв.
10. Дублицкий К. Роль «Регистрации судовых команд...» – С.71.
11. ЦДІА. Ф.385, оп.1, спр.1828, арк.15.
12. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). Ф.102.0В, 1906, II відд., спр.824, арк.76.
13. Державний архів Одеської області. Ф.323, оп.1, спр.9, арк.65.
14. Там само.
15. Дублицкий К. Роль «Регистрации судовых команд...» – С.75.
16. ЦДІА. Ф.359, оп.1, спр.2029, арк.159.
17. Стрельский П. Драма тружеников моря.– С.11.
18. Сухов А.А. Одесский порт в 1906 г. // Кандальный звон.– 1926.– №5.– С.19.
19. Адамович М.П.Черноморская регистрация.– М., 1929.– С.99.

20. Там само.– С.90.
21. Там само.– С.13.
22. ЦДІА. Ф.385, оп.1, спр.2806, арк.144.
23. Адамович М.П. Черноморская регистрация.– С.47.
24. ДАРФ. Ф.102.0В,1913, спр.289, ч.м., дод.6, арк.282.
25. ЦДІА. Ф.385, оп.1, спр.1874, арк.197.
26. ЦДІА. Ф.385, оп.1, спр.2071, арк.4.
27. Речь. – 1906.– №223.– 22 нояб.

Summari

In the article the problems of creation of professional organizations in a merchant marine fleet of the Black sea in the beginning XX c. are illuminated., their structure, reference directions of activity, relationship with political parties is uncovered.

В.В.Сахно

ХЕРСОНЩИНА ПОЧАТКУ XX СТ. В ПЛАНАХ БІЛЬШОВИКІВ

Південь України благодатний край, що простирається майже на 1500 кілометрів від Придунайських заплавів і до Луганських залісених степів. Його сучасні кордони пролягли від Румунії до Росії, де нині мешкає до 20 млн. наших співвітчизників. Кожна окремо взята його складова має свій притаманний тільки їй колорит. Одещина у всі часи була найпривабливішим місцем проживання євреїв, які і досі рахують Одесу своєю столицею, хоча давно мають свою державу і столицю Тель-Авів. Херсонщина та Миколаїв, починаючи з XIX століття завжди претендували на своєрідний центр слов'янства. На її теренах знайшли другу батьківщину сотні тисяч болгар, сербів, німців, греків, молдован, тут вони найшли благодатний грунт для розвитку своєї культури, про що говорить відкриття в кінці XIX століття в Миколаєві Південнослов'янського пансіону для громадян словянської національності. З цього закладу вийшло багато видатних слов'янських діячів. Серед них Христо Ботєв, Тодор Минков. Газета „Николаевский весник" (№127) ще в 1907 році писала: Т.Минков рахує, що в Росії немає такого міста, де б можна було знайти стільки добровольців, які бажають битись за свободу слов'ян, стільки, як їх є в Миколаєві". Революційний настрій з початку XX століття притаманний був майже всій Херсонщині, Миколаївщині, Донеччині. Особливо це стало відчутно в І Російську революцію. В.Ленін в червні 1905 року писав: „У п'яти повітах Херсонської губернії ідуть селянські повстання. За останні чотири дні убито до 700 селян". [1,332]. Понесені жертви в 1905 році поставили як селянство так і робітничий клас майже 7 мільйонної Херсонщини та Катеринославщини в непримириму опозицію до царизму. Але причина протистояння крилася не у більшовицько-комуністичних засадах, які сюди майже не проникли, а в свободолюбному дусі населення краю, який йому був притаманний ще з часів поселення його в регіоні в кінці XVIII ст.. Починаючи з 1902 р., коли було введено в дію Херсонський морський торгівельний порт, звідси за кордон вивозилося більше 60 млн. Пудів зерна, це майже стільки, скільки його щорічно відправляв царизм через Миколаївський морський торгівельний порт, який почав діяти, ще в 1862 році і встиг стати в передреволюційний період III портом Європи. [2,29]

В цьому і полягав основний конфлікт між царизмом і таврійським селянством, яке було за загальноросійськими мірами занадто заможнім, а за загальноєвропейськими – досить бідним. Цю обставину не могли не враховувати представники соціалістичної ідеї, які заснували в „Південному Пітері" – Миколаєві Південноросійський робітничий союз ще в 1897 році. А в 1911 році „Рабочая газета" звертала увагу на досить високу активність херсонського населення у страйковому русі і наголошувала на тому, „что их связь с партией большевиков очень слабая". [3, 11 грудня] Цю обставину треба враховувати завжди, коли мова іде про дійсний стан

справ на Півдні України в 20 -30 роки XX ст.. Так само як треба враховувати і те, що в Донецькому регіоні концентрувався 400000 загін робітників, і в революцію 1905 – 1907 рр. тут були понесені найбільші втрати революціонерів, вихідців з Горлівки, Юзівки, Макіївки. Цієї жорстокості пролетаріат Донбасу не вибачив царизмові, а революційний настрій підсилила Столипінська різня революційно налаштованих громадян України. Це стосується також і Херсонщини. Хоча склад населення тут був в більшості український, а в Донецькому в передреволюційний період з 2,6 млн. громадян 70% складали росіяни і 28% українці. [4,290]

Дуже часто інтереси росіян і українців були діаметрально протилежні, на що треба звертати увагу при об'єктивному аналізі історичного минулого регіону. Національний фактор царизм використовував у своїй політиці не рідко, штучно роздмухуючи розбрат між українським і російським народами.

В своєму дослідженні ми маємо намір здійснити спробу провести аналіз причин утримування влади більшовиками незважаючи на те, що їм протистояли значні і добре зорганізовані сили населення Півдня України, не сприйнявши його криваву насильницьку політику. Особливо це стосується Херсонської губернії, де за 15 років після реформи 1861 р. її населення зросло втричі. Так, у Херсонському і Дніпровському повітах на передодні революції нараховувалося близько 1 млн. чоловік. Населення тут було досить розрізнене, але волелюбне і готове відстоювати свої інтереси. На відміну від німців-колоністів (складали 7%), занадто лояльних до царизму, воно до самодержавства ставилося неприязно, під час навіть вороже. Підтвердженням сказаного стали події революції 1905-1907 рр., коли Південь став ареною кровопролитних змагань народу з самодержавством, а найбільше це стосується Херсонського регіону. Розуміючи ситуацію, що склалася, царські чиновники на фронти І світової війни відправили досить значну кількість робітників і селян Півдня України. В зв'язку з цим, однією з характерних ознак соціально-економічного і політичного становища в регіоні стало небачене раніш тут скорочення робітників і селян (в основному чоловічої статі). Тодішні реалії життя людей власно і сурово були зламані І світовою війною, яка принесла небачено тяжкі страждання народу України так само як і населенню Херсонщини. На фронти І світової з усіх підприємств Херсонської губернії було мобілізовано більше половини робітників, що стало причиною занепаду промислових підприємств, а мобілізація працездатних селян привела до скорочення посівних площ краю мінімум на 13% [5,32] Земство Херсонського повіту в1916 р. констатувало, що в зв'язку з мобілізацією чоловічого населення на фронт в с.Білозерка (тепер райцентр Херсонської області) проживало всього 867 дорослих чоловіків та 1086 жінок [6,68] Ще гірше склалося становище в промисловому Донбасі, де робочі міста залишили більш ніж ½ робітників. Нові випробування, викликані війною, налаштувати Україну і її південь зокрема, на рішучі дії заради досягнення незалежності.

Питання про шляхи досягнення незалежності України історіографія того часу майже не зачепила. А тому і досі залишається показовою праця В.Винниченка „Відродження нації", в якій він показав характерну для Донеччини та інших регіонів України національну свідомість „хохлів", що не вимагали своєї автономії та незалежності, чим скористалися на теренах України російські демократи, які „в інтересах демократії та революції вважали, що українцям автономія не потрібна" [7,108]

До відродження української незалежної держави вкрай негативно ставилися представники партії „Кадетів", „Октябристів" та інших російських консерваторів, подібну позицію займали також окремі члени Київського комітету Російської Соціал-Демократичної робітничої партії (більшовиків) (РСДРП(б). О.Субтельний в праці Україна, Історія зазначає, що Л.Пятаков – член Київського комітету РСДРП(б)

одкрито заявив ще в 1917 р., що пролетаріатові невигідний Український Рух, бо Росія не може існувати без українського цукру, крупи, вугілля, промисловості. [8,305]

Незважаючи на очевидну пасивність населення України, щодо встановлення своєї державності в цілому воно ні за яку ціну не бажало попадати знову ні під царське ні під чиє інше ярмо. В.Ленін і його партія добре розуміли, що Україна повинна стати більшовицькою за будь-яких обставин і будь-якою ціною. Особливо цінним регіоном для радянської Росії була хліборобська Херсонщина. Для завоювання Півдня України більшовизм створив найкрупнішу армію, за допомогою якої вони досягли своєї мети.

Робочо-селянська армія була створена завдяки руйнації старої царської армії, яка була рекрутською армією, де подавлялися щонайменші волелюбні пориви, вона служила вірою і правдою поліцейському монархічному ладу імперії Романових. В той самий час царська армія сіяла у мільйонів її рядових солдатів ненависть і трималася на небаченому насильстві і безправ'ї рядового воїнства. Саме цю сторону використали більшовики у процесі руйнації армії Російської імперії. Адже керівництво РСДРП(б) добре було обізнане в сутності царського поліцейського режиму, про який нами вище було уже сказано. Найсильнішою складовою і найнадійнішою опорою царя було найбагатше армійське офіцерство. З другого боку, російська царська армія була досить слабким ланцюгом у величезній імперії, бо між офіцерством Росії і рядовими військовослужбовцями зберігалася величезна прірва, притаманна класовому суспільству. За даними царського офіцера А.Черепанова, який став генерал-лейтенантом в радянській державі: „офіцерство в царській армії складало касту, а офіцерський чин був привілеєм правлячих класів" [9,7] Саме панам офіцерам в І світовій війні з-за багатих об'єктивних і суб'єктивних причин довелося доводити і дуже часто ціною сотень тисяч своїх жителів, що вони є істинними оборонцями „царя, веры и отечества". Вибитих у ході І світовій війні офіцерів царизму довелося спішно заміняти у військовий час людьми з народу. В силу цих обставин напередодні революції в царській армії появився досить великий прошарок офіцерів з низів, на яких зробив опір В.Ленін і його партія. Уся енергія вождя РСДРП(б) і його соратників була націлена на створення нової армії – армії військового комунізму, в яку ротами, полками і дивізіями переходили солдати царської армії відомі офіцерством з народу [10,8]. Основна маса командирів усіх воюючих фронтів складалася з „офіцерів воєнного часу".

За даними А.Черепанова „Подавляющее большинство офицеров военного времени не были трусами, желали воевать до победы. Они принадлежали к тем слоям ограниченно мыслящих русских патриотов, которых Ленин называл „добросовестно заблуждающимися оборонцами"[11,15]

Ці мало вишколені незрозуміло для якої мети кинуті в окопи війни солдати і офіцери ще в 1916 році відмовилися були гарматним м'ясом і почали повставати проти ведення вигідної тільки царатові війни. За даними Центрального Державного військово-історичного архіву СРСР (Основні фонди зберігаються в Санкт-Петербурзі) в грудні 1916 р. вперше за період ведення війни за наказом генерала Довбор-Мусницького на Ризькому плацдармі за небажання іти в бій: „По моем приказанию в 15.30 25 декабря (1916р.) 13 стрелков...расстреляны перед строем...растреляные – уроженцы Пермской, Томской, Владимирской и Петроградской губерний" [12,26]

З 25.12.1916 р. (11.30) почалася війна народу проти царизму. Через тиждень під час проведення Литовської операції на північному фронті царату довелося розправлятися вже з двома полками (17 та 55), що і дозволило закрутитися більшовицькому червоному колесу в армії та на флоті [13,30]

Розстріл захисників Вітчизни, які ціною свого життя, починаючи з 1914 р., не дозволяли Кайзерівській Німеччині остаточно розгромити Романівську імперію, переповнив чашу народного терпіння. В лютому 1917 р. грянула революція, яка

змела з підвалин історії поліцейський режим династії Романових. Революція поділила Російське суспільство на два великі табори: ярих противників царського самодержавства, в середовищі цього табору найактивнішими були більшовики, очолювані В.Леніним, на протилежному полюсі трималися прибічники обмеженої монархії, що проголосили про створення комітету державної Думи. Не гаючи часу, В.Ленін і його партія продекларували про перехід влади Радам і утворили в столичному Петрограді Раду робітничих і солдатських депутатів. Незважаючи на те, що дану владу визнали тільки ті, які зазнали поневірянь і голоду столичні „низи", але сам факт проголошення влади робітничих і солдатських мас мав небачений вплив на мільйону змучених війною солдатів, не говорячи про робітників і селянські маси. Але позиції більшовиків у військах були надзвичайно слабкі. Російська царська армія в усі часи була безпартійна, а за законами імперії більшовицька агітація під страхом смертної кари заборонялася, тому партія РСДРП(б) розгорнула небачену в історії боротьбу з іншими партіями за оволодіння солдатськими масами. Найсильніші позиції в армії та Флоті Росії мали меншовики та соціалісти-революціонери, які проникли сюди з армійським поповненням з числа студентів та інтелігенції. Позиції найпотужнішої Російської імперії Конституційних демократів (кадетів) у війську були слабкі, бо кадети ратували за ведення війни до переможного кінця, що викликало неабиякий супротив рядового складу війська. В праці генерала А.Черепанова „В боях рожденная" зазначається, що з метою якомога швидшого закінчення війни у взводах, ротах, полках, дивізіях після повалення самодержавства, почали створювати відповідні полкові комітети, які і взяли на себе роль керманичів у армії. Постільки серед офіцерів більшовиків майже не було, керівництво ротними і полковими солдатськими комітетами перейшло до есерів і меншовиків. З появою більшовиків у військових підрозділах велася агітація за ідеї VI зїзду РСДРП(б), який проголосив курс на збройне повстання проти тимчасового уряду. Таким чином з лютого 1917 р. більшовицько-ленінські агенти в усіх військових підрозділах Північного і Південного фронтів розпочали планомірний розвал царської армії, що було зробити не дуже важко. В солдатські окопи вони прийшли з гаслами, яких очікували всі бійці з робітників і селян, але подібні гасла ні єдина з партій, що діяли на фронтах проголошувати не наважувалися. Адже випущений VI з'їздом маніфест закликав до насильницького повалення існуючого ладу: „Готовьтесь же к новым битвам, наши боевые товарищи! Стойко, мужественно и спокойно, не подаваясь на провокации, копите силы, стройтесь в боевые колонии. Под знамя партий (РСДРП(б)) солдаты! Под наше знамя угнетенные деревни!"

Безумовно, солдати в більшості своїй [14,35] займали до літа 1917 р. нейтральну позицію, але після розправи Тимчасового уряду з повставши ми проти нього революційним полком (3.06.1917), процес розкладу армії пішов дуже швидко.

Як зазначає А.Черепанов більшовики проводили в життя лінію своєї партії, направлену на звільнення солдатських мас з-під впливу меншовиків і есерів зусиллями сотень армійських більшовицьких організацій за словами В.Леніна мала „...ударний кулак" революції...дозволяючій партії мати подавляючи перевагу у вирішальних пунктах і вирішальний момент. [15,43,44]

Момент, про який говорилося в партійних кругах настав дуже швидко. IIВсеросійський зїзд рад 26.10.1917 р. прийняв постанову про створення у всйх арміях тимчасових революційних комітетів на яких покладалася відповідальність „за сохранение революционного порядка и твердость фронта".

Декретом радянської влади від 15.12.1917 р. повнота влади в частинах і з'єднаннях передавалася солдатським комітетам. Всі чини і звання скасовані і введено єдине звання „солдат революції" при рівних правах всіх, хто знаходився на фронтах. [16,21]

Ще з більшим завзяттям більшовицькі агітатори діяли на Південному фронті (згодом перейменований в Південно-Західний або Румунський фронт). На цьому напрямку військових дій позиції РСДРП(б) були найсильніші. Це пояснюється дією Південно-Російського союзу робітників, що почав діяти раніше, створеного В.Леніним Петроградського, та впливом на солдатські маси Л.Д.Бронштейна (Троцького). За цим найавторитетнішим більшовицьким лідером готові були іти десятки тисяч селян і робітників Півдня України. Але на березень 1917 р. на теренах Херсонщини, яка замала майже 68000 км^2. об'єднана у спішному порядку губернська партійна організація налічувала 10 чоловік. [17,33]

Майже ніякого впливу на місцеве населення партійці не мали, а проголошена в містечку Каховка 23 березня Рада Робітничих і солдатських депутатів найшла відгук у єврейського населення, яке тоді тут складало абсолютну більшість (3664) [18,36] Під час революції єврейське населення в північному Причорномор'ї складало 7%, вони були переселенцями з Віленської, Могилівської та Мінської губерній. [19,37] Цей історичний факт мав неабиякий вплив на хід подій в краї в 20ті роки XX ст..

Основні партійні сили більшовиків були сконцентровані у військах румунського фронту (Південно-Західний) Чорноморському флоті, Одеському військовому окрузі. Про що свідчить партійна конференція румчероду 1.12.1917 року, на якій були присутні також комуністи партійних організацій Одеси, Миколаєва, Херсона (їх було близько100), 5600 членів РСДРП(б) складали комуністи військових частин [20, 34,35]

З наведених документів зрозуміло, що шлях до перемоги більшовизму розпочався з армії, маючи такий потужний прошарок комуністів у військах В.Ленін безумовно розумів, що справа створення революційної армії уже вирішено, але не поспішав з офіційними урядовими рішеннями щодо її узаконення, бо першочерговим завданням нової влади стало завдання „экстренных мер борьбы с контрреволюционерами и саботажниками". [21,156] Тому 7 (20) грудня 1917 року рад нарком приймає „Об образовании Всероссийской чрезвичайной комиссии по борьбе с контрреволюцией и саботажем". За особистою вказівкою В.Леніна „ВЧК" Рад нарком затвердив Ф.Е.Дзержинського, а членами колегії Д.Г.Евсеева, Н.А.Жидильова, И.К.Ксенофоптова, Я.Х.Петерса, В.А.Аванесова, Г.И.Бокія, И.П.Жукова, М.С.Кедрова, М.Я.Лаціса, В.Н.Манцева, В.Р.Менжинського, И.С.Уншлихта, С.Г.Уралова, В.В.Фомина, М.С. Урицького [22,4]

Названі особи за неповний місяць нейтралізували у війську і на флотах тисячі контрреволюціонерів, опираючись на ревкоми рот, полків, дивізій, залишивши своїх агентів, які складали списки благонадійних бійців революції, проторували шлях до створення Робітничо-Селянської Червоної (від пролитої безвинно крові) Армії без якої свої плани реалізувати не могли.

І коли життя показало, що без України і особливо півдня на про яку перемогу російської революції і навіть мови іти не може. А тому, щоб повернути її в коло свого впливу. Російські більшовики використали в якості плацдарму Донецько-криворізький басейн, в якому прихильники В.Леніна цього регіону 5–6 (18–19) грудня 1917 р. не без вказівки з Москви Центральну раду „ворогом трудящих і експлуатованих мас" і вирішили скликати Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся в Києві 17 грудня 1917 р. на якому переважали представники українських партій (2000 чол.) змогли дати відсіч більшовицькій фракції, яка вносила дезорганізацію в його роботу. За цих обставин, 127 більшовиків переїхали до Харкова, де провели разом з делегатами Донецько-Криворізького регіону і приєднавшимся до них солдатами і матросами провели з'їзд більшовицьких Рад, а 25 грудня 1917 р. (за новим стилем) проголосили Україну народною [23,79]. Так на Півдні України виникла Республіка, підпорядкована Росії, з якої В.Ленін, що проголосив таке гасло: "Революційна демократія Росії пориває з минулим...Цього не можна зробити без визнання повного права України в тому числі права на повне відокремлення від Росії" [24,441-442]

Як завжди є у великій політиці Ленінські слова щодо України були нічим іншим як ідеологічною ширмою, бо В.Ленін схвалив рішення Харківського з'їзду, котрий на противагу Центральній Раді України, створив більшовицький центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і обрав більшовицький уряд України. В цей орган увійшли Артем (Сергеев), Е.Бош, В.Затинський та присланий Леніним з Петрограду М.Скрипник. [25,213-214] Даний історичний факт означав, що більшовики Росії оголосили незалежній Україні війну. А тому Ленін і Рад нарком (РНК) в спішному порядку почав здійснювати набір до лав Червоної Армії. Водночас таке завдання вирішити було занадто складно, але більшовики її зуміли успішно вирішити і в цьому ключову роль відіграв Л.Троцький.

Харизматична (до демонства) особистість Л.Троцького (Бронштейна), виходця з Херсонщини, для цієї ролі підходила найбільше. Його пафосна окрашена кривавими відтінками риторика простолюдина сприймалася у військах ефективніше ніж ленінські промови. Крім того саме Л.Троцький розпоряджався сотнями тисяч золотих мільйонів, вилучених більшовиками з царської казни і завжди свої гасла і промови підкріпляли грошовими подачками, що зробило його в одночясся кумиром голодних, роздягнутих і роззутих солдат. Згідно пункту №1"Декрета о Красной Армии „ від 18.01.1918 р., воїни РСЧА знаходилися на повному державному забезпечені і зверх того отримували 50 карбованців в місяць.

Це в десять разів більше ніж платив рекрутам цар, але особливо віддані більшовицькій владі військові підрозділи (гвардія), виконуючі найвідповідальніші завдання радянської влади отримували гроші на вимогу командирів. За даними Центрального державного Військово-історичного архіву СРСР (Розглянуті документи в 1991 р) 29.1.(11.2) 1918р.двізійний комісар третьої Сибірської дивізії Келле (обороняли Ревель і підступи на Петроград) звернувся до Реввійськради з таким проханням: „Отпустите Гвардия не бросила фронта. И я не покину. Не забудьте только всех нас"[26,344]

Подібні події відбувалися на Півдні України, на Західному і Південно-Західному фронтах на одну версту припадало 160 штиків, бо задарма ніхто воювати не бажав. За цих обставин більшовикам було цілком слушно віддати Фінляндію, Польщу, Литву, Латвію, Естонію німцям заради досягнення миру, який давав змогу більшовикам виграти час для накопичення сил і за діяння всіх резервів. Але на переговорах в Брест-Литовську, куди радянська Росія залучила в якості законних представників народу України делегатів, проголошеної в Харкові більшовиками української Народної республіки повноважень якої країни Антанти не визнали питання незалежності України стояло дуже гостро Після заміни в якості голови російської радянської делегації Л.Троцького на Йоффе німецькі представники знову поставили питання про незалежність України. Це не випадково, бо делегація Центральної Ради на переговорах у Бресті провела переговори з представниками Німеччини і Австро-Угорщини про надання військової допомоги у боротьбі з більшовицькими бандами, які ринули на Україну вслід за проголошенням більшовицької радянської республіки у Харкові.

Без армії вторгнення ні про які успіхи у вирішенні намічених планів більшовикам навіть і думати не приходилося. Відібрані в РСЧА бійці проходили школу Л.Троцького і вбачали в ньому свого вождя і кумира, тому його накази виконувалися червоноармійцями найретельніше, але як правило з пролиттям великої кількості крові. За цих обставин Подільський і Волинський равінати умовляли Л.Троцького відійти від кривавих справ, аби за його дії не довелося відповідати всім соплемінникам [27,110]

Але відречення „демона" (так звали Троїцького його близькі) від революції не сталося. Знову як і в 1917 р. уже у 1918 р. на Південь посунули більшовицькі армії і фронти, яким гроші В.Ленін передав до Харкова, а розпоряджатися ними довірив

Г.Орджонікідзе. Йому він телеграфував слідуючи: „Відносно посилки грошей...Сто мільйонів переслані, а 50 млн. Будуть переслані до Харкова. Впевнений, що відносини у Вас з ЦВК у Харкові будуть дружні [28,35]

У обозах армій, згідно даних М.Владимирського, викладених в його праці „Организация Советской власти на местах" радянська влада везла викладачів, яким ставила завдання навчати управлінню державою „І не одиниць управлінців зі своїх довірених прихильників, а тисяч бійців революції, яким належить управляти державою". Таким чином, всі території Півдня України і Херсонщини в тому числі прибралися більшовиками до своїх рук не бездумно, а організовано і до тонкощів продумано. Вишколені хоча і наскороруч, „управлінці державою" утримували ази управлінської роботи і мали на руках приписи, щодо організації Ради в селах, містах, на стільки повітів і волостей поділяти захоплену губернію та як організовувати Ревком, навіть який посадовий оклад (600 крб.) повинні отримувати голови рад того чи іншого рівня. [29,1-22]

Враховуючи те, що у більшовицької влади була налагоджена і відрегульована дуже чітко і під дії нової влади Москва присилала чималі гроші, то з нею боротися було дуже важко. Але безмежна віра до гасел і діла комуністів на Херсонщині дуже швидко вивітрилася, бо здійснювані ними реквізиції хліба з Херсонщини здійснювалися насильницьки, а приймаємі більшовицькою владою рішення будь-то з'їздів Рад, чи різного роду ревкомів були фіктивними і протизаконними.

Проведений 24– 29 лютого 1918 в Херсоні Г.Орджонікідзе губернський з'їзд Рад селянських депутатів і земельних комітетів і його рішення про передачу Росії 518 тисяч пудів хліба є протизаконним. Адже, на Херсонщині, як уже було сказано вище, до 1 грудня 1917 р. до проведення так званої губернської партійної конференції нараховувалося від 5 до 10 членів більшовицької партії, а після цієї конференції в лавах партійної організації губернії уже нараховувалося 5720 комуністів, які свій штаб перевели до міста Одеси.

Такий стрімкий зріст партійних рядів стався за рахунок влиття в партійні лави всіх комуністів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу. [30,34]. Фактично було створено майже 6000 армію комуністів, які після цього, маючи в своєму розпорядженні арсенал зброї, заходилися встановлювати владу більшовиків на всій Херсонщині. В кінці грудня 1918 р. ними було створено більшовицькі осередки в селах Херсонщини. Так, в Олешках більшовицький комітет створили, прибувши з Одеси комуністи, тут вони і заснувати більшовицький комітет, а 28 січня зігнали на з'їзд усіх представників усіх селянських організацій Дніпровського повіт (в повіті мешкало більше 1 млн. людей). На цьому організованому по суті одеськими комуністами з'їзді було створено тимчасову раду робітничих, селянських і солдатських депутатів та проголошено владу рад у повіті. Потім уже представники повітового комітету на губернському з'їзді рад в Херсоні ініціювали відправку до Росії 0,5 млн. пудів хліба. Саме таке завдання перед Орджонікідзе поставив В.Ленін, а вирішене воно було помимо волі селян Тавриди, про що радянські історики замовчували. Після вигнання більшовиків німцями і їх другого нападу на Херсонщину тактика ви качки хліба різко змінилася, бо В.Ленін дав наказ відбирати хліб у селян силами Кавказького фронту, заходячи двічі, а в „непокірні" села і волості тричі для повної реквізиції хлібних запасів. За невиконання розпоряджень радянської влади передбачався розстріл [31,353]

З таким станом речей вільнолюбне селянство Херсонщини змиритися не могло. В травні 1919 року тут спалахнуло небачене в історії селянське повстання на чолі з отаманом М.Григорєвим. Під прапори цього ватажка стало більше 100 тисяч таврійських селян, а для його придушення більшовикам знадобилося задіяти цілих 2 радянських фронти. Але дуже скоро знову в Складовській, Чалбаській, Бехтерській волостях Херсонщини почалося нове повстання селян, яке очолив вчитель народної

школи з с. Великі Копані А.Ковальов. Хоча це повстання було знову придушене більшовиками та все ж каральні заходи проти повсталих селян на цей раз були набагато помірніші. Більшовики самі зрозуміли, що їх політика зайшла в глухий кут, а тому Ленін та його оточення почали розробляти плани заміни політики військового комунізму і продрозкладки новими кардинальними заходами, одним із яких став фіксований продподаток. Про всяк випадок в 1919 році Москва санкціонувала поділ Херсонської губернії на дві частини: миколаївську та Одеську, а губернським центром новоутвореної Миколаївської губернії Херсон пробув тільки декілька тижнів, бо для революційної Вандеї комуністів підходив в якості губернського центру краще Миколаїв ніж Херсон. Дані перетворення бажаного спокою більшовикам не принесли. Херсонський та Дніпровський повіти новоутвореної Миколаївської губернії до 30-х рр.. залишалися бунтівними і знаходилися під особливою увагою радянської влади. Такий стан речей пов'язаний з бажанням Москви не втратити хлібний край, хлібом якого годувалась не тільки Москва, а й багато інших крупних міст Росії.

Джерела та література

1. Ленін В.І. Полное собрание сочинений, т.10
2. Історія міст і сіл УРСР. – Київ, 1972.
3. Рабочая газета – грудень – 1911.
4. Шибаев В.П. Етнический состав населения Европейской части СССР. – Л.1937.
5. Історія міст і сіл України. – Херсонська область. – Київ, 1972.
6. Список населення Херсонської губернії. – 1916.
7. Винниченко В. Відродження нації, - К.; Відень, 1920. – т.4.
8. Субтельний О. Україна, Історія, - К.; Либідь, 1991.
9. Черепанов А.И. В боях рожденная.; ДОСААФ. – Москва, 1970.
10. Черепанов А.И. Зазначена праця, - с.8.
11. Там само, - с.15.
12. Там само, - с.26,30.
13. Там само, - с.35.
14. Там само, - с .43 – 44.
15. Декрети Советской власти, - Т.1, - М. 1917.
16. УМС УРСР. Херсонська область; Київ, 1972
17. Любак Л.В. Альманах „Таврійський степ". – Каховка – Київ, 1999.
18. УМС УРСР. Херсонська, - Київ, 1972.
19. Там само, -с.34,35
20. Ленін В.І. ПСС. – Т.35.
21. Красная книга ВЧК. – Т.1 – 2 издание, - М: Политиздат, 1990.
22. Жуковский А., Субтельний О. Історія України, -Львів, 1991.
23. Ленін В.І. ПСС. – т.31
24. Історія УРСР, - т.5
25. Історія УРСР, - т.5, стр.213-214
26. Центральный Государственный Военно-исторический архив Ф.2152, оп.1, спр.471, - арк. 344
27. Л.Юзефович. Самодержец пустини. - М.; 1993
28. Ленин В.И. ПСС, Т.50
29. Владимирский М. Организация Советской власти на местах. – Одеса 1919.
30. Історія міст і сіл України. Херсонська область. – Київ 1972.
31. Ленін В.І. ПСС – Т.34.

В.В.Бабич

СТАЛІНСЬКА ПОЛІТИКА ЕТНОЦИДУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Однією з актуальних проблем української історичної науки є питання, пов'язане із здійсненням радянської етнонаціональної політики в Україні в роки Другої світової війни. Друга світова війна позначилась для етносів України не тільки широкомасштабним фашистським терором, але й розгортанням радянського етноциду, який був складовою частиною сталінської етнополітики.

Протягом тривалого часу політика сталінського етноциду в Україні залишалась поза межами дослідницької діяльності вітчизняних науковців. Та й сам термін "етноцид" до 90-х років, як правило, не використовувався у наукових працях українських дослідників. Замість нього застосовувалися такі поняття як "геноцид", "гноблення" та ін. Тільки після проголошення у 1991 р. державної незалежності України у науковців республіки з'явилась можливість до неприхованого та об'єктивного аналізу злочинів сталінського тоталітарного режиму, серед яких був й етноцид. Це було одним із свідчень демократизації української держави у 90-х роках XX століття. Однак й в XXI столітті без всебічного та грунтовного вивчення сталінського етноциду та його наслідків неможливо забезпечити стабільний та гармонійний розвиток міжетнічних відносин в українському поліетнічному суспільстві.

Серед останніх досліджень, в яких аналізуються окремі аспекти проблеми сталінського етноциду в Україні в період Другої світової війни, слід відзначити монографію "Національні меншини України у XX столітті:політико-правовий аспект"[1]. Автори дослідження проаналізували сталінський етноцид щодо національних меншин України в контексті радянської етнополітики і етнопрактики в роки Другої світової війни. Значна увага у монографії приділена аналізу радянського етноциду в Криму та його наслідків для репресованих етносів.

Аналітико-документальний матеріал про окремі аспекти політики сталінського етноциду в Україні в умовах Другої світової війни міститься у історичних нарисах "Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст." [2

Важливим джерелом для вивчення сталінського топонімоциду (знищення назв географічних об'єктів) є підготовлений М.Криловим довідник "Пам'ять втрачених сіл (Зниклі ойконіми Запоріжжя:1945 -2000)"[3]. На прикладі Запорізької області М.Крилов дослідив нищення сталінським тоталітарним режимом менонітських та німецьких назв населених пунктів (ойконімів).

Аналізуючи наукові праці з досліджуваної проблеми можна прийти до висновку про те, що в українській історіографії поки що немає узагальнюючого дослідження сталінського етноциду в Україні в роки Другої світової війни. Виходячи з цього, метою даної статті є синтезований аналіз форм і методів сталінського етноциду в 1939-1945 рр.

Сталінська репресивна політика щодо етнічного населення України в роки Другої світової війни стала продовженням радянського етноциду 30-х років. "Інтернаціоналізм"-денаціоналізація-етноцид - такими були метаморфози етнічної політики в Україні за умов сталінського тоталітарного режиму[4]. Сталін використовував етноцид як одне із знарядь зміцнення радянської тоталітарної системи. При цьому, до категорії "ворожих народів", приречених на репресії з боку влади, потрапляли ті етноси, представники яких чинили спротив сталінському режиму та виступали за збереження власної культури, мови та самосвідомості.

На Західній Україні, яка після 17 вересня 1939 р. опинилась під владою СРСР, етноцид став засобом інтеграції краю в радянську державу. Насамперед, політика етноциду проявилась у репресивних діях радянської влади проти представників етнічної інтелігенції. Так, газета "Краківські вісті" у 1942 р. помістила на своїх сторінках понад 250 прізвищ заарештованих і вбитих органами НКВС або вивезених у Сибір у вересні-жовтні 1939 р. галицьких інтелігентів [5]. І хоча більшість з них зазнала переслідувань за політичними мотивами, але масштабність, з якою здійснювались репресії дає підстави вважати, що таким чином сталінський режим намагався усунути з регіону найсвідомішу частину етнічного населення Західної України.

Радянізації та російщенню західноукраїнського регіону сприяла також сталінська кадрова політика, яка, зокрема, передбачала формування місцевого управлінського апарату та репресивно-каральних органів за рахунок росіян або населення

зрусифікованих східних областей України. Наприклад, керівний склад НКВС комплектувався переважно з росіян. В Західну Україну у 1939 р. було скеровано 400 осіб начальницького складу, які були випускниками училищ НКВС РРФСР: Ленінградського - 60 осіб, Саратовського - 40, Смоленського - 50, Рязанського - 30, Горьківського - 35, Новочеркаського - 35, Воронезького - 40, інших закладів 110 [6].

Політика сталінського етноциду на західноукраїнських землях у 1939-1941 рр. торкнулась системи середньої та вищої освіти, наукової сфери, а також мистецького та релігійного життя. Так, в школах було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. У вищій освіті спостерігались випадки дискримінації польських студентів. Зокрема, у Львові були факти заборони лекторам читати лекції польською мовою в аудиторії, яка не розуміє української мови [7]. В жовтні 1939 р. у Львові закрили як націоналістичні "Музей українського війська" та "Музей молодої громади", а матеріали з них передали до Центрального архівного управління НКВС [8]. А взагалі у Львівській області після реорганізації 22 місцевих музеїв на травень 1940 р. залишилось їх лише 8, з яких тільки 2 розпочали свою роботу [9].

У січні 1940 р. сталінська влада змусила працівників Наукового товариства ім. Шевченка прийняти рішення про ліквідацію цієї інституції. Тогочасний голова НТШ І.Раковський на знак протесту виїхав напередодні голосування на захід, а доктор Р.Зубик, який голосував проти розпуску Товариства, був заарештований органами НКВС і загинув[10].

Під ідеологічнім тиском тоталітарного режиму опинилась і сфера інформаційного забезпечення місцевих етносів. Була ліквідована вся українська, польська і єврейська преса [11]. Із книгарень і бібліотек представники радянської влади вилучили майже всю українську друковану після 1917 р. продукцію. Частково ця література потрапила до спецфондів, а більшість її було знищено. В багатьох районах Львівщини радянські "цензори" спалили всі видання "Просвіти" [12]. Як свідчив у 1941 р. голова цього товариства І.Брик, вороже ставлення більшовиків до "Просвіти" знайшло свій вираз у тому, що вони не тільки припинили її діяльність та розграбували майно, але "порозтинали навіть всі електричні проводи", які знаходились у приміщенні установи [13].

Об'єктом сталінського етноциду стало єврейське населення Західної України. Репресії щодо єврейського етносу були, зокрема, зумовлені радянською політикою антисемітизму, яка посилилась після укладення у 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа. Восени 1939 р. були закриті усі єврейські суспільні організації, а їхні керівники заарештовані. Протягом 1940 та перших місяців 1941 рр. із Західної України було депортовано 64583 єврея-біженця із захопленої нацистами Польщі [14]. І, нарешті, 29 березня 1941 р. виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих постановив ліквідувати єврейський пересувний театр, а його майно передати Тернопільському театру ім.Франка [15]. Подібна політика радянських органів влади викликала серед євреїв розчарування та стала однією з причин того, що після початку німецько-радянської війни частина з них свідомо вирішила не евакуйовуватись у східні райони СРСР.

Відчутного удару сталінський режим завдав сфері церковно-релігійного життя краю. Особливо це стосувалося діяльності Української греко-католицької церкви, "яка з часів Берестейської унії 1596 р. залишалася носієм української національної ідеї, одним з вирішальних чинників формування самосвідомості населення західноукраїнських земель, його духовної та етнічної консолідації" [16]. Так, у результаті репресій восени 1939 р. припинили свою діяльність Богословська академія, Перемишльська, Львівська, Станіславська єпархіальні духовні семінарії, Богословське наукове товариство [17].

Але якщо на Західній Україні сталінській етноцид тільки набирав обертів, то на решті території УРСР у 1939-1941 рр. він був продовженням радянської репресивної

етнопрактики минулих років. З 30-х рр. сталінська етнополітика почала набувати нових (імперських) рис. На думку історика української діаспори І.Майстренка, в основу цієї нової національної політики було покладено принципи "асиміляції та русифікації, спрямовані на ліквідацію окремих націй, поглинення їх російською нацією, прихованої під псевдонімом "радянський народ" [18].

Втілення в життя нових принципів сталінської етнополітики відбувалося за допомогою маніпуляційної ідеологічної кампанії, розрахованої на вплив на етнічну свідомість. Перед початком німецько-радянської війни сталінський партійно-ідеологічний апарат виробив пропагандистську модель, яка поєднувала в собі засадничі тези сталінізму і національно-патріотичні цінності з акцентацією на російську історію, світову роль Російської держави. При цьому підкреслювалося, що СРСР своїм корінням пов'язаний з імперією Романових. Родовід "радянського патріотизму" виводили від російського [19]. У той же час, щонайменші прояви етнічної свідомості без "врахування" радянських ідеологічних настанов розглядались як "ворожі націоналістичні підступи". З нападом Німеччини на СРСР відбулось певне коригування догматичних стереотипів з урахуванням військового часу. Але їх основа, вироблена у довоєнний період, не зазнала суттєвих змін. Пропагандистські заклики перших місяців війни синтезували в собі прославляння етнічного патріотизму та оспівування фактів з героїчного минулого "великого російського народу".

Військові поразки Червоної армії у перші місяці війни підштовхнули сталінське керівництво вдатися до перевіреної у 30-х рр. практики пошуку "винних" серед представників етнічних груп країни. Подібна етнопрактика сталінського тоталітарного режиму продовжувала імперські традиції, які були започатковані ще за часів царської Росії. З початком німецько-радянської війни серед радянського керівництва посилились антиєврейські та антинімецькі настрої. Євреїв звинувачували у боягузтві та дизертирстві з фронту. На спеціальній нараді з питань організації партизанської і підпільної боротьби з німецькими загарбниками, що відбулась 30 червня 1941 р. у Києві, секретар ЦК КП (б) У М.Бурмистенко застеріг від залучення до цієї боротьби євреїв, тому що вони начебто всі боягузи [20]. А Сталін на зустрічі з головою польського уряду у вигнанні генералом В.Сікорським 3 грудня 1941р. зазначив:"Євреї неповноцінні солдати", а потім додав: "Так, євреї погані солдати" [21]. Водночас офіційна радянська пропаганда замовчувала інформацію про масові злочини нацистів щодо єврейського населення окупованих територій.

Однак, в найбільшій мірі сталінський етноцид в Україні на початку війни торкнувся німецьке населення, яке дисперсно проживало на території УРСР. Німецькому етносу, який розглядався сталінською владою як "неблагодійний елемент", було інкриміновано вороже ставлення до радянської влади та пособництво фашистам. Вироком німцям України стала депортація 100 тис. з них у східні райони СРСР. Як свідчив у 1942 р. німецький відділ пропаганди "U", у Східній Україні та прилеглих російських територіях єдиною групою німецьких поселень, яка випадково не потрапила під радянську акцію виселення та збереглась майже повністю була група Хальбштадтських селищ (Молочанськ) під Запоріжжям [22].

З розгортанням боїв в Криму тавро "народ-зрадник" отримало місцеве татарське населення. Історик О.Некрич у своїй праці "Наказанные народы" пояснює це наступними чинниками: по-перше, особливою політикою фашистів до кримськотатарського населення, створенням "мусульманських комітетів", участю частини татар в "загонах самооборони" та інших військових формуваннях; по-друге, невірним інформуванням партизанським керівництвом Криму керівництва Кримського обкому ВКП(б) та уряду Кримської АРСР про становище партизанського руху та ставлення до нього татар; по-третє, невірним на цій підставі інформуванням кримським партійним керівництвом вищих інстанцій; по-четверте, пожвавленням традиційно підозрілого ставлення до "інородців" серед російської частини населення

[23]. І хоча на засіданні бюро Кримського обкому ВКП(б) 18 листопада 1942 р. було прийнято рішення "засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз'яснити, що кримські татари в основній своїй масі ... вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів" [24], але саме "обвинувачувальні" звіти та повідомлення з Криму виявились більш переконливими для сталінського керівництва.

По своїй суті етноцидом слід вважати і сталінську тактику "спаленої землі", яка заради військових інтересів передбачала зокрема, знищення етнокультурної спадщини. Об'єктом такого нищення в Україні у перші місяці війни стала частина архівних фондів, які через невдало проведену евакуацію не вдалося вивезти на Схід. Так, під час відступу Червоної армії , з міста Нікополя усі документальні матеріали Нікопольського Міськархіву за наказом місцевого керівника НКВС були спалені у печах цегельного заводу [25].

Сталінська влада виступила ініціатором руйнування на землях України музеїв, пам'яток архітектури, театрів та церков. Як свідчить у своїй книзі "Київ під ворожими окупаціями" київський міський голова часів фашистської окупації Л.Форостівський, більшовики у 1941 р. замінували в місті колишній будинок Центральної Ради (в якому містився тоді Музей Леніна), Оперний театр, Успенський собор Києво-Печерської Лаври (зруйнований вибухом у листопаді 1941 р.), а також планували знищити собор св. Софії [26]. Крім того, на території Лаври з фундаментів Історичного музею німці витягли кілька кілограмів динаміту, закладеного радянськими військами під час відступу (вибух здійснити не вдалося) [27].

З приходом в Україну фашистів прикметною рисою їх злочинного режиму стала нацистська етнополітика, яка грунтувалась на принципах етнічної та расової ненависті. На відміну від сталінської владної верхівки, фашистський режим виправдовував та здійснював на практиці фізичне знищення етносів (етнічний геноцид).

Після повернення в Україну радянської влади сталінську репресивну етнопрактику було відновлено. Насамперед, це проявилося у здійманні нової хвилі звинувачень у націоналізмі представників етнічної інтелігенції України. При цьому з'явилась тенденція ототожнення націоналізму з етнічним патріотизмом. 31 січня 1944 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) Й.Сталін особисто піддав нищівній критиці та затаврував як націоналістичну кіноповість О.Довженка "Україна в огні". Під пильну увагу сталінської влади як прихильники ідей українського націоналізму потрапили доктори історичних наук Б.Барвінський та І.Крип'якевич, композитор В.Барвінський та ін.

Повернення радянської влади в Україну мало фатальні наслідки для національних меншин республіки, яких Сталін підозрював у нелояльному ставленні до себе. Інструментом сталінського етноциду, у даному випадку, стало проведення масштабних депортацій населення за етнічною ознакою. Наприкінці 1943 р. було розпочато депортацію з України "фольксдойчів" - місцевих німців, які перебували на окупованій фашистами території. У травні - червні 1944 рр. за звинуваченням у співробітництві з німецькими окупантами з Криму було депортоване татарське, болгарське, вірменське та грецьке населення півострова. Крім того з Кримської АРСР депортували місцевих циган. Таким чином, Сталін здійснив в Криму широкомасштабні етнічні чистки, спрямовані проти неросійських етносів. У вересні 1956 р.на XX з'їзді КПРС М.Хрущов зазначив, що українці уникли депортації лише через свою велику чисельність та брак місця для переселення. Насильницькі методи були використані радянською владою і під час "добровільного" переселення поляків з України в Польщу у 1944 – 1946 рр.

Сталінські депортації народів супроводжувались нищенням етнічної топоніміки (етнічним топонімоцидом). Ця форма етноциду була розрахована на знищення будь-

яких слідів культури депортованих етносів. Так, 20 жовтня 1944 р.бюро Кримського обкому ВКП(б) прийняло постанову, згідно якої необхідно було "перейменувати населені пункти, річки і гори, назви яких пов'язані з татарським, грецьким та німецьким походженням" [28]. 14 грудня 1944 р. Президія Верховної Ради РРФСР прийняла Указ "Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР", у відповідності з яким перейменували 16 районів [29]. 21 серпня 1945 р. був виданий секретний Указ Президії Верховної Ради РРФСР (№ 619/3) про перейменування сільрад Криму. У Азовському районі було перейменовано 10 сільрад, у Алуштинському-10, у Куйбишевському-19, у Ялтинському-10. За одним разом були перейменовані і села кримчаків, які мешкали в районі Маріуполя ще з кінця XVIII ст [30]. У травні 1945 р. у Запорізькій області після депортацій місцевих німців перейменували більше 100 німецьких ойконімів [31].

Після проведення насильницьких переселень на звільнені від етнічного населення землі доприселяли представників некорінних для цієї місцевості етносів. Так, у Крим переселяли переважно, російське та українське населення. Тільки у 1944 р. з Краснодарського та Ставропольського країв, з Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської, Ростовської, Київської, Вінницької, Житомирської й Подільської областей туди прибули 17040 переселенських сімей - 62104 чол. [32]. Зі звільненням України від фашистів почалося заохочуване сталінською владою переселення росіян та російськомовних українців у західні області УРСР. На думку дослідника І.Терлюка, основною метою такої етнопрактики було сформування соціальної бази підтримки по суті колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях. При цьому, практику масових переміщень населення було возведено в ранг найважливіших державних засобів досягнення імперських асиміляційних завдань [33].

З поверненням в Україну радянської влади посилились репресивні заходи щодо українських греко-католицької та автокефальної православної церков. Більшість духовенства УАПЦ змушена була емігрувати на Захід, а інша його частина зазнала сталінських репресій та під тиском влади перейшла у лоно Російської православної церкви. На початку 1945 р. сталінська влада шляхом терору, масових ув'язнень та агітації розпочала ліквідацію Української греко-католицької церкви. Цей деукраїнізаторський захід здійснювався за посередництва підконтрольної сталінському режиму РПЦ. Так, знищення УГКЦ, згідно радянських планів, мало відбутись шляхом "возз'єднання" останньої з російською церквою.

Імперські риси сталінської етнополітики знайшли своє втілення у популяризації серед етносів України міфу про винятковість та велич російського народу та його культури. У засобах масової інформації, з державних та академічних трибун лунали заклики "вчитись у російських братів" та переймати їх досвід. У контексті цих вимог розглядалося і мовне питання, 26 квітня 1943 р. на нараді в справі обговорення нового українського правопису нарком освіти УРСР П.Тичина зазначив, що під час роботи над проектом керувались тим, "щоб український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського" [34]. А у довідці про пленум союзу радянських письменників України констатується, що після виступу М.Хрущова деякі письменники виявляли здивування та побоювання (чи потрібно взагалі розвивати українську мову). Водночас у довідці наголошується на тому, що на пленумі нічого не було сказано про російську радянську літературу, у якої "навчається та повинна навчатись українська література" [35].

Яскравим свідченням шовіністичного характеру радянської етнополітики наприкінці Другої світової війни є виступ Сталіна в Кремлі 24 травня 1945 р. у якому він фактично поділив нації СРСР на «керівну» і «найвидатнішу» (російську) та підлеглі (всі решта), а також наголосив на особливій ролі російського народу у перемозі над фашизмом. Таким чином етносам СРСР нав'язували почуття їх меншовартості, залежності від російського народу.

Імперська політика сталінського етноциду в Україні в період Другої світової війни була одним із злочинних заходів тоталітарного режиму, спрямованих на викорінення у етносів республіки будь-яких проявів опозиційності щодо центральної влади. Радянська влада, юридично закріпивши право етносів СРСР на вільний розвиток, на практиці здійснювала політику русифікації та застосовувала репресивну етнопрактику. Сполучаючи великодержавні ідеї з диктаторськими методами управління державою, Сталін одноосібно вирішував долі цілих народів, які ставали колективними жертвами його етнополітики.

Сталінська політика етноциду в Україні порушила принцип етнічної рівності, сприяла психологічному роз'єднанню етносів та накопиченню образ. Сталінський етноцид призвів до етнодемографічних змін в окремих регіонах України, а також до трансформації свідомості, етнокультурних цінностей і традицій у напрямку їх наближення до русифікованого радянського культурного середовища. Крім того така злочинна політика спричинила низку етнополітичних та соціально-економічних проблем в сучасній Україні. Перелічені аспекти проблеми сталінського етноциду можуть скласти тематику подальших наукових розвідок у даному напрямку.

Джерела та література

1. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.- К., 2000.
2. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси.-К., 2002.
3. Крилов М. Пам'ять втрачених сіл (Зниклі ойконіми Запоріжжя: 1945 -2000). Довідник.- Мелітополь, 2002.
4. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.- с.115.
5. Політичний терор і тероризм в Україні.- с.575.
6. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.-К.,1994, Кн.1.-с.119.
7. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.).-К., 1994.- с.196.
8. Див.: Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали.-Т.1 (1939-1953).- К., 1995,- с.61.
9. Там само.- с.97.
10. Рубльов О.С.,Черченко Ю.А. Назв.праця. - с.201.
11. Національні меншини України у XX столітті:політико-правовий аспект. - с.180.
12. Культурне життя в Україні. Західні землі.-Т.1.-с.10-11.
13. Там само.- с.116.
14. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 – 1941 гг.// Новая и новейшая история.- 1990.- №2.- с.32.
15. Культурне життя в Україні. Західні землі.-Т.1.-с.109-110.
16. Національні меншини в Україні у XX столітті:політико-правовий аспект.-с.248.
17. Культурне життя в Україні. Західні землі.-Т.1.-с.11.
18. Див.: Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии.-Мюнхен, 1978.- с.129.
19. У лещатах тоталітаризму:Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956рр.):Зб. док. і матер.:У 2 ч. К., 1996.-Ч.1: 1936-1944рр.-с.13.
20. Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни.-К., 1997.-с.146.
21. Цит.за: Арад И. Антисемитизм //Холокаст: Катастрофа европейского еврейства /1933-1945/: Сборник статей. -Иерусалим, 1990.-с.129.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі- ЦДАВО України).- Ф.КМФ -8.-Оп.2.-Спр.477.-Арк.2.
23. Некрич А. Наказаннные народы //Нева.-1993.-№9.-С.236.
24. Цит.за: Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944р. //Укр.іст.журн.-1992.-№ 1.-с.34.
25. ЦДАВО України.- Ф.14.-Оп.1 .-Спр.2488.-Арк.58.
26. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями.-Буенос-Айрес, 1952.- с.21-22.
27. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під часдругої світової війни: Винищення архівів, бібліотек і музеїв.-Львів, 1992. –с.18.
28. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение.-Т.1.-
29. История. Проблемы. Перспективы.- М., 1992.-с.77.
30. Брошеван В.М. Депортация жителей Крыма //Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994р.).-К., 1995.-С.49.

31. Некрич А. Назв.праця.-с.240.
32. Підраховано за: Крилов М. Назв.праця.
33. Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944-1960рр.) //Укр.іст.журн.-1990.-№ 11. - с.53.
34. Див.: Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944-1966рр.): Етносоціальне дослідження. - Львів, 1997.-с.51.
35. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1.- Оп.23.-Спр.455.-Арк.2.
36. Там само.-Спр.858.-Арк.32-33.

Andrzej Gocłowski

PRZYRODNICZE UWARUNKOWANIA GEOPOLITYCZNEGO ZNACZENIA KRYMU W EUROPIE

I. Uwagi wstępne

Jak powszechnie wiadomo, Krym przyłączono do Ukrainy w 1954 roku. Jest to więc wydarzenie historyczne bardzo świeżej daty. Nie jest ono zapewne zaliczane przez Ukraińców do grupy zdarzeń najważniejszych w dziejach ich ojczyzny. Nie można jednak wykluczyć możliwości, iż ocena ta w przyszłości może ulec weryfikacji. Jak wykazał bowiem przebieg niedawnego rosyjsko-ukraińskiego sporu o status polityczny Krymu, półwysep ten zachował wyjątkowe znaczenie geopolityczne mimo, iż na skutek ogromnego cywilizacyjnego skoku, który miał miejsce na świecie w ciągu kilku ostatnich dziesięcioleci, zmieniło się diametralnie wiele tradycyjnych relacji, łączących człowieka z przyrodą. Wobec powyższego, wydaje się być zasadne zastanowienie się od nowa nad geopolityczną rolą Półwyspu oraz przyczynami jej trwałości.

Obserwując sowieckie poczynania względem Krymu możemy przypuścić, iż dopóki istniał Związek Sowiecki, transfer Półwyspu nie miał istotnego politycznego znaczenia. Problem pojawił się dopiero po jego rozpadzie. Było tak m.in. dlatego, że decydujący o Krymie politycy nie wyobrażali sobie ani upadku ZSRS, ani powstania suwerennej Ukrainy.

W wyniku polityki prowadzonej przez władze sowieckie względem ludności Krymu, której skutki nałożyły się na efekty bardziej długofalowych działań rosyjskich z przed I wojny światowej, półwysep ten jest dziś najbardziej rosyjskim obszarem Ukrainy, skutkiem czego po zmianie przynależności pojawiły się tam konflikty na tle etnicznym, prowadzące także do zadrażnień z Rosją. Spośród rosyjskich mieszkańców Krymu rekrutują się działacze, którzy dążą nie tylko do uniezależnienia go od Ukrainy, ale nawet do przyłączenia go do Rosji (patrz n.p. apel deputowanych Rady Najwyższej Krymskiej ASSR do Prezydenta ZSRS z 22.XI. 1991). Poza oczywistym argumentem o rosyjskiej większości na Krymie, w związku z którym pojawiły się żądania przeprowadzenia referendum (wynik byłby łatwy do przewidzenia), przekonywano o konstytucyjnej nieważności umowy o przekazaniu Półwyspu, podważano historyczne i kulturowe prawa Ukrainy do Krymu, a także bagatelizowano przyczyny decyzji z 1954 r.[1] Podkreślić także należy, iż obok czynników politycznych i opinii publicznej obu państw (oraz Krymu), istotną rolę w sporze pełniły stacjonujące do dziś na Półwyspie rosyjskie siły zbrojne.

Nie wnikając w szczegóły rokowań rosyjsko-ukraińskich oraz ich różnych uwarunkowań stwierdzić należy, iż niebezpiecznie rozwijająca się sytuacja została w ostatnich latach jedynie zamrożona środkami politycznymi. Status quo utrzyma się zapewne dopóty, dopóki Rosja będzie usiłowała odzyskać utracone nad Morzem Czarnym wpływy drogą kompleksowych działań politycznych i ekonomicznych względem państw tzw. „bliskiej zagranicy", nie zaś metodą popierania lokalnych secesjonistów.[2]

W artykule tym nie będziemy zajmować się politycznymi i ekonomicznymi uwarunkowaniami znaczenia Krymu w Europie, spróbujemy jedynie rozpatrzyć takie cechy przyrody Krymu i przyległych obszarów, które sprzyjały - i często nadal sprzyjają - jego wysokiej pozycji geopolitycznej.

II. Położenie geograficzne KRYMU

II.1. Na tle akwenów morskich

Granica ląd-morze jest jedną z głównych barier działalności człowieka, otwiera jednak zarazem przed człowiekiem jedną z najważniejszych dróg komunikacyjnych. Przewaga jednej z tych funkcji nad drugą, a więc i ocena znaczenia danego wybrzeża, zależy od jego rodzaju, rozpatrywanego z punktu widzenia jego przydatności oraz od szczebla rozwoju cywilizacyjnego danej nadmorskiej społeczności.

Rzut oka na mapę Południowo-Wschodniej Europy pokazuje, iż Krym stanowi zjawisko wyjątkowe wobec monotonii ziem, obrzeżających od północy basen czarnomorski. W obrębie tego akwenu nie ma półwyspów i wysp o porównywalnej z Krymem wielkości, a jego znaczne wysunięcie ku środkowi morza powoduje, iż można je kontrolować najlepiej z południowo-zachodniej części tego półwyspu.

Od zamierzchłych czasów Krym był terenem ekspansji ze względu na swoje kluczowe położenie w basenie czarnomorskim. Na jego wybrzeżach powstało największe nad Morzem Czarnym skupisko starożytnych miast greckich, które powiązane były drogą morską ze Światem Śródziemnomorskim. Później rozwijały się tam miasta rzymskie, bizantyjskie, chazarskie, weneckie, genueńskie, tatarskie, tureckie i rosyjskie. Większość z nich funkcjonowała w oparciu o dalekosiężne powiązania handlowe, wynikające z korzystnego położenia geograficznego, lub w związku ze specyficznymi cechami przyrody Półwyspu.

Unikalna lokalizacja Krymu w obrębie akwenu Morza Czarnego powoduje, że jego posiadanie było - i nadal jest - atrakcyjne dla tych państw regionu, które pragną zapewnić sobie bezpieczeństwo dzięki flocie wojennej (a obecnie i siłom powietrznym). Dla Ukrainy istotne znaczenie ma fakt, że Półwysep dzieli na dwie części jej morskie wybrzeże, strategicznie dominując nad całym południem kraju. Pełna kontrola tego państwa nad własnym wybrzeżem (a więc i nad Krymem) jest również niezbędnym warunkiem jego bezpieczeństwa ekonomicznego. Nawet jeśli pominiemy na chwilę w swym rozważaniu indywidualne zalety niektórych krymskich portów, musimy zauważyć, że w sytuacji ewentualnej utraty Półwyspu wschodnia część wybrzeża Ukrainy (z portami Zagłębia Donieckiego) byłaby strategicznie bezużyteczna, gdyż wyjście z Morza Azowskiego przez cieśninę Kerczeńską znalazłoby się całkowicie poza ukraińską kontrolą.

Zdaje się zatem nie ulegać wątpliwości, iż jeśli nawet nie uwzględnimy bardzo niekorzystnej struktury narodowościowej całej południowo-wschodniej części Ukrainy, sytuacja, w której Krym znalazłby się poza jej granicami znacząco pogorszyłaby stan bezpieczeństwa oraz uwarunkowania gospodarcze państwa.

Natomiast dla takiego państwa regionu, które pragnęłoby w Południowo-Wschodniej Europie realizować ambicje mocarstwowe, Półwysep ma nieco odmienne znaczenie, ale jest ono również kluczowe. Uzyskanie bowiem możliwości sprawowania poprzez Krym kontroli nad czarnomorskim akwenem stanowi niezbędny krok do ekspansji poza jego granice. Dzieje rozprzestrzeniania się rosyjskiej, a następnie sowieckiej, obecności w Południowo-Wschodniej Europie od XVIII do XX w. włącznie, której cele, jak powszechnie wiadomo (n.p. Rossiya ...,etc., 1994), daleko wykraczają poza barierę Bosforu i Dardaneli, dostarczają na to szeregu przykładów.

Sprawdźmy zatem, jakie geopolityczne znaczenie miało specyficzne położenie Półwyspu w przeszłości ?

W starożytności wybrzeże tzw. Północnego Nadczarnomorza odgrywało szczególną rolę w życiu zamieszkujących ten region społeczeństw. Ciągnął się wzdłuż niego wąski, porozrywany pas intensywnego antycznego osadnictwa, zrazu greckiego, później hellenistycznego i rzymskiego, przylegający do rozległego stepowego, lub też górzystego (Krym, Kaukaz), zaplecza, z rzadka zasiedlonego (zwłaszcza na stepach) przez ludy znacznie słabiej cywilizacyjnie zaawansowane od świata śródziemnomorskiego. Leżący w osi tego pasa Krym oraz stepy Ukrainy były ważnymi częściami strefy kontaktowej o

randze ogólnoeuropejskiej między dwoma różnymi światami kulturowymi. O roli tej nadmorskiej strefy w procesie przekazywania w głąb lądu antycznych wartości kulturowych świadczą zanikające wraz z oddalaniem się od morza nagromadzenia starożytnych znalezisk archeologicznych.

Kontakty takie, jak powszechnie wiadomo, miały różny charakter. Bez względu jednak na to, czy przeważał pokojowy handel, czy wojny i grabieże, w ich wyniku postępował proces obustronnej kulturowej dyfuzji, przy czym strona antyczna dysponowała zapewne bardziej kuszącą ofertą.

Tak więc, zdaje się nie ulegać wątpliwości, że kulturotwórcza rola owego wybrzeża w starożytności była dla rozwoju terenów Południowo-Wschodniej Europy nie do przecenienia.

U schyłku antyku i we wczesnym średniowieczu, skutkiem załamania się potęgi Imperium Rzymskiego i Wędrówek Ludów, które przebiegały wzdłuż wspomnianej strefy kontaktowej, nastąpiło zakłócenie jej funkcji przekaźnika kulturowego. Większość nadmorskich miast uległo ruinie, a kwitnące niegdyś wokół nich rolnictwo zanikło. Wyludnionymi stepami przemieszczały się ku zachodowi kolejne fale koczowników. Mimo to jednak, zwłaszcza w granicach bizantyjskich posiadłości na Krymie, zachowały się dosyć długo niektóre stare centra, jak n.p. Chersonez (ostatecznie zniszczony dopiero w XIV stuleciu przez najazd Litwinów), Bosforo (do XIII w.) oraz położona po drugiej stronie cieśniny Kerczeńskiej - Tamarcha, czyli Tmutarakań (do XI w.).

Pas stepowy tworzył w tym okresie raczej rodzaj buforu niż strefę ożywionych kontaktów, który oddzielał nieliczne enklawy osiadłego życia na południu od głębokiego zaplecza lądowego, zamieszkałego przez zbieracko-łowieckie i wczesnorolnicze plemiona leśne. Krym wyraźniej niż kiedykolwiek podzielony był wówczas pod względem kulturowym na górzystą część południową, zachowującą na wybrzeżu i w górskich refugiach szczątki dawnej kultury antycznej i polityczny związek z Bizancjum oraz północną, stepową, podobnie jak reszta stepów europejskich wyludnioną, która stanowiła scenę licznych najazdów i koczowniczych wędrówek. W IX w. węzłowym punktem regionu był krymski Chersonez, gdzie można było spotkać wybitnych bizantyjskich mężów stanu i do którego zapędzały się oddziały koczownicze (n.p. Pieczyngów) i ruskie zagony (Gumilow 1996). Tutaj Włodzimierz Wielki poślubił bizantyjską księżniczkę i przyjął chrzest w obrządku wschodnim, wyznaczając na kolejne tysiąclecie kierunek rozwoju Wschodniej Słowiańszczyzny. Nie udało się jednak Rusi Kijowskiej utrzymać stepowego południa. Tym bardziej nie było to możliwe w okresie rozbicia dzielnicowego. Nieudane próby książąt ruskich zdobycia kontroli nad dostępem do morza dowodzą jednak, że świadomość jego ważności nie zanikła.

W sumie, trudno byłoby powiedzieć, iż w okresie tym związek między wybrzeżem a resztą ziem Nadczarnomorza (nie mówiąc już o głębszym lądowym zapleczu) był podobnie ścisły, jak w starożytności.

Nowa sytuacja polityczna wiązała się od XIII w. z pojawieniem się w Europie Wschodniej Mongołów (zwanych później Tatarami) pod których rządy dostała się na długo Ruś Północno-Wschodnia oraz Krym. Połączenie wybrzeży z wielkimi obszarami w głębi lądu pod jedną dominacją spowodowało ponowne ożywienie dalekosiężnego handlu czarnomorskiego. Dzięki znakomitemu położeniu Południowego Krymu i warunkom przyrodniczym zapewniającym dogodne porty oraz bezpieczeństwo i wyżywienie dla ich ludności, odrodziły się dawne ośrodki, przejęte przy końcu stulecia w drodze obustronnie korzystnych umów z Tatarami przez Wenecjan i Genueńczyków (ci ostatni w 1365 r. wyparli z Krymu swych włoskich konkurentów). Wpływami nad zachodnią połową Rusi podzieliły się głównie Polska i Litwa. Ta ostatnia w drugiej połowie XIV w. dotarła nawet do dawnych bizantyjskich posiadłości na Krymie (zburzenie Chersonezu) i opanowała na kilkadziesiąt lat pas wybrzeża między ujściami Dniepru i Dniestru. Połączone państwo Polsko-Litewskie nie wykorzystało uzyskanego dostępu do morza, pozostawiając tę strefę

jako nie zagospodarowaną i pustą domenę koczujących Tatarów i Kozaków. Ci ostatni, specyficzna wojownicza formacja woinych ludzi różnego pochodzenia (patrz także niżej), żyli tam z płodów ziemi, handlu i rozboju.

Na początku XV w. Krym wraz z rozległymi terenami stepów od Dniepru do przedgórzy Kaukazu dostał się pod zwierzchnictwo sukcesora Złotej Ordy, Wielkiej Ordy Kipczackiej, ale już około 1430 r. usamodzielnił się, jako Chanat Krymski. Nowi władcy pragnęli w większym stopniu korzystać z handlowych zysków włoskich miast na Krymie, nie mieli jednak dość sił, aby to osiągnąć. Ostatecznie zdobyli je w r. 1475 r. z pomocą militarną Turcji, która włączyła je jednak we własne granice, wkrótce (1478) uzależniając także Chanat Krymski, pozostający odtąd w zależności wasalnej od sułtana.

Tak więc, całe północne wybrzeże Morza Czarnego znalazło się pod formalnym zwierzchnictwem Chanatu, lub/i Turcji. Pod nowym władztwem miasta krymskie wkrótce ponownie rozkwitły, jako ośrodki dalekosiężnego morsko-lądowego handlu tranzytowego, zwłaszcza niewolnikami, zdobywanymi podczas łupieżczych wypraw Tatarów. Z kolei bytujący nad dolnym Dnieprem Kozacy, korzystając z nadmorskiego położenia i przyrodniczej specyfiki ziem Południowej Ukrainy, dokonywali szybkich rozbójniczych rajdów na ziemie tatarskie i tureckie. Dzięki bliskości morza i znakomitemu opanowaniu walorów miejscowej przyrody najeżdżać mogli nie tylko pograniczne osiedla, ale także (jak niegdyś Waregowie) duże i bogate porty - Krymu (Kefe - Teodozję), Bałkanów (Warnę) i Azji Mniejszej (Trapezunt), a nawet prowadzić walki z regularną flotą turecką (n.p. w r. 1624 wsparli skutecznie na morzu zbuntowanego przeciw Turcji wasala, chana Szahin Gireja).

W wyniku osłabienia państwa polsko-litewskiego, w XVIII-XIX w. pozostały już tylko dwa mocarstwa, pretendujące do panowania nad akwenem czarnomorskim - Imperium Ottomańskie i Rosja. Nadal do głównych węzłów strategicznych Północnego Nadczarnomorza zaliczały się twierdze i porty Krymu, zwłaszcza kontrolujący cieśninę Kercz (tur. Jenikale) i Kaffa (Kefe), ale także ujścia wielkich rzek ukraińskich. Odkąd słabo zaludniony i niestabilny politycznie obszar południa Ukrainy (wraz z dawnymi ziemiami Chanatu) znalazł się pod jednolitym władztwem Rosji, która wyszła szerokim frontem na morskie wybrzeża, Turcja była z Europy sukcesywnie wypierana, natomiast Rosja nie tylko sięgnęła po Bałkany, ale zamierzała także opanować Bosfor i Dardanele. Plan ten nie powiódł się jedynie z powodu zdecydowanego przeciwdziałania kilku mocarstw europejskich (Wojna Krymska). Według Chazbijewicza (2001), o doniosłej strategicznej wadze Krymu w Europie świadczy następująca prawidłowość: ilekroć w dziejach Rosja traciła Krym, malała jej rola w Europie - i odwrotnie, n.p. w 32 lata po zajęciu Krymu wojska rosyjskie były w Paryżu, a Turcja została wypchnięta z Europy, do której powróciła dopiero po przegranej przez Rosję wojnie (op. cit.). Jednak nawet zwycięstwo w Wojnie Krymskiej nie zdołało już powstrzymać rozpadu Ottomańskiego Imperium.

Kluczowa rola Krymu w basenie Morza Czarnego dała o sobie znać podczas wojen wieku XX. Ze względu na półwyspowy charakter oraz walory strategiczne tutaj najdłużej utrzymywały się siły przeciwników władzy bolszewickiej oraz wojska stron, walczących w obu wojnach światowych. Geopolityczne znaczenie półwyspu było prawdopodobnie jedną z głównych przyczyn wysiedlenia Tatarów Krymskich w r. 1944. Nie tylko bowiem zasiedlono go Rosjanami, ale pozbyto się zamieszkujących tam od dawna pozostałych mniejszości etnicznych.[3] Koncepcję głównie geopolitycznego powodu „oczyszczenia Krymu z elementu niepewnego" zdaje się umacniać fakt zaniechania wkrótce po deportacjach dalszej realizacji planu (powstałego jeszcze w latach 1920.) stworzenia na Krymie żydowskiej autonomii, który popierany był przez wpływowe kręgi żydowskie zarówno w ZSRS, jak w Ameryce (Chazbijewicz, op. cit.). Zdaniem Aleksandra Niekricza (za: Butkevich, 1996), akcja wysiedleńcza była czyszczeniem zaplecza przed planowaną przez Stalina konfrontacją z Turcją, która ostatecznie nie doszła do skutku.[4]

Zdaniem Chazbijewicza, Krym jest nadal geopolitycznym kluczem do utrzymania wpływów Rosji w Europie Wschodniej, a jeśli uznamy słuszność teorii Mckindera (w którą głęboko wierzą, bardzo aktywni obecnie w Rosji, tzw. Euroazjaci[5]), to i w reszcie świata. W każdym razie, jest on na pewno geostrategicznym punktem wyjścia w turecko-rosyjskim konflikcie politycznym. Dlatego, gdy w r. 1991 Rosja utraciła nie tylko Krym, ale i Ukrainę, nastąpił w niej kryzys mocarstwowości. Ewentualne odbudowanie tureckich wpływów na Krymie niweczyło by rosyjskie starania od 1776 r. o zdominowanie całego basenu Morza Czarnego. „Być może więc, obsesyjna niechęć Rosji do Turcji również w czasach współczesnych (Z. Brzeziński, 1998, wyd. pol.) jest konsekwencją zmagań o Krym, czyli o dominację geostrategiczną nad basenem Morza Czarnego" (op.cit. s. 108). Ewentualne ponowne opanowanie Krymu przez Rosję spowodowało by przywrócenie wpływów rosyjskich na Ukrainie, a następnie jej inkorporację oraz odrodzenie się imperium. Zdaniem Chazbijewicza, takiemu rozwojowi sytuacji mogłoby zapobiec przywrócenie na Krymie tatarskiej autonomii w ramach Ukrainy (op. cit.). Owe nadzieje nie liczą się jednak dostatecznie z etnokulturowymi realiami Półwyspu. Trudno bowiem wyobrazić sobie terytorialną autonomię dla jakiegokolwiek narodu na obszarze, gdzie nie stanowi on więcej niż 20% ogółu ludności, a już obecnie występuje dość zaawansowany konflikt etniczny. Przy czym grupa dominująca, czyli Rosjanie, nie tylko znacznie przekracza 50% ludności, ale w praktyce dominuje we wszystkich istotnych dziedzinach życia Półwyspu (ogółu zaludnienia dopełniają głównie Ukraińcy, w znacznej części zrusyfikowani językowo).

II.2. Na tle otoczenia lądowego

Według Elisabeth Ch. Semple (1911) typowy koczownik jest ekonomicznie pasterzem, politycznie zdobywcą, a chronicznie - żołnierzem (op. cit.). Cechy te wykształcają się w konfrontacji z surowym, ubogim i rozległym krajobrazem stepów i półpustyń. Nigdy warunki przyrodnicze nie są tam na tyle korzystne, aby można było utrzymać się wyłącznie z nomadycznej hodowli. Dlatego koczownicy trudnili się zawsze handlem i rozbojem lub uzależniali od siebie pobliskie ludy rolnicze. Podobnie było na stepach czarnomorskich.

Zimy na ukraińskich i krymskich stepach są dość surowe, ale bardziej śnieżne niż na stepach Syberii. Częściej także występują odwilże. Powoduje to tworzenie się skorup lodowych, uniemożliwiających zwierzętom zdobywanie paszy z pod śniegu. Dlatego koczownicy tej części stepów Eurazji byli zawsze mniej mobilni, niż na wschodzie (Gumilow, op. cit., Gizer 1997). Na okres zimy chronili się ze stadami do zalesionych, zasłoniętych przed wiatrem, dolin rzecznych, gdzie uprzednio nagromadzili zapasy paszy, lub udawali się na południe, w kierunku gór.

Na obrzeżach terenów opanowanych przez koczowników spotykamy się często ze zjawiskiem tzw. „ludzi luźnych", którzy z różnych przyczyn napływali na stepy z terenów rolniczych i aby przetrwać, musieli przejąć wiele cech i umiejętności od swych nomadycznych sąsiadów. Podobnie jak oni stali się więc przedsiębiorczy, odporni na trudy, mobilni i bitni. Ponieważ cenili nade wszystko niezależność, niełatwo było ich ujarzmić. Tak np. na pograniczu wczesnośredniowiecznej Rusi żyli stepach nadazowskich ludzie wolni od powinności, zwani brodnikami. Wiemy o ich istnieniu dzięki wzmiankom w latopisach, gdyż wspierali niekiedy regularne armie. Musieli więc być waleczni i stosunkowo liczni. Z kolei, funkcję strażniczą na południowych pograniczach ruskich księstw naddnieprzańskich pełnili osiedlani tam zaprzyjaźnieni koczownicy, znani pod nazwą Czarnych Kłobuków.

Typowym przykładem podobnej społeczności są Kozacy. Pojawili się niemal na tych samych terenach, co ich poprzednicy - na spornym stepowym pograniczu Litwy (później Rzeczypospolitej) z Tatarami, Turcją i Moskwą. Od północy granicę tych terenów wyznaczały dnieprowe porohy, za którymi rozciągały się obszary rolnicze, gęściej zaludnione i lepiej kontrolowane przez Rzeczpospolitą. Od południa, po lewej stronie Dniepru oraz między Bohem a Dunajem, zamykały je ziemie koczujących Tatarów. Na

sposób życia Kozaków na terenach stepowych Ukrainy wpływała przede wszystkim ich rozległość i pustka, ale także obecność dolin większych rzek, zwłaszcza Dniepru, z wielkim bogactwem fauny i flory, stwarzających na bagnach, w gąszczach porastających wyspy i w licznych rzecznych odnogach znakomite warunki do ukrywania się i organizowania zasadzek. Zasobna, dzika przyroda mogła dać w ciepłej porze roku utrzymanie znacznej liczbie ludzi odważnych i przedsiębiorczych. Na zimę większość Kozaków wracała na północ, do wsi i miast, gdzie mieszkała na stałe. Ci, którzy nie chcieli - lub nie mogli - wrócić, zimowali w stepie. Ostoją ich stały się warowne obozy zwane siczami, lokalizowane na trudno dostępnych wyspach dnieprowych poniżej porohów. Od XVI w. można mówić o tworzeniu się tam pierwszych form organizacyjnych kozaczyzny, początkowo wzorowanych na hierarchii wojskowej. Jednak niektóre kozackie urzędy i funkcje nawiązywały do specyfiki warunków lokalnych, w tym także przyrodniczych. I tak n.p., szafarze i podszafarze pobierali opłaty za przeprawy na Dnieprze, Bohu i Samarze, ataman gromadzki pilnował porządku w zimownikach, wśród łowiących ryby, itp. Także o kozackie stadniny i bydło dbali specjalni urzędnicy (Serczyk 1984).

Uogólniając, można powiedzieć, iż niezależnie od epoki i formacji społecznej, specyfika przyrody stepowego Południa Ukrainy wymuszała na jego mieszkańcach podobne formy zachowań i sposobu życia.

Naturalnym przedłużeniem stepów ukraińskich ku południowi - i to nie tylko pod względem przyrodniczym - są stepowe tereny Krymu. Od niepamiętnych czasów obie te części stepu łączą wspólne dzieje. Dowodzą tego materiały archeologiczne z rozsianych w obu obszarach kurhanów z IX - XIV w., związane z pochówkami konnych wojowników: Pieczyngów, Połowców i Tatarów.

Brak na Krymie wielkich życiodajnych rzek stanowił jedną z największych różnic między stepami krymskimi i pobliskiego lądu. Za to od południa krymskie stepy graniczyły z górami, co nadawało im własną specyfikę.

Zauważono już dawno, że w wielu strefach podgórskich na świecie, które graniczą z terenami stepowymi i pustynnymi, istnieją optymalne warunki dla osiedlania się koczowniczych hodowców (Semple 1911, Moszyński 1958, Wojna 1983, Gumilow 1992). Podobnie było na Krymie i przyległych stepach w wielu okresach ich dziejów. Naturalną strefą kontaktów koczowników z rolnikami były Północne i Zachodnie Przedgórza Krymskich Gór. Spotykali się tam z koczownikami już antyczni Grecy, a po nich Rzymianie i Genueńczycy. Często nornadzi z suchych równin stepowych i rolnicy z wilgotnych przedgórzy i dolin rzecznych żyli w symbiozie, niekiedy nawet we wspólnym organizmie politycznym (Chersonez Taurydzki w okresie swego rozkwitu, Chazaria, Chanat Krymski), uzupełniając się wzajemnie w oparciu o odmienne bogactwa przyrodnicze swych siedlisk. W końcu przeszli tutaj do uprawy ziemi krymscy Scytowie, Sarmaci, Chazarowie i Tatarzy. Strefa przedgórza była również - obok południowego wybrzeża - główną strefa osiedleńczą w Chanacie Krymskim.

Tak więc, jeśli dla mieszkańców stepów Południowej Ukrainy wilgotne doliny rzeczne stanowiły główne atrakcje osadnicze, na Krymie zbliżoną rolę pełniły Północne Przedgórza Krymskich Gór. Było jednak między nimi także kilka istotnych różnic.

Przedgórza były w dziejach przeważnie gęsto zasiedlone przez rolników, były też ze względu na swą lokalizację rzadko narażone na najazdy ze stepów na lądzie. W razie niebezpieczeństwa zresztą, ich mieszkańcy mogli łatwo uniknąć zagłady, kryjąc się w pobliżu w znakomitych naturalnych górskich fortecach.

Na stepach ukraińskich takich możliwości nie było. Doliny rzek dostarczały wprawdzie dość żywności i oferowały doskonałe drogi wodne, nie zapewniały jednak rolnikom stabilnego bytu. Dlatego osadnictwo w ich dolinach było rzadkie i efemeryczne. Stwarzały natomiast idealne warunki dla myśliwych, rybaków i rozbójników. Były więc środowiskiem o cechach pośrednich między bezdrzewnymi, skrajnie niebezpiecznymi dla

rolników, równinami stepowymi, a bezpiecznymi i zasobnymi dolinami krymskich Przedgórzy.

Wśród Kozaków wcześnie ujawniły się, wzmagające się z czasem, tendencje autonomistyczne. Gdy jednak po szeregu próbach stało się jasne, że samodzielna ich realizacja w ramach Rzeczypospolitej nie jest możliwa, zaczęli poszukiwać sojuszy z jej sąsiadami: Rosją, Chanatem i Turcją. Podobnie jak Chanat Krymski u boku Turcji, tak Kozacy w Rzeczypospolitej, stanowili ważny, choć słabo przewidywalny, element gry politycznej na pograniczu. Bywali zarówno niezbędni, jak kłopotliwi. W obu przypadkach cechy specyficznego środowiska przyrodniczego Południowej Ukrainy i Krymu wpłynęły na fiasko wysiłków okiełznania tak jednych, jak i drugich. Podołała temu zadaniu dopiero potężniejąca od końca XVII w. Rosja.

Po podziale Kozaczyzny na części: polską i rosyjską, znaczenie Siczy upadło. Utrwalone w wyniku burzliwych wydarzeń XVII w. dążenie Kozaków do niezależności zwalczane było zarówno przez Polskę, jak i Rosję. Wkrótce po stronie polskiej wszelkie formy ich samorządności zlikwidowano, a wolni Kozacy przenieśli się na Lewobrzeże. Po latach trudnych doświadczeń współpracy z Rosją, która stopniowo, ale systematycznie, ograniczała ich samorządność, Kozacy coraz częściej (1709–1733, 1760-1770) podejmowali próby politycznej współpracy z Chanatem i z Turcją, z którymi od dawna łączyły ich silne więzi ekonomiczne (Serczyk, op. cit., Butkevich, op. cit.). Było już jednak za późno.

Kolejny etap rosyjskiego podboju terenów nadczarnomorskich to stopniowe likwidowanie Chanatu Krymskiego (1775-1783). Funkcjonalne powiązanie tego ostatniego z Zaporożem ilustruje fakt, że już w 11 miesięcy po wcieleniu Chanatu do Rosji cesarzowa rozkazała zniszczyć ostatnią Sicz, przekreślając ostatecznie niezależność naddnieprzańskich Kozaków, którzy w swej zasadniczej masie roztopili się w otaczającej ukraińskiej ludności.

Aby utrzymać przy Rosji nowo pozyskane, słabo zaludnione i zdewastowane wojnami, tereny Południa, należało zasiedlić je ludnością nie sprawiającą podobnych kłopotów, jak ich dotychczasowi mieszkańcy. Dlatego też rozpoczęto od przymusowych przesiedleń i prześladowań resztek dawnych mieszkańców, nie wyłączając prawosławnych Kozaków. Jeszcze w czasie działań wojennych na terenie Krymu, celem zrujnowania gospodarki Chanatu, wysiedlono zeń wszystkich chrześcijan (1778). Wymuszana przez władze emigracja Tatarów oraz rozdawnictwo ich ziem osobom zasłużonym dla monarchy przybrały ogromne rozmiary. Z przedwojennej liczby 400-600 tys. mieszkańców pozostało ich 50-140 tys. (według różnych źródeł, za: Druzhynina 1959). Równocześnie trwała intensywna kolonizacja Noworosji i Krymu Rosjanami i cudzoziemcami werbowanymi w wielu krajach Europy (Lubavskyii 1996). Starano się przy tym, aby ludność ukraińska była na nowych terenach możliwie nieliczna. Już w latach 1785-7 wysiedlono z terenów Południa do Rosji ponad 25 tys. Ukraińców. Jednak z powodu bliskości obszarów etnicznie ukraińskich oraz atrakcyjności nowych siedlisk zatrzymanie spontanicznej migracji Ukraińców na południe było nierealne.

Lądowa część późniejszej guberni Taurydzkiej została zagospodarowana stosunkowo intensywnie już na przełomie XVIII/XIX w., natomiast sam Półwysep dopiero w latach 1860. (Kabuzan 1969, za: Nepomnyashyii, 1997). Jednak już w 1779 r, z powodu trudności w pozyskaniu osadników rosyjskich, zezwalano na osiedlanie się na Krymie Ukraińców (Butkevich, op. cit.). Spontaniczne zasiedlanie Półwyspu, w tym przez Ukraińców, wzmogło się od lat 1880. (Nepomnyashyii, op. cit.). W samych tylko latach 1897 – 1914 przesiedlono z 9 południowych guberni w głąb państwa 1,69 mln. Ukraińców, sprowadzono zaś ludność innych narodowości. Warto też pamiętać, że liczba Ukraińców była w spisach ludności systematycznie maskowana poprzez włączanie ich do narodowości rosyjskiej (w tym celu wykorzystywano pojęcie Małorosjanina, jako etnograficznej odmiany Rosjanina). Mimo to, pod koniec stulecia na Południowej Ukrainie

na wsi dominowali Ukraińcy [6], integrując prowincję językowo i kulturalnie (I. Yu. Sinkevych 1997; T. M. Pron' 1997). Natomiast w miastach Ukraińcy stanowili mniejszość. Podobnie było z Rosjanami w miastach Krymu, ale z jednym zastrzeżeniem: Tatarzy raczej emigrowali niż poddawali się rusyfikacji.

W rezultacie naszkicowanych wyżej złożonych procesów i uwarunkowań ukształtował się ku końcowi XIX stulecia nowożytny naród Ukraiński (Wójcik 1961). Jego wieloetniczne korzenie tkwią zarówno w strefie leśnej, jak i na stepie. Patrząc z tej perspektywy musimy więc przyznać, że połączenie w państwie ukraińskim stepów krymskich i południowo-ukraińskich jest rozwiązaniem stosunkowo najbardziej naturalnym. Związek ten istniał zresztą na szczeblu lokalnym do końca Cesarstwa Rosyjskiego w postaci gubernii Taurydzkiej, rozciągającej się po obu stronach przesmyku Perekopskiego. Dopiero po rewolucji nastąpił jej podział na dwie części: półwyspową i lądową, który rozerwał tradycje wielowiekowego łącznego funkcjonowania tych ziem, powszechnie uważanych za ukraińskie. Lenin w listopadzie 1917 r. uznał publicznie cały Krym za terytorium ukraińskie (zapewne także nie rozważano nawet w ówczesnej sytuacji możliwości włączenia Ukrainy do sowieckiej Rosji). Jednak kiedy Tatarzy Krymscy, wezwani pod koniec tegoż miesiąca przez bolszewików do samostanowienia, powołali kurułtaj, który proklamował chęć odłączenia Krymu od Rosji i zawiązania unii z Ukrainą, akt ten uznano za kontrrewolucyjny, a Armia Czerwona i marynarze z Sewastopola siłą unicestwili secesję. Do r. 1919, kiedy to zdecydowano powołać Krymską Republikę Socjalistyczną w składzie Rosji (proklamowaną 18.X.1921), uznawano jeszcze niekiedy priorytet więzi lokalnych w regionie nadczarnomorskim, n.p. połączono partię bolszewicką na Krymie z centralą ukraińską, motywując to uwarunkowaniami politycznymi. Jak jednak pokazał dalszy rozwój wypadków, gesty te miały charakter jedynie taktyczny (Butkevich, op. cit.).

Po epizodzie popierania różnorodności narodowościowej w ZSRS w latach 1920., wznowiono przy okazji budowy nowego systemu (m.in. likwidacji "klas posiadających") tradycyjną rosyjską politykę asymilacyjną, w tym antyukraińską, która przyniosła szczególnie tragiczne żniwo na południu i wschodzie republiki. Kontynuowano masowe przesiedlenia Rosjan na południe, kierując ich zwłaszcza do ośrodków przemysłowych i na Krym. Tak n.p. latach 1926-39 skutkiem tej imigracji ogólna liczba mieszkańców Półwyspu wzrosła z 714 tys. do 1,13 mln., a udział mniejszości narodowych spadł z 10 do 5%.

W procesie centralizowania gospodarki osłabiano bezpośrednie relacje Ukrainy z Krymem - niemal wszystkie nici powiązań gospodarczych musiały przechodzić przez Moskwę. Ekonomia ma jednak swoje prawa. Nadal większość importu Krymu pochodziła z Ukrainy. Zagłębia Kerczeńskie i Doniecko-Krzyworoskie tworzyły zintegrowaną strukturę organizacyjną, linię kolejową Symferopol-Dżankoj musiano połączyć w jeden system z koleją do Dniepropietrowska, a drogami Krymu i Ukrainy zarządzała ta sama kontrola drogowa, itd., itp.

Kolejne ogromne straty ludnościowe w wyniku II wojny światowej oraz zaostrzenie systemu politycznego były impulsem do dalszych ogromnych migracji, których saldo na Południu Ukrainy i na Krymie było dodatnie jedynie dla Rosjan. Na Krymie przeprowadzono ponadto, wspomniane już, masowe wysiedlenia Tatarów i tradycyjnych mniejszości narodowych. Ich miejsce zajęły z naddatkiem rzesze rosyjskich przesiedleńców. Przybywali jednak również osadnicy z pobliskiej Ukrainy - w 1945 r. 17 tysięcy rodzin, w latach 1950-54 - 57 tysięcy.

Geograficzna bliskość i więzi ekonomiczne były główną przyczyną faktu, że pomoc w powojennej odbudowie Krymu pochodziła przede wszystkim z Ukrainy. Skutkiem tego, gospodarki obu krajów nadal się integrowały. Dlatego właśnie uzasadniając swą decyzję z 1954 r. Rada Najwyższa Rosyjskiej Federacji wymieniła: bliskość terytorialną, podobieństwo systemów ekonomicznych i ścisłe więzi kooperacyjne obu terytoriów, zaś jej przewodniczący dodał, że przy ratyfikacji wzięto pod uwagę podobieństwo kulturowe obu obszarów. Argumentu czysto przyrodniczego, że Krym jest częścią USRS jako naturalna

kontynuacja stepów Południowej Ukrainy, użył natomiast przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy. Dodać warto, że w związanych z transferem dokumentach nie ma mowy o tym, iż miał on być jubileuszowym "darem Rosji" dla Ukrainy (Butkevich, op. cit.).

Tak więc, nie ulega wątpliwości, że wśród ówczesnych autorów tej decyzji była wyraźna świadomość faktu, że Ukraina powiązana jest tak licznymi więzami z Krymem, że włączenie go w jej granice jest uzasadnione przyrodniczo, ekonomicznie i kulturowo.

III. PRZYRODA PÓŁWYSPU

Przeanalizujmy teraz pokrótce z geopolitycznej perspektywy zasoby naturalne Półwyspu, które, obok wartości nagromadzonych skutkiem wielowiekowej działalności ludzkiej, stanowiły o jego społecznym i ekonomicznym potencjale.

III.I. Struktura geologiczna i surowce mineralne, ukształtowanie poziome i pionowe

Struktura geologiczna Krymu jest podstawową przyczyną jego podziału na dwa wielkie regiony: Północny i Południowy. W związku z jej skomplikowaniem na Południu, bogactwa mineralne są tam dość różnorodne. Kilka z nich wykorzystywano już w starożytności (kamień budowlany, sól, saletra, rudy metali), a niektóre odgrywały nawet rolę ponad lokalną. Krym słynął niegdyś w Imperium Otomańskim z tzw. kamienia mydlanego oraz doskonałego piaskowca do wyrobu kamieni szlifierskich i żaren. Od stuleci przyjeżdżano z głębi lądu po sól, tworzącą się do chwili obecnej w przybrzeżnych jeziorach.

Dziś sól kuchenną wraz z solami jodowo-bromowymi i magnezowymi wykorzystuje się także jako surowiec dla przemysłu chemicznego oraz dla celów balneologicznych. Pozyskuje się go głównie z zatoki Siwasz, zaś szlamy lecznicze z lagun w okolicach Saki i Eupatorii.

Do niedawna największe znaczenie w gospodarce Półwyspu miały wydobywane odkrywkowo kerczeńskie rudy żelaza, po wzbogaceniu wywożone przez cieśninę Kerczeńską do nadazowskich ośrodków przemysłowych. Jednak ich eksploatacja w nowych warunkach ekonomicznych przestała być opłacalna (słaba jakość rudy, wyczerpywanie się złóż, wymogi ochrony środowiska).

Na Krymie, zwłaszcza w jego części górzystej, występują różne rodzaje kamienia budowlanego. Przede wszystkim wapienie oraz marmury, diabazy, bazalty i andezyty. Spośród innych surowców skalnych pozyskuje się margle cementowe; znaczenie ogólnoukraińskie mają topniki, wydobywane w okolicach Sewastopola i Kerczu. Są ponadto złoża bentonitów i piasków formierskich.

Wzdłuż północnego skraju gór oraz w Eupatorii występują wody mineralne (w tym cieplice).

Listę dopełniają niewielkie złoża węglowodorów, eksploatowane w kilku miejscach w nizinnej części oraz przy zachodnim wybrzeżu Półwyspu.

W sumie, zasoby mineralne Krymu w porównaniu z głównymi zagłębiami surowcowymi Ukrainy nie są imponujące i na szerszym regionalnym tle nie mają szczególnego znaczenia. Są jednak większe i bardziej różnorodne niż w skrajnie ubogiej pod tym względem strefie nadmorskiej pobliskiego lądu, gdzie występują jedynie kruche wapienie i iły budowlane oraz sole.

Ponieważ Krym łączy się z lądem bardzo wąskim przesmykiem, pod wieloma względami nosi cechy raczej dużej przybrzeżnej wyspy, niż półwyspu. Jednak na długości ponad 100 km oddziela go od lądu bardzo płytka i wąska (do kilkunastu km) laguna Siwasz, tak więc izolacja półwyspu na tym odcinku może być przez człowieka stosunkowo łatwo przełamana.

Geopolityczną i gospodarczą ważność morskiego wybrzeża podkreśla fakt, iż na Krymie nie ma żeglownych rzek. Linia brzegowa Krymu jest dość dobrze rozwinięta, zwłaszcza nad Siwaszem i na południo-zachodzie. Ten ostatni fragment wybrzeża zasługuje na szczególną uwagę. Składa się nań kilka głębokich, niekiedy rozgałęzionych,

zatok riasowych, wcinających się w głąb dość dużego, wyżynnego półwyspu. Obszar ten stanowi więc doskonały naturalny port i twierdzę - trudną do zdobycia i łatwą do obrony. Jeśli dodać jeszcze, że Krym Południowo-Zachodni wysunięty jest najdalej ku południowi, panując w ten sposób nad całym akwenem, wiadomo dlaczego najlepiej na całym Morzu Czarnym nadaje się na bazę marynarki wojennej. Od starożytności miejsce to wykorzystywał znamienity i długowieczny Chersonez. Jedną z pierwszych decyzji po zajęciu Krymu przez Rosję była budowa tam wielkiej bazy morskiej i miasta Sewastopola, która do dziś jest miejscem stacjonowania części rosyjskiej Floty Czarnomorskiej.

Dość liczne zatoki w okolicach Kerczu są znacznie płytsze niż wyżej wymienione i szeroko otwarte ku morzu. Tutaj jednak najważniejszą strategiczną i gospodarczą rolę odgrywa oddzielająca Krym od Azji dość wąska i płytka cieśnina Kerczeńska, jedyna która łączy Morze Czarne z Azowskim. W dziejach Półwyspu i sąsiednich obszarów miała ona zawsze ponadregionalne znaczenie komunikacyjne i militarne, a od czasu rozwoju nowożytnego przemysłu, zwłaszcza w aglomeracjach nadazowskich i w Donbasie, przewozi się nią między tymi morzami ogromne ilości ładunków (głównie paliw i surowców mineralnych), ważnych zwłaszcza dla Ukrainy i Rosji.

Kilka głębokich zatok szeroko otwierających się ku morzu występuje także na południowym, górzystym wybrzeżu Półwyspu. Położone nad nimi porty mają lokalne znaczenie, m.in. z powodu wystawienia na wpływ otwartego morza, ograniczonego miejsca na rozbudowę i słabego powiązania z zapleczem. Na uwagę zasługuje zatoka Teodozyjska, położona przy wschodnim krańcu gór i stosunkowo najlepiej zasłonięta, w której rozwinęła się Teodozja, czyli dawna Kaffa.

Na zachodzie dwie największe krymskie zatoki ograniczają z obu stron równie duży półwysep Tarchanucki. Tutaj największym portem jest Eupatoria, który jednak z powodu płytkiego podejścia i niskich, wyrównanych wybrzeży nie jest dobrze wyposażony przez przyrodę.

Również pod względem rzeźby Krym dzieli się na dwie nierówne części – dużą, równinną i małą - górzystą.

Pierwsza z nich, to równina akumulacyjno-proluwialna, jedynie w miejscach lokalnie wyniesionych (Kercz, Tarchankut) stosunkowo bardziej rozczłonkowana, z wychodniami wspominanych już wapieni i iłów trzeciorzędowych. Z racji cech podłoża i łagodnej rzeźby tereny te nadają się dobrze pod zabudowę.

Położona na południu część górzysta Półwyspu składa się z nadmorskiego pasma Głównego i dwóch równoległych do niego niskich grzbietów kuestowych, które przedziela na całej ich długości podłużne obniżenie śródgórskie. Region niskogórski tworzy strefę przejściową między stepami a wysokimi górami. Łączy zatem cechy obu rozgraniczanych regionów. Dzięki temu przybyli na Krym koczownicy: Scytowie, Sarmaci, Chazarowie i Tatarzy mogli tam stopniowo przechodzić do osiadłego trybu życia. Na wzniesieniach i kuestach lokalizowano miasta i twierdze, szczególnie liczne w okresach wojennych zagrożeń na stepach i na wybrzeżu. Zbocza i płaskowyże nadawały się dobrze do wypasu. Doliny i obniżenia śródgórskie stwarzały korzystne warunki dla rolnictwa i dla dróg, łączących poprzez góry stepy z wybrzeżem. Dziś zabytki po wielu żyjących tu grupach etnicznych, w tym dwie kolejne stolice Tatarów i szczątki "skalnych" miast, przyczyniają się do znacznej atrakcyjności turystycznej regionu.

Część zachodnia Pasma Głównego Gór Krymskich to zwarty łańcuch wysokich wapiennych masywów (do przeszło 1500 m. n.p.m.) o powierzchniach szczytowych słabo nachylonych ku północy, od południa i północy ograniczonych stromymi kuestami. Masywy porozcinane są jarowymi dolinami konsekwentnych rzek. Na wschód od Karabi-Jajły Pasmo zbudowane jest z utworów bardziej różnorodnych litologiczne, góry są więc niższe i silniej pocięte erozją niż na zachodzie. Główny Grzbiet wywarł decydujący wpływ, zarówno na całokształt warunków przyrodniczych Krymu, jak i na życie jego mieszkańców.

Dla człowieka był rodzajem potężnej bariery zatrzymującej, albo ukierunkowującej, jego ekspansję, stanowił również osłonę przed agresją obcych przybyszów.

Obejmujący dolną część stoków Głównego Grzbietu od strony morza pas Południowego Wybrzeża, zbudowany głównie z utworów ilastych, tworzy szereg amfiteatralnych obniżeń podgórskich, którym towarzyszą, wspomniane wyżej, sierpowate zatoki, pooddzielane wzajemnie skalistymi przylądkami o różnej genezie (boczne odgałęzienia Grzbietu, lakkolity, zniszczone wulkany). Skutkiem tego, powstały tu wyjątkowo malownicze krajobrazy morsko-górskie o podstawowym dziś znaczeniu dla rozwoju turystyki i rekreacji. Strefa ta odgrywała kluczową rolę w życiu człowieka na Półwyspie niemal we wszystkich okresach historycznych głównie ze względu na rolę morza. Istotne znaczenie miały także: osłonięcie jej przez góry przed niebezpieczną, koczowniczą Północą i uwarunkowana przez lokalną rzeźbę obronność siedlisk. Dziś Główny Grzbiet wraz z Południowym Wybrzeżem jest - obok ciepłego morza - największą przyrodniczą atrakcją turystyczną Krymu.

III.II. Klimat i wody

Klimat stepowej części Półwyspu, wystawionej na swobodny napływ powietrza ze wszystkich kierunków z wyjątkiem południowego, jest zbliżony do panującego na pobliskich stepach Ukrainy. Wykazuje zatem duży stopień kontynentalizmu. W okresie wegetacyjnym jest więc uprzywilejowany pod względem termiki i nasłonecznienia, jednak zbyt suchy. Jak z tego wynika, uprawy wymagają na ogół nawadniania, a zima stanowi sezon martwy, utrudniając też znacznie hodowlę.

Góry Krymskie tworzą całkiem odrębny region klimatyczny. Występuje tam cały szereg drobnych regionów klimatycznych, co wynika z dużego lokalnego zróżnicowania rzeźby, różnej ekspozycji oraz strefowości pionowej klimatu. Piętrowość zaznacza się najwyraźniej w części zachodniej Grzbietu Głównego. Jest to najchłodniejszy i najwilgotniejszy obszar Krymu. Z powodu swojego surowego klimatu góry te były zawsze domeną gospodarki leśnej i ekstensywnej hodowli. Górski klimat jest ważnym czynnikiem rozwoju turystyki i rekreacji, zwłaszcza zimą, gdyż tylko w najwyższych piętrach klimatycznych można na Krymie uprawiać sporty zimowe. Pozostałe dziedziny działalności gospodarczej (n.p. wydobycie i obróbka surowców mineralnych) należą w obrębie Głównego Grzbietu do rzadkości i od klimatu zależą w niewielkim stopniu.

Pośrednie między klimatem górskim a stepowym warunki klimatyczne cechują Północne i Zachodnie Przedgórza. Ich klimat jest dla człowieka, ogólnie biorąc, dogodny, gdyż niektóre zalety "przejął" niejako od regionów sąsiednich. Są to, przede wszystkim, wyższe opady i mniejszy stopień kontynentalizmu niż na stepach oraz wyższe temperatury niż w wysokich górach. Dlatego region ten pod względem dogodności klimatycznej dla rolnictwa i osadnictwa plasuje się na drugim miejscu na Krymie (po Południowym Wybrzeżu).

Klimat Wybrzeża Południowego jest najcieplejszy i najbardziej odrębny nie tylko w skali Półwyspu, ale również całej Ukrainy. W części zachodniej można go nawet nazwać śródziemnomorskim, gdyż średnie temperatury najchłodniejszego miesiąca są tam dodatnie, a mrozy zdarzają się tylko wyjątkowo. Umożliwia to uprawy roślin ciepłolubnych, niekiedy nawet wieloletnich (jak hurma, migdały i figi). Ku wschodowi staje się on coraz bardziej kontynentalny i suchy, o czym świadczy uboższa, bardziej wytrzymała na chłód i suszę, szata roślinna. Zalety tego klimatu, dobrze znane osiedlającym się tam ludom śródziemnomorskim, stały się prawdziwym bodźcem rozwoju gospodarczego Krymu od czasu rozpowszechnienia się turystyki i rekreacji, czyli od w. XIX.

Jak z powyższego wynika, stosunki wodne na Krymie determinuje na ogół niedobór opadów. Najdłuższe rzeki Półwyspu, mimo iż biorą początek na północnym skłonie gór, są bardzo ubogie w wodę. Jednak ich znaczenie dla gospodarki człowieka, zwłaszcza na terenach na północ od Głównego Grzbietu, było zawsze istotne. Na przedgórzu, m.in. ze względu na dostępność wody, osadnictwo i uprawy rolne skupiają się wzdłuż dolin

rzecznych. Woda z największych rzek północnego skłonu powszechnie wykorzystywana jest do nawadniania. Dlatego niemal wszystkie zanikają na stepach Środkowego Krymu, zanim dotrą do ujścia. Na Krymie Północno-Zachodnim i Półwyspie Kerczeńskim występują z rzadka tylko cieki epizodyczne, często powierzchniowego odwodnienia w ogóle brak. Liczne, płynące przez cały rok, cieki południowego skłonu Grzbietu Głównego są tylko krótkimi strumieniami górskimi o niedużych zlewniach. Ich woda ma jednak duże znaczenie dla zaopatrywania rekreacyjno-wypoczynkowych miast i osiedli na Południowym Wybrzeżu.

W związku z powyższym, relatywnie wzrasta rola wód podziemnych. Występują one najobficiej głównie tam, gdzie wody powierzchniowe są także względnie bogate (a więc w górach i na przedgórzach). Zaletą wód podziemnych na terenach stepowych jest powszechność ich występowania i często niewielka głębokość zalegania. Jednak ich zasoby są niewielkie (Druzhynina, op. cit.). Należy też odnotować istnienie dość licznych, małych basenów artezyjskich na bezrzecznym Półwyspie Kerczeńskim. W latach powojennych dzięki budowie zbiorników zaporowych (zwłaszcza w górach) oraz największego w Europie kanału nawadniającego, doprowadzającego na Krym wodę z Dniepru, problem braku wody do nawodnień i celów komunalnych został w pewnym stopniu rozwiązany. System ten wymaga obecnie dalszych inwestycji.

W sumie stwierdzić trzeba, iż naturalne warunki wodne Krymu są, ogólnie biorąc, niekorzystne i stwarzały zawsze przeszkodę w rozwoju rolnictwa, ośrodków miejskich i przemysłu. Najgorsze dotyczą tych regionów Krymu, które także z innych względów nie wyróżniają się korzystnymi warunkami rozwoju (Północ i Wschód Półwyspu).

Szczególnego podkreślenia wymaga fakt żywotnego uzależnienia Krymu od wody sprowadzanej z Ukrainy. Jest to jeden ze strategiczno-ekonomicznych argumentów, które przemawiają za ścisłymi więzami Półwyspu z tym państwem.

III.III. Gleby i świat organiczny

Gleby i świat organiczny są tak silnie uzależnione od wszystkich pozostałych elementów przyrody, że często uważa się je za wskaźnikowe dla stanu całego przyrodniczego środowiska.

W części stepowej przeważają żyzne czarnoziemy i nieco gorsze (bardziej zasolone) gleby kasztanowe. Pierwotnie porośnięte formacjami stepowymi, są obecnie w większości wzięte pod uprawę. Niewątpliwie najgorsze są praktycznie bezużyteczne silnie zasolone gleby hydromorficzne, występujące głównie na wybrzeżach Siwasza oraz gleby szkieletowe.

W górach gleby są nieporównanie bardziej różnorodne niż na równinach. Podobnie jak klimat, gleby i roślinność wykazują tam strefowość pionową, wyraźną zwłaszcza w zachodniej i środkowej ich części. Przeważają gleby brunatne i brązowe, na ogół dobrej jakości. W górach w wyższych położeniach zachowały się naturalne, różnorodne gatunkowo ze względu na ekspozycję i strefowość pionową, formacje roślinne z dość licznymi endemitami. Na Południowym Wybrzeżu oraz Północnym i Zachodnim Przedgórzu lasy dawno wytępiono i przeważają tam krzaczaste formacje wtórne i sztuczne zasadzenia. W środkowych i dolnych partiach dolin rzecznych, gdzie powstały dobre gleby aluwialne, występowały niegdyś lasy łęgowe, obecnie zastąpione przez pola uprawne.

Korzystne nawet na tle warunków występujących na pozostałych obszarach Południowej Ukrainy warunki glebowe i termiczne Krymu, ukierunkowują rolnictwo w kierunku nawadnianej produkcji pszenicy, jęczmienia, kukurydzy i słonecznika na obszarach stepowych, zaś sadownictwa i upraw roślin ciepłolubnych, takich jak tytoń, winna latorośl, olejki eteryczne - na Południu Półwyspu. Potencjał glebowy Krymu umożliwia więc dużą rynkową produkcję cennych roślin przemysłowych o dużych wymaganiach środowiskowych oraz ich przetworów, których wartość mogłaby pokrywać z nadwyżką konieczny import artykułów rolnych.

III.IV. Znaczenie przyrodniczej dwudzielności Półwyspu

Jak widać z powyższego, wyraźnie zaznaczająca się we wszystkich elementach środowiska przyrodniczego terytorialna dwudzielność przyrody Krymu miała zawsze zasadnicze znaczenie dla odmiennej specyfiki i atrakcyjności osadniczej i gospodarczej, a także geopolitycznej, obu części Półwyspu.

W części górzystej najbardziej atrakcyjne jest Południowe Wybrzeże. Już w odległej przeszłości oferowało ono ludziom bezpieczne, naturalnie obronne siedliska i dogodne porty przy głównej drodze morskiej akwenu, łagodny i dość wilgotny klimat, a więc możliwość kultywowania upraw śródziemnomorskich, wielką różnorodność flory i fauny - morza, wybrzeża i gór, obfitość budulca i obecność wielu surowców mineralnych. Z czasem to jednak strategiczna rola dwóch położonych na południu portów zdominowała wszystkie pozostałe zalety Półwyspu. W pierwszym rzędzie chodzi o znakomity, świetnie zlokalizowany i naturalnie obronny port wojenny w Sewastopolu-Bałakławie, a następnie o Kercz (turecki Jenikale), port znacznie słabszy i położony już poza górami, ale za to nad cieśniną między dwoma morzami o kluczowym strategicznym i gospodarczym znaczeniu zarówno dla Ukrainy, jak i dla Rosji.

Do zalet Południa Krymu, które ujawniły się dopiero w XIX w., należą jego walory rekreacyjno-turystyczne tworzące ogromny, trudny do oszacowania kapitał rozwojowy. Jednak obszarem zainteresowania turystów jest oczywiście cały obszar górski Krymu. W szczytowym okresie wykorzystywania walorów turystyczno-rekreacyjnych Krymu w ZSRS, czyli w latach 1970., wypoczywało i leczyło się na Półwyspie (głównie na Południu) około 14 milionów osób w sezonie (Krym ... 2003). Obecnie, w wyniku „trudności okresu przejściowego", możliwości nie są wystarczająco wykorzystywane. Po odpowiednich inwestycjach dział ten ma szansę znacząco zwiększyć swój udział w gospodarce Krymu, umacniając pozycję jednego z głównych źródeł dochodów budżetowych nie tylko dla Półwyspu, ale i dla całej Ukrainy.

Obszar Krymu stepowego to zupełnie inny świat niż Krym Południowy. Był on niegdyś domeną koczowników, a po ich pokonaniu, obrócony został z czasem w gigantyczne pola uprawne. Sądzić należy, że ze względu na generalnie korzystne warunki środowiskowe i istniejące już zainwestowanie (zwłaszcza w sieć irygacyjną i transportową), jego przyszłość powinna nadal wiązać się z rolnictwem. Są tutaj jednak także atrakcje związane z przyrodniczo uwarunkowaną rekreacją (morze), balneologią (lecznictwo solankowe) i turystyką (rezerwaty przyrodnicze, wulkany błotne). Ponadto, w okolicach położonych bliżej gór oraz najlepszych nadmorskich terenów rekreacyjnych można wykorzystać nieograniczone przestrzennie możliwości rozbudowy zaplecza dla turystyki i rekreacji (osiedla obsługi hotelowej i technicznej ośrodków wypoczynkowych, infrastruktura komunikacyjna, zakłady przemysłowe i komunalne, magazyny i hurtownie, itp.).

Górzyste Południe Krymu, mimo, iż cechuje się skrajnie odmiennymi warunkami przyrodniczymi od panujących na stepach Północy, niemal zawsze funkcjonowało z nimi w ścisłym społeczno-ekonomicznym związku, niezależnie od epoki i aktualnych formacji etnokulturowych. Bogactwa obu regionów uzupełniały się wzajemnie, a wzajemne związki żyjących w nich społeczności nie były konkurencyjne, lecz komplementarne. Klasyczne przykłady owych relacji w dziejach Krymu prześledzić można w strefie Północnego i Zachodniego Przedgórza, gdzie społeczności rolników i koczowników przenikały się, i gdzie ci ostatni w końcu się osiedlali, asymilując się z czasem z bardziej zaawansowanymi cywilizacyjnie rolnikami.

IV. Wnioski

1. Waga geopolityczna Krymu w Europie, mimo fluktuacji, wynikających przede wszystkim z techniczno-organizacyjnych skutków rozwoju cywilizacji oraz zmian sytuacji politycznej, była - i pozostaje - bardzo duża.

2. Geopolityczne i gospodarcze znaczenie Półwyspu wiąże się w znacznej mierze z niemal niezmiennymi w czasie cechami przyrody, a więc z kluczowym położeniem Krymu w obrębie regionu czarnomorskiego oraz z właściwościami samego Półwyspu, zwłaszcza zaś, z wyjątkową na tle względnie monotonnego otoczenia, różnorodnością i specyfiką przyrody jego części południowej.

3. Autonomiczna republika Krymu może rozwinąć się w ramach Ukrainy przede wszystkim ze względu na nie w pełni wykorzystane walory przyrodnicze, i to zarówno własne, jak i powiązanego z Półwyspem licznymi więzami rozległego regionu Północnego Nadczarnomorza. Optymalne wykorzystanie tych możliwości leży w interesie zarówno Krymu, jak i Ukrainy. Istnieje zatem szansa, że w przyszłości fakt połączenia Półwyspu z Ukrainą w r. 1954 uznawany będzie za początek procesu stabilnego i szybkiego rozwoju ekonomicznego zarówno Krymu, jak i całego państwa.

Literatura cytowana

1. Butkevich V. G. 1996, Who has a Right to Crimea InfoUkes Inc.; *http:www.infoukes.com/history/crimea* Date last modified: Friday March 21st 1997.
2. Chazbijewicz S. 2001, Tatarzy Krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę, Oficyna Wydawnicza Likon, Poznań - Września.
3. Druzhynina E. I. 1959, Severnoye Prichernomorye v 1775-1880 gg., AN SSSR, Moskva.
4. *Gazeta Wyborcza* z dnia 24.07.03 (za Polską Agencją Prasową).
5. Gizer S. N. 1997, Kochove naselennya Budchatskogo Stepu u XVI-XVII st., [w:] *Zaselennya Pivdnyia Ukraiiny: problemy nacyonalnogo ta kulturnogo rozvitku*, vol. 1, Khersonskyii Derzhavnyii Pedagogichnyii Instytut, Kherson.
6. Gocłowski A. 1993, Przyrodnicze uwarunkowania lokalizacji i trwałości miast na Półwyspie Krymskim (VI w. p.n.e. - XX w. n.e.), Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
7. Gumilow L. 1996, Od Rusi do Rosji. Szkice z historii etnicznej, PIW, Warszawa.
8. Krym. Półwysep rozmaitości oraz Odessa 2003, red. M. Daszewska i Ł. Galusek, Wydawnictwo Bezdroża, Kraków
9. Lyubavskyii M.K. 1996, Obzor istorii russkoii kolonizacyii s drevnikh vremen i do XX veka, Izdat. MGU, Moskva.
10. Moszyński K. 1958, Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii, Ossolineum, Wrocław.
11. Nartov N. A. 1999, Geopolitika, JUNITI, Moskva.
12. Nepomnyashyii A. A. 1997, Inostrannyie puteschestvennyiki o kolonizacyii Kryma v konce XVIII-XIX veke, [w:] *Zaselennya Pivdnyia Ukraiiny: problemy nacyonalnogo ta kulturnogo rozvitku,* vol. 1, Khersonskyii Derzhavnyii Pedagogichnyii Instytut, Kherson.
13. Paradowski R. 2001, Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei, Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
14. Pron' T. M. 1997, Vpliyv nacyonalnoyii polityky Rossyii na etnichnyii stan ta rozvytok kultury Pivnichnogo Prychernomor'ya, [w:] *Zaselennya Pivdnyia Ukraiiny: problemy nacyonalnogo ta kulturnogo rozvitku,* vol. 1, Khersonskyii Derzhavnyii Pedagogichnyii Instytut, Kherson.
15. Rossiya i ieiyo sosiedi. Etnonacyonalye otnoshenya v novom geopoliticheskom prostranstve 1994, otvetsvennyii redaktor A.N. Litvinova, RAN Institut Nauchnoyi Informaciyii po Obschchestvennym Naukam, Moskva.
16. Semple E. Ch. 1911, Influences on Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthropogeography, Constable & Co. Ltd, London.
17. Serczyk W. 1984, Na dalekiej Ukrainie - dzieje Kozaczyzny do 1648 roku, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
18. Sinkevich I Yu. 1997, Etnichna situaciya v Khersonskoii gubernyii v doslidzhennyiakh khersonskhyih statistikhov (dr. pol. XIX st.), [w:] *Zaselennya Pivdnyia Ukraiiny: problemy nacyonalnogo ta kulturnogo rozvitku,* vol. 1, Khersonskyii Derzhavnyii Pedagogichnyii Instytut, Kherson.
19. Sołodkij S. 2003, Taplanie w błocie, [w:] *Gazeta Wyborcza* nr 214.4425, z dnia 13-14.09.03, s.7.
20. Turovskyii R. F. 1999, Politicheskaiya Geografiya. Uchebnoye Posobye, MGU/Smolenskiy Gumanitarnyii Unversitet, Moskva - Smolensk.
21. Wojna R. 1983, Wielki Świat Nomadów, Wiedza Powszechna, Warszawa.
22. Wójcik Z. 1961, Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej, Wiedza Powszechna, Warszawa.

PRZYPISY

1. Jest faktem, iż argumentacja określająca przekazanie Krymu jako "prezent" Chruszczowa z okazji 300-lecia umowy perejesławskiej nie tylko zasadniczo odbiega od wcześniejszych, głównie kulturowych i ekonomicznych, uzasadnień transferu, ale

nawet - przynajmniej według niektórych ukraińskich źródeł emigracyjnych (patrz n.p. Butkevich, op. cit.) - nie polega ona na prawdzie co do czołowej roli w tym procesie ówczesnego Pierwszego Sekretarza KPZS.

2. N.p. rosyjskie kompanie naftowe oraz Kreml próbują przejąć kontrolę nad rurociągiem Odessa-Brody, który wybudowany został przez Ukrainę w celu transportu kaspijskiej ropy do Europy Zachodniej ("Gazeta Wyborcza" z dnia 24.07.03, za Polską Agencją Prasową) oraz strategicznej dywersyfikacji własnego zaopatrzenia energetycznego. W maju b.r. premier Kasjanow odmówił podpisania 15-letniej umowy dotyczącej eksportu rosyjskiej ropy przez Ukrainę, dopóki problem wspomnianego wyżej rurociągu nie zostanie rozwiązany po myśli Rosjan, czyli popłynie nim w przeciwnym niż planowano kierunku ropa rosyjska z rurociągu „Przyjaźń" (op. cit.). Być może, w dniu 18 września b.r. prezydent Kuczma podpisze umowę o stworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, do której wejdą: Ukraina, Białoruś, Kazachstan i Rosja. Według dziennikarza kijowskiej gazety „Deń" S. Sołodkiego (2003), jest to etap wprowadzania w życie tradycyjnej rosyjskiej koncepcji „integracji euroazjatyckiej." Podpisując ten dokument Ukraina ryzykuje ograniczenie suwerenności i przekreśla szanse ewentualnego wejścia do Unii Europejskiej ("Gazeta Wyborcza" z dnia 13-14.09.03.).
3. Ogółem wysiedlono 228,5 tys. osób, z czego 192 tys. Tatarów (Chazbijewicz, op.cit.).
4. Na przełomie lat 1945/46 W. Mołotow zażądał od Turcji baz dla sowieckiej floty nad Bosforem oraz oddania ZSRS pogranicznych regionów Ardahan i Kars. Z tym ostatnim żądaniem miało, być może, związek wysiedlenie z tureckiego pogranicza Gruzji Turków Meschetyńskich (Chazbijewicz, op.cit.).
5. Patrz n.p. R. Paradowski 2001, N. A. Nartov 1999, R. Turovskyi 1999.
6. W 1897 r. stanowili oni 68,2% ludności wsi i 88% chłopów.

Є.Г.Сінкевич

КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА ТА ЛОЯЛЬНИЙ КОНСЕРВАТИЗМ У ЗАХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Суспільно-політичні рухи на теренах колишньої Речі Посполитої були одним із проявів нездоланної мрії поляків про відродження втраченої державності. Разом із тим, поразки численних повстань обумовили ту обставину, що частина поміркованої інтелігенції все більше схилялася до лояльного консерватизму. Особливо випукло така тенденція простежується в Галичині, де ліберали за результатами революції 1848 року зуміли дійти до згоди із монархією, яка пішла на певні поступки. Ця обставина породила ілюзію про можливість повернення втраченої державності шляхом порозуміння. У 1869 році, в часописі „Przegląd Polski", який виходив друком у Кракові, було опубліковано серію памфлетів під загальним титулом "Тека Станьчика" (Тека Блазня), де від імені королівського блазня висміювалася змовницько-повстанська тактика боротьби.

Об'єктивно склалося так, що погляди чільних провідників лояльного консерватизму і "краківської історичної школи" були мало відомі вітчизняним дослідникам. Тільки останнім часом вони потрапили в поле зору вітчизняних дослідників [1,с.379; 2]. Зазначимо, що і в польській історіографії дана проблематика протягом багатьох десятиліть продовжувала залишатися котроверсійною [15; 16; 17].

Процес унауковлення і професіоналізації історії, виступає в Європі по бурхливому окресі революцій і воєн. Встановлення внутрішньої та зовнішньої стабілізації сприяло інтелектуальному життю, освіті, культурі, розбудові наукових підрозділів. Поглиблювалося переконання про не прийдешнє значення науки для народу і держави, віра в її силу позитивно розв'язати всі болячки суспільного життя. Справою історії мало стати піднесення суспільної свідомості. Показником і чинником

бачення історії як академічної науки, як автономної дисципліни, було проголошене включення її до університетських курсів, а також до Академії Наук – Академії знань, як її ще називали (Академії Умаєтності). Виникнення в Ягеллонському університеті першої спеціальної кафедри історії Польщі не було подією локальною, місцевою в історії польської науки [3]. В числі ключових провідників краківських лояльних консерваторів був письменник та історик Юзеф Шуйський (1837-1883). Його поява на чолі кафедри історії Польщі в Ягеллонському університеті (1869-1883), а також пестуванням через нього (1872-1883 рр.) генерального секретаріату Академії знань, збіглася з новим етапом у розвитку історичної науки в цілій Європі. Він же став одним із фундаторів "краківської історичної школи" в польській історіографії. Її представники підводили наукове підґрунтя під погляди консерваторів. Їх об'єднало негативне ставлення до суспільних рухів, які на їх переконання, руйнували державний порядок та послабляли владу.

Не менш істотною зміною було впровадження в історичних студіях системи семінаріумів. Історичні семінаріуми як інституції планового і систематичного навчання в університетах появляються в першій половині XIX ст. у Німеччині. На польських теренах Антоній Валевскі (1861-1871) і Антоній Ваххолза (1861-1873) поклали початок історичним семінаріумам [4]. Значний перелом в розвиток історичних семінаріумів внесла діяльність Юзефа Шуйскєго, Вінсента Закжевського і Станіслава Смолкі. В історії Ягеллонського університету з ім'ям Ю.Шуйського пов'язано утворення першої кафедри історії Польщі, якої він і був організатором. Утворення такої кафедри дозволила австрійська влада ще у 1861 році. У започаткованому тоді історичному семінаріумі існували від початку два відділення – польське також німецьке, чи точніше австрійське.

Ю.Шуйскі, був дуже вимогливим до студентів, оцінював їх критично, дбав про розмаїття лектур, а на семінарських заняттях, в тематиці письмових праць перед усім прагнув до розкриття ініціативи семінаристів. Постать Юзефа Шуйського здатна зацікавити дослідника, адже був людиною на переломі. Народжений в 1835 р. у Тарнові, пов'язаний потім навчанням і працею з Краковом, черпав енергію минулого з мурів старої столиці, так із поезії великих майстрів романтизму і зокрема Лелевеля. Молодість його овіяв дух революції, - Весни народів 1848 року.

Ю.Шуйскі відомий як повстанець 1863 року і головна постать так званих "станьчиків" (stańczyków), знавець античної літератури, вправний перекладач трагедії „Ajschylosa" на польську мову – і автор суспільних репортажів. Письменник, по якому залишилися цілі томи драм, зрідка поставлених на сцені, історик, який видав обширну, чотирьохтомну, самостійно опрацьовану працю "Історію Польщі" (1862-1866) [5], високо оцінену в польській історіографії. Врешті людина, яка зробила неймовірну кар'єру, посівши посаду ректора Ягеллонського університету, генерального секретаря Академії знань, посла на сейм держави і делегата до Ради Країни. Ю.Шуйскі слушно вважається за найбільш поміркованого посеред "станьчиків", а також посеред так званої "краківської школи історичної" [6]. На переконання Ю.Шуські, головна причина катастрофи Польщі у відсутності сильної влади [7]. В 1866 р. він був співзасновником "Огляду польського" („Przeglądu Polskiego"). Майже одночасно опублікував у "Часі" "Пять листів", де сформульовано його погляди на найважливіші питання дослідження предмету тогочасних засідань Сейму, а особливо на українське питання, гміни, мову викладання і аграрне питання. Допомагав йому в тих справах Тарновскі. В українському питанні репрезентували обоє пункт бачення характерний для мешканців Західної Галичини, не такого радикального, як то сповідувала шляхта східногаліційська щодо експлуатації української людності. Ця діяльність безпосередньо обумовила обрання Ю.Шуйського (у 1867 році) на посла Галіційського Сейму. На зібранні приуроченому 50-ій річниці смерті Юзефа Шуйскєго, в 1933 році, тогочасний керівник кафедри історії Польщі

Ягеллонського університету Владислав Конопчиньскі завершив свою промову так: "Шуйські через свою "Історію Польщі", через багато монографічних праць, через десятки імпульсів даних іншим дослідникам, через дух любові до Вітчизни і дух правди, який випромінював навколо, хоч не присутній поміж нас, щораз більше знеособлено – живе в народі, живе в незалежній Польщі" [8].

Привертає увагу і діяльність на посаді керівника відділу семінаріуму загальної історії Вінсента Закжевського, що обіймала надто великий шмат часу – 37 років, від 1872 до 1909 року. Він теж – вслід за Станіславом Смолкою – справив значний вплив на формування лиця історичного семінаріуму і найбільше доклався до його розбудови, підготував найбільшу кількість дослідників. Найкращим мірилом великої актуальності дидактичної роботи В.Закжевського був особистий загін учнів, які вийшли з його семінаріуму: Станіслав Віндакєвіч, Юзеф Коженьовскі, Фелікс Конечни, Адам Хмєль, Вацлав Собєскі, Вацлав Токаж, Ян Пташнік, Францішек Фухс, Станіслав Кощцялковскі, Абдон Клодзіньскі, Мар'ян Лодиньскі, Вітольд Камєнєцкі, Станіслав Захоровскі.

Обабіч Вінцента Закжевського визначну роль в організації історичного семінаріуму відіграв Станіслав Смолка. До Кракова притягнуло Смолку середовище "станьчиків". Цікавили вони його не тільки як лідери галицької інтелігенції, але найперше і передовсім як організатори інтелектуального життя і запобігливі капелани культу науки. До його учнів належали: Болеслав Улановскі, Ян Ленєк, Станіслав Віндакєвич, Станіслав Крижановскі, Вітольд Рубчиньскі, Казімєж Кротоскі, Адам Хмєль, Фелікс Конечни, Людвіг Боратиньскі, Станіслав Закжевскі, Фелікс Копера, Францішек Буяк, Станіслав Кутжеба. С.Смолка впровадив як критерій історичності подій поняття "місця обману" (помилки) в історичному житті "ludzkości", вимагаючи від історика не тільки опису і не тільки біографії, але виявлення "загального природнього зв'язку" звершених фактів із контекстом загальної історії [9].

Польська історична наука не була ізольованою від загальних тенденцій, що проявили себе у тогочасній історіографії кран Європи. Організаційна діяльність С.Смолкі як співдиректора історичного семінаріуму виражалася передовсім в опрацюванні нового статуту [10]. Звичайно лекції не втратили свого значення, лише тепер семінаріуми визначних професорів стали справжніми історичними школами. Така система, зорганізована насамперед в Німеччині, що обумовило першість Німеччини в тогочасній Європейській історіографії. До німецьких університетів вдавалися як до Мекки адепти історії з різних країн. Окрім живих контактів поміж істориками різних держав, безпосередніх і опосередкованих, міжнародна співпраця не набула ще форм інституціональних; перший міжнародний конгрес істориків відбувся тільки в році 1900, це досить пізно ніж те як це відбувалося в інших дисциплінах. Насамперед належить пригадати, що Краків разом із цілою Галичиною в обумовлений період отримав можливість вийти із забитості чи застою культурного життя, а в даному випадку наукового. Провідні краківські історики – Шуйські, Смолка, Закжевскі, Бобжиньскі, Калінка та інші – використали цей шанс, закладаючи підвалини під організацію і модернізацію досліджень, та історичних пошуків.

Колоритною фігурою у стані фундаторів краківської історичної школи був Міхал Хєронім Блажей Бобжиньські, що народився в Кракові 30 вересня 1849 року в інтелігентній родині. Батько Міхала, Блажей Ян, був доктором медицини, в шпиталі Святого Лазаря в Кракові. Мати, Софія, походила із занепалої, краківської міщанської родини. У такому то середовищі плинуло дитинство і молоді роки майбутнього професора Ягеллонського університету і намісника Галичини. В 1867 році по закінченні гімназії, записався на відділ права, який разом із цілим Ягеллонським університетом власне переживав свій ренесанс - університет повернув втрачену автономію [11]. Збільшилася кількість кафедр, у цьому контексті виділено історію Польщі, виникли семінаріуми з історії, яких керівництво знаходилося в компетентних

руках (1872 р. - В.Закжевскєго, з 1877 – С.Смолки). Історію польського і німецького права віддано в руки М.Бобжиньському, історію мистецтва від 1882 року доручено М.Соколовскому. Сховища Ягеллонської бібліотеки і музею Чарторийських (удоступлені в 1878 р.) уможливили провадження систематичних джерельних досліджень, підкріплених пошуком в інших осередках держави та закордоном.

Прискорення на фоні загального інтелектуального життя в Галичині та її наукових контактів з Європою, спричинило схожу методологічну реорієнтацію, пошук по окресі романтизму нових підходів, передовсім почерпнутих із наук емпіричних, а також позитивістської концепції науки. Варто при тому підкреслити, що власне на час розквіту краківської школи, на роки семидесяті і восьмидесяті дев'ятнадцятого сторіччя, припадає найбільше студій, напрямків чи оглядів закресу методології історії. Назвемо найважливіші з них: "Моральність і знання як чинники історії" (Шуйскі 1874); "Про фальшиву історію як майстриню фальшивої політики" (він же 1877); "Про необ'єктивність в історії" (Смолка 1875); "Про поняття, засади і становище історика" (його ж 1879); "Слово про історію" (його ж 1880); "Кілька слів про найновіший рух на засадах історіописання" (Бобжиньскі 1877); "В ім'я правди історичної" (його ж 1879); "Зауваження до історії Польщі в замальовці" (його ж 1880); "Про поділ історії Польщі на розділи" (його ж 1880). Мали вони характер полемічний, свідчили про певні відмінності діючих істориків школи краківської, яка виникала з релігійних мотивів (Калінка, Шуйскі), чи теж із відмінного розуміння поняття "подій історичних".

Формували то становище цілком очевидно Ю.Шуйські та М.Бобжиньскі, які звабилися синтезою історії Польщі. Питанню оригінальності облаштування Польщі протиставили погляд про цивілізаційне відставання, про аномалії в її розвитку, зокрема в новітній період. М.Бобжиньскі обстоював новий напрямок, званий по-різному "школа краківська" чи "нова". Напрямок визначений через В.Калінку і Ю.Шуйськєго не був однак, як відомо, єдиним проявом процесів реорієнтаційних в польській історіографії в другій половині XIX століття. Конкурувала з ним так звана варшавська школа позитивістська, яка зі свого боку піднімала ревізію попередніх традицій історіографічних також полемізувала з напрямком краківським. Навколо цього питання появилися дослідження Владислава Смоленьскєго про В.Калінку, як і інші праці варшавських авторів про істориків краківських. Щодо найобширнішого опрацювання історії історіографії польської вийшла праця В.Смоленьскєго "Школи історичні в Польщі. Головні напрямки поглядів на минуле" (1886). Дослідження В.Смоленьскєго охопило розвиток польської історіографії від XVII в., автор обумовив принагідно "напрямок теологічний", історіографію періоду просвітництва та її епігонів, напрямок лелевелівський, врешті історіографію сучасну. Книжку завершує надто полемічний розділ про стосунки краківської історичної школи щодо нарушевичівської та її становища в польському історіописанні.

З огляду на вище зазначене заслуговує уваги і постать Валеріана Клемента Калінки. Народився поблизу Кракова в Болеховіце 20 листопада 1826 року. Відомий історик, публіцист, суспільний і політичний діяч, ксьондз, у 1840-1845 роках вивчав філософію і право в Ягеллонському університеті, а у 1846-1848 роках стажувався в Брюселі у Лелевеля, був співорганізатором "Товариства взаємодопомоги науковцям при Ягеллонському університеті". У 1851-1868 роках перебував у Франції та Англії та відомий як співпрацівник "Hotelu Lambert" і секретар князя А.Чарторийського. У Римі, в 1868 році, він вступив до Ордену ксьондзів Змертвихвстанців [18] і у 1870 прийняв постриг. У 1881 році заклав Товариство опіки над інтернатом руським із осередками в Кракові та Львові, якого метою було примирення поляків і українців у Галичині. Із 1873 року В.Калінка член Академії знань. Знаний дослідник історії Польщі кінця XVIII – XIX століть, здійснив глибокий аналіз причин занепаду Польщі та її розподілу, один із чільних представників краківської історичної школи [12].

Якщо вести мову про головний напрямок історичних досліджень, то краківська історична школа в порівнянні з німецькою, французькою, англійською, а також російською, формувалася виключно навколо історії державності. Історики краківської школи робили натиск на пізнання сил понадіндивідуальних, розвитку устрою, інституцій, політичної думки, освіти. Головні її представники, принаймні, не уникали розгляду значних проблем історії Польщі та їх висвітлення в дусі тогочасних ідей чи теорії, таких як генеза держави і суспільства, погляд на польське середньовіччя, розвиток станової монархії, зародки парламентаризму, Унія з Литвою, причини занепаду Польщі тощо.

Не підлягає сумніву, що історики краківської школи в значно більшій мірі ніж історики інших держав доби позитивістської окрім "унауковлювання" історії вважали, що її задача і державне покликання, це **школа виховання**. Зносини з німецькою наукою сприяли розповсюдженню новітніх метод в історії, однак з іншого боку в якійсь мірі зв'язали горизонти думки краківської школи в порівнянні з варшавською. Виникнення і розквіт краківської школи відповідав зовнішній і внутрішній політичній стабілізації, а також формуванню позитивістської концепції історичної науки.

В останньому десятиріччі дев'ятнадцятого століття знаходимо різні прояви кризи краківської історичної школи. Біля 1890 року це стало предметом гострої критики вже не тільки епігонів романтизму (Штітт, Бушчиньскі), які ніколи не погоджувалися з її концепцією історії Польщі і тенденціями політичними. Із генеральною критикою краківської школи виступив Владислав Смоленьскі на шпальтах "Ateneum" в 1886 році (в праці "Школи історичні в Польщі"), також Тадеуш Кожон на Львівському з'їзді в 1890 році ("Помилки історіографії польської у викладі історії Польщі"). Недовго по тому, в 1896 році, в самому Кракові, молоде покоління істориків, а серед них Вацлав Собєскі, Станіслав Закжевскі і Францішек Буяк, вважали за необхідне зголосити свій критичний підхід до краківської школи і до вже покійного, але знаного за її "гетьмана" Ю.Шуйського. Знаменним є те, що молодь за патрона обрала собі Лелевеля. Не мав однак рації Бальзер, коли на з'їзді у відповідь Кожонові зауважив, що бореться він із фікцією, з вітряками, бо нема жодної краківської школи, тільки є в Кракові історики що відрізняються між собою в багатьох справах, а пов'язані єдине однаковою методою, розробляючою новий науковий напрямок в історіографії.

Таким чином суспільно-політичні умови та розвиток польської історіографії в другій половині XIX століття спричинив виникнення так званої „краківської школи історичної". Новий погляд на історію як науку та нове бачення історії народу знову схиляли до розрахунку з попередньою польською історіографією. В цьому ряду виділимо ксьондза Валеріана Калінку чи Юзефа Шуйськєго, вслід за ними рахунок той продовжив перш за все Міхал Бобжиньскі, який у вступному розділі своєї "Історії Польщі в нарисі" (1877), як в програмній статті "Кілька слів про найновішу течію на полі нашого історіописання" (1877) та інших працях, виклав загальний погляд на польську історіографію в часах нових, дав оцінку "школи Нарушевича", яка виродилася в поодиноких компеляторів, а також "школи лелевелівської", яка хоч і мала "біля підніжжя історії нашої великі заслуги, виявила багато відомих джерел і фактів, порушила великі дослідження історичні, але жодного з них добре не розв'язала, не подала народові здорової підтримки, якої найбільше потребував.." [14].

При порівнянні краківської історичної школи зі станом історичної науки в інших європейських державах виникає дивуючий не раз паралелізм. Більш менш в тому самому часі, що в Кракові, в багатьох інших університетських осередках і опираючись на схожі підходи наступає як де раптовий скачок у напрямку модернізації методів, утвердження критичної методи, раціональної підготовки кадрів, професіоналізації і становлення історії як академічної науки. І тут, і там тріумфує позитивістський підхід

стосовно концепції науки, процедури і мети дослідження, програмний об'єктивізм, критичне судження попередньої історіографії та історіософії. Час розквіту краківської школи збігається з періодом не тільки удосконалення методів, але і розгляду широкої проблематики досліджень через істориків європейських [13].

Не підлягає сумніву, що опозиція краківської школи мала досить глибоке політико-ідеологічне коріння. Разом із наростанням в краї нових суспільних сил, відродженням ідеї та руху за незалежність, разом із завершенням внутрішньої і зовнішньої стабілізації на переломі сторіччя, виступили питання історії та її концепції. Одночасно в цілій Європі піддавалися щораз частіше критиці методологічні канони критичної школи і розгорнулася полеміка про нову модель історії. Атаки спрямовувалися не тільки проти політичних та ідеологічних тенденцій краківської школи, але також проти необізнаності загальною історією і методологією історії, прагматичного утилітаризму, необ'єктивності, безкритичного наслідування німецької "історичної" методи. Окрім кризи краківської школи, яка торкнулася частково всієї позитивістської історіографії у зв'язку із загальною світоглядною кризою в XIX столітті, а також критикою багатьох методологічних засад "критичної" історії, її тривале існування визначає їй особливе місце в розвитку історичної науки.

Прийняття позитивістської моделі історії, сцієнтизм, поворот до критики джерел, на противагу монографічним дослідженням обумовлювало скоріше послаблення ніж розвиток рефлексії над історією історіографії польської.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі.- Львів, 2002.- 752 с.
2. Сінкевич Є.Г. Зародження "Краківської історичної школи" та діяльність визначних її представників у другій половині XIX ст.// Південний архів: Зб. наук. праць: Іст. науки. – Вип. 7. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 134-140.
3. Марян Г.Серейскі (Варшава) Краківська школа історична в історіографії європейській // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969.- s. 11-46.
4. Hulewicz Jan Seminarium historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1861-1918 // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969.- s. 47.
5. Szujski Józef Dzieje Polski.- Lwów.- 1862-1866.- t. 1-4.
6. Mitkowski Józef Józef Szujski jako badacz polskiego średniowiecza // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969.- s. 71-82.
7. Gierowski Józef Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969.- s. 83-94.
8. Buszko Józrf Historycy „szkoły krakowskiej" w życiu politycznym Galicij // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969.- s. 191-208.
9. Gieysztor Aleksander Stanisław Smolka jako mediewista // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969. s.95-118.
10. Barycz Henryk Stanisław Smolka jako organizator nauki, profesor i wychowawca // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie.-1969.- s.119-144.
11. Bartel Wojciech Mihał Bobrzyński (1849-1935) // Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków: Wydawnictwo literackie s.145-190.
12. Kalinka Walerian Klemens // Encyklopedia Krakowa.- W.-K.: Wyd. PWN, 2000.- s. 354.
13. Grabski Andrzej Feliks Orientacje polskiej myśli historycznej.- Warszawa: PWN, 1972.- 429 s.
14. Bobrzyński M. W imie prawdy dziejowej. Rzecz o zadaniu historyi i dzisiejszem jej stanowisku.- Warszawa, 1879.- 35 s.
15. Maternicki Jerzy Michał Bobrzyński wobec tzw. Idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania // Pregląd humanistyczny.- 1977.- #12/147.- rok XXI.- s.131-142.
16. Wierzbicki Andrzej Wokół „Czarnej legendy" historiografii krakowskich konserwatystów // Kwartalnik Historyczny.- 1997.- #2. - s. 63-87.
17. Kilka słów o „stańczykach". – Kraków, 1883. – 56 s.

18. Мокляк Ярослав Українська молодь Галичини в програмі ордену змартвихвстанців. Дві думки у справі "руського інтернату" у Львові (Валеріан Калінка і Степан Качала) // Південний архів. Історичні науки.- 2002.- Вип.7.- С.34-39.

С. В.Пронь

АМЕРИКАНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ: ПРОБЛЕМА МИРНОГО ДОГОВОРУ З ЯПОНІЄЮ (1949-1951 РОКИ)

Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури свідчіть, що продовження тривалої окупаційної політики щодо Японії після закінчення другої світової війни не входило до планів Сполучених Штатів з багатьох обставин. По-перше, подальша окупація спричинила б невдоволення в Японії і посилила антиамериканські настрої в країні, а це створювало певні політичні труднощі для американської адміністрації. По-друге, цілі окупаційної політики в Японії (з 1946 до початку 1950-х років) вже були досягнуті: в економічному та в політичному плані країна знаходилась під належним контролем США (необхідно згадати діяльність штабу генерала Макартура відносно реформ у Японії, розробку проекту конституції та її прийняття у 1947 році). По-третє, на думку Вашингтона, окупована Японія не могла бути тією рівноправною, насамперед, у військовому відношенні, партнеркою Сполучених Штатів, до ролі якої вони готували її на той час. На думку професора Каліфорнійського університету Д. Маклеллана, мирний договір з Японією був необхідний, тому що "кінець окупаційного статусу... повернув би її на необхідне місце в міжнародному співтоваристві і сприяв би нормальним відносинам між Сполученими Штатами і Японією". [1]

Вважається, що вперше питання про мирний договір з Японією було підняте представниками США у 1947 році. Так, у книзі доктора історичних наук, колишнього відомого радянського дипломата Усачова І. І. "Джон Фостер Даллес" стверджується, що "відділ планування політики у Держдепартаменті приступив до роботи з питання мирного договору з Японією ще у 1947 році". [2] При цьому Усачов І. посилається на мемуари американського дипломата Джона Кеннана. [3] Неменш відомий вчений-історик радянських часів Петров Д. висловлює інше: "...Сполучені Штати приблизно з середини 1949 р. почали підготовку мирного договору, яка пішла особливо швидкими темпами після початку війни у Кореї і проголошення курсу на швидку та широку ремілітаризацію Японії. [4]

Ці ствердження, на думку автора статті не відповідають дійсним фактам. По-перше, в надрукованому у 1996 році дослідженні російського вченого Бориса Словінського наводяться дані про те, що Держсекретар Дж.Бінс посилався на думку Президента США Ф. Д. Рузвельта, який наполягав на тому, що остаточне рішення передачі Радянському Союзу південної частини Сахаліну та Курильських островів може бути досягнуте тільки на мирній конференції. При цьому Рузвельт відштовхнувся від рішень Ялтинської угоди. [5] Виходячи з цього, можна припустити, що ідея проведення конференції і підписання мирного договору з Японією належить Ф. Рузвельту, він виношував її ще на початку 1945 року.

По-друге, ідея скликання мирної конференції по Японії була підтверджена 22 січня 1946 року на прес-конференції в. о. Держсекретаря США Д. Ачесоном. [6] Більш того, саме Ачесон у відповіді репортеру газети "Нью-Йорк Таймс" Герману Дінсмору 15 травня 1946 року знову наголосив на необхідності укладання договору з Японією.[7]

11 липня 1947 року представник США у Москві поставив до відому радянський уряд щодо пропозицій американської сторони скликати 19 серпня цього року конференцію з Японією представниками 11 держав — членів Далекосхідної комісії.[8]

Зауважимо, що починаючи з середини 1947 року, американська дипломатія веде досить активну діяльність щодо підготовки мирної конференції та відносно

участі в ній Радянського Союзу. Так, у Меморандумі начальника управління Далекого Сходу Держсекретарю США від 12 травня 1947 р. підкреслюється, що "...більшість співробітників Держдепартаменту упевнені в тому, що СРСР не братиме участі у конференції одинадцяти держав". [9] У Меморандумі радника відділу зовнішньополітичного відомства США Болена заступнику Держсекретаря 12 серпня 1947 року висловлюється думка, що Радянський Союз буде наполягати, щоб замість одинадцяти членів комісії по Далекому Сходу, керівництво конференцією здійснювала створена за Потсдамським протоколом Рада міністрів закордонних справ. Болен пише: "В зв'язку з тим, що ми зацікавлені в участі Росії в цій конференції.., я вважаю, було б розумно передати... радянському Представникові та проінформувати його усно в тому, що США... виконають свої обов'язки стосовно Каїрської декларації, Ялтинської угоди по Далекому Сходу та Потсдамської декларації...". [10]

13 серпня 1947 р. Держсекретар США через радянського Представника Царапкіна повідомляє радянський уряд про те, що ствердження СРСР з приводу того, що "...Рада міністрів закордонних справ повинна вивчити саму ідею конференції по укладанню мирного договору", не має підстав. Він також додає, що дев'ять інших країн — членів Далекосхідної комісії висловили згоду з планами Сполучених Штатів. [11] У Меморандумі юридичного радника Гроса заступнику Держсекретаря Ловетту від 25 серпня 1947 року йдеться мова про те, що в разі укладання миру з Японією без участі Радянського Союзу, його уряду "не треба буде дотримуватись положень врегулювання таких важливих питань, як територіальні кордони Японії ...або репарації...". [12]

Аналізуючи можливі наслідки радянського бойкоту конференції, посол США у Радянському Союзі Вальтер Бедел Сміт у зверненні до Держсекретаря 5 вересня 1947 року стверджував: "Відмовившись від участі у конференції одинадцяти країн (за участю членів Далекосхідної комісії), Кремль повинен буде замислитись над наслідками договору, що укладається без його участі".[13] У бесіді з Держсекретарем Сполучених Штатів 14 вересня 1947 року австралійський міністр закордонних справ Герберт Еват висловив думку, що "участь або не участь Радянського Союзу (в мирній конференції) не має великого значення", бо пізніше СРСР змушений буде взяти участь, щоб забезпечити "...виконання тих обов'язків, які були прийняті на його користь у відношенні до південного Сахаліну та Курил...". [14] Ця думка знайшла також підтвердження в розмові представника Британського посольства у Г. Гревса з спеціальним помічником начальника Управління Далекого Сходу Хью Бортоном 9 жовтня 1947 року, коли вони погодились на тому, що Радянський Союз візьме участь у конференції, щоб "підтвердити законність своєї присутності на Сахаліні та Курилах". [15]

Досить "холодне" відношення багатьох країн світу щодо пропозиції США скликати мирну конференцію по Японії та негативне ставлення до цього радянського уряду, який вважав, що питання про передачу СРСР Курильських островів та Південного Сахаліну остаточно вирішене в Ялті на підставі Кримських домовленостей, [16] примусили американську дипломатію тимчасово відкинути цю ідею.

Наприкінці 1949 року адміністрація США знову підіймає питання про необхідність проведення мирної конференції. Як вважається, уряд Сполучених Штатів надто поспішав з вирішенням цієї проблеми, виходячи з таких міркувань:

- перемога народної революції в Китаї та визнання уряду Китайської Народної Республіки урядами інших країн значно ускладнювали дії США в цьому регіоні;
- затримка з проведенням конференції по Японії могла б привести до зростання авторитету СРСР та Китаю як у Азії, так і в світовому співтоваристві, а це

негативно впливало на майбутні американські плани щодо розвитку післявоєнних міжнародних відносин у азіатсько-тихоокеанському регіоні.

Розробляючи систему врегулювання далекосхідних післявоєнних проблем, США, насамперед, піклувались про закінчення в нових формах тих переваг, яких вони набули в результаті поразки Японії та її окупації американськими військами. Сполучені Штати розрахували, що після підписання мирного договору, їх військова присутність буде збережена в країні, а при необхідності вони зможуть використовувати територію Японії в майбутніх воєнних діях як проти СРСР, так і Китаю; як один із головних напрямків — подальший розвиток мали отримати економічні та політичні зв'язки обох країн.

Завдяки поставленим стратегічним цілям, Сполучені Штати були готові йти навіть на підписання сепаратного договору з Японією, не враховуючи вимог свого важливого союзника у війні проти Японії — Радянського Союзу, та не зважаючи на побажання своїх партнерів — Англії, Франції, Австралії, Філіппін...

1 грудня 1949 року стало відомо, що США ведуть переговори стосовно мирного американсько-японського договору з урядом Великобританії [17], а через три дні голова відділу Північно-Східної Азії Держдепартаменту США виступив із заявою, в якій підкреслював, що окупаційна політика в Японії вступила в заключну фазу і остання згодна підписати відповідний договір. [18]

У доповіді Держдепартаменту США спеціальним підрозділом європейських досліджень від 29 грудня 1949 року робиться детальний аналіз обставин, за яких СРСР не прийме участь у переговорах з мирного договору, а саме: "Без права вето СРСР скоріше всього буде бойкотувати конференцію". Разом з тим, у документі підкреслювалось, що Радянський Союз, можливо, й прийме участь у конференції для того, щоб запобігти продовженню подальшої американської окупації Японії, щоб узаконити територіальні придбання, обіцяні йому в Ялті: "...Відповіддю СРСР на організований Заходом договір буде загострення "холодної війни" на Далекому Сході, посилення антиамериканської пропаганди у Японії, тиск на Японію з боку комуністичного Китаю і пропозиція Японії заключити окремий договір... [19]

В зв'язку з цим необхідно підняти питання про позицію керівництва СРСР відносно проведення конференції і мирного договору з Японією. На думку автора, керівництво Радянського Союзу було обурене, насамперед, не самою пропозицією проведення конференції, а тим, що Сполучені Штати проігнорували СРСР, його дії відносно підготовки та проведення конференції. Раніше згадувалося, що СРСР стверджував, щоб підготовку форуму слід проводити у Раді міністрів закордонних справ, а не у Далекосхідній комісії, де перевага була на боці США та Великобританії. Слід зауважити, що якби погодитись з цим, то в разі застосування Радянським Союзом права вето на Раді міністрів, підписання договору стало б неможливим протягом довгого часу. Навіть у сучасні часи Японія і Росія так і не досягли такого рівня відносин, щоб була реальна можливість укласти мирний договір.

У Сполучених Штатах в той період висувались різні думки з приводу необхідності домагатися участі СРСР у мирній конференції. Міністерство оборони США спочатку вважало, що неучасть СРСР негативно впливатиме на забезпечення безпеки Японії після мирної конференції і тому наполягало на участі у форумі СРСР. Держдепартамент США на початку був повністю упевнений в неможливості домогтися участі Радянського Союзу в конференції і в розробці такого тексту договору, який задовольняв би Сполучені Штати [20]; тому він вважав, що вимоги СРСР слід просто ігнорувати. Ті обставини, що підготовка та ведення переговорів по укладанню мирного договору з Японією було доручено Джону Даллесу, підтверджують згоду Президента Г. Трумена з позицією Держдепартаменту. Через деякий час Міністерство оборони погоджується з тактикою Держдепартаменту. [21]

Державний секретар Д. Ачесон з цього приводу згадує у своїх мемуарах: "На той час існувала проблема, як примиритися з чотирма групами: комуністами, Пентагоном, союзниками Сполучених Штатів, колишніми учасниками війни." Далі він пояснює: "Комуністи створювали для нас найменше проблем. Їх позиція... була відома. Їх можна було тільки ігнорувати". [22]

Дипломатична підготовка мирної конференції та необхідних документів була доручена досить відомому в колах міжнародних політиків Джону Даллесу. [23]

США, як підкреслювалось вище, були готовими до підписання і сепаратного договору з Японією, але вони намагалися при цьому отримати принаймні певну міжнародну підтримку, саме тому вони змушені були звернутися до Радянського Союзу, щоб останній мав змогу хоча б висловити свою думку відносно майбутньої долі Японії. Якщо ця спроба, на думку американської дипломатії, зазнала б поразки, то можна було знайти можливість ізолювати СРСР від остаточного розв'язання далекосхідних проблем.

У Меморандумі, що був підготовлений Держдепартаментом США у жовтні 1950 року і розісланий країнам-членам Далекосхідної комісії (до її складу входили представники Англії, Австрії, Індії, Китаю, США, СРСР, Франції та інші; комісія була ліквідована, згідно пропозиції США, 25 квітня 1952 року), можна виділити декілька головних положень, які торкались майбутньої долі Японії, а саме:

- прийняття її до ООН;
- репараційну проблему;
- комерційні угоди Японії...

У пункті № 4, наприклад, мова йшла про надання Японії права використання збройних сил США для гарантування її безпеки, пункт №3 констатував, що "острови Бонін і Рюкю повинні знаходитись під наглядом США, доки Корея не отримає незалежність. Майбутнє Курильських островів та Формози має бути вирішене Великою Четвіркою".[24]

Аналіз статей Меморандуму свідчить про те, що Сполучені Штати намагалися не фіксувати в мирному договорі як демократичний післявоєнний курс Японії, так і питання демілітаризації країни, що свідчило про їх намагання ревізувати деякі принципові рішення міжнародних конференцій воєнного часу стосовно мирного розвитку країн далекосхідного регіону в цілому і Японії зокрема.

Протягом 1950-го року Американська дипломатія досить активно займається підготовкою тексту мирного договору.

Так, до Меморандуму консультанта Держсекретаря Даллеса помічнику держсекретаря з економічних питань Торпу від 9 серпня 1950 року додається проект мирного договору, в якому підкреслюється, що Японія прийме будь-яке рішення, до якого приймуть Сполучені Штати, Англія, Радянський союз та Китай відносно майбутнього статусу Формози, Пескадорських островів, Сахаліну... і Курильських островів, в ньому зазначалося: "Якщо сторони не зможуть домовитись протягом року, то вони приймуть рішення Генеральної Асамблеї ООН". [25] У Меморандумі радника відділу Кеннана, що був направлений консультанту Держсекретаря Даллесу 21 серпня 1950 року висловлюється непогодження з тим, як саме вирішується територіальне питання у проекті договору. Кеннан вважає, що краще обмежитись формулою, "за якою Японія підтвердить у рамках мирного договору свою згоду про те, що японський суверенітет буде обмежений островами.., які ми вкажемо". [26] В іншому Меморандумі Об'єднаного комітету начальників Штабів Міністру оборони Лісу Джонсону 22 серпня 1950 року обговорюються різні аспекти запропонованого договору з Японією, але закінчується він таким: народ Японії відчуває "...загрозу комунізму, хоча й ...бажає скорішого заключення мирного договору...". [27]

26 жовтня 1950 року за ініціативою американської сторони відбулася зустріч Дж. Даллеса з головою радянського представництва в ООН Я. Маллком, на якій

радянському уряду було передано Меморандум щодо мирного врегулювання відносин з Японією. [28]

У радянській науковій літературі наполегливо підкреслювалось, що переговори по укладенню мирного договору з Японією проходили "без участі Радянського Союзу". Прикладом може бути відома монографія російського дослідника Л. Куткова "Внешняя политика и дипломатия Японии". [29] Ці звинувачення, як здається, не повністю виправдані. По-перше, радянська сторона була проінформована про зміст договору ще на стадії його підготовки (26 жовтня 1950 року). Відомо, що Даллес тричі з жовтня 1950 року до січня 1951 р. зустрічався з Я. Маллком, правда, за даними американських джерел, Маллк уникав зустрічей з американцями вдень, а намагався проводити їх вечорами і, переважно, в резиденції Даллеса в Нью-Йорку. [30] По-друге, радянська сторона уважно стежила за тим, щоб її якимось чином не залучили до американських планів, і разом з тим, хотіла бути проінформованою з питань підготовки мирного договору. По-третє, значна частина у переговорах між американськими і радянськими представниками витрачалась на відповіді по запитанням Маллка та роз'яснення різних деталей позиції США відносно мирного договору .[31]

У автора склалося враження, що на якомусь етапі підготовки конференції, Радянський Союз хоч і менше цікавився змістом проекту мирного договору з Японією, але в його остаточних позиціях переважали американські настрої і підходи.

Не можна стверджувати, що СРСР був повністю усунений від процесу підготовки мирного договору ще й тому, що було надруковано й радянський проект мирного договору з Японією. Свою точку зору відносно майбутнього договору з Японією радянська сторона виклала ще 24 вересня 1945 року у Меморандумі, який було вручено на засіданні Ради міністрів закордонних справ у Лондоні.[32] Стосовно американських пропозицій щодо проекту договору, Радянський Союз 3 червня 1950 року офіційно заявив, що:

- Сполучені Штати готуються до укладання сепаратного миру з Японією, що є порушенням Потсдамської угоди;
- американський проект не передбачає демілітаризації Японії;
- відсутній термін перебування американських військ на території Японії та інші. [33]

Більше того, 20 листопада 1950 року Маллк передав Даллесу офіційні пропозиції радянського уряду відносно засобів післявоєнного демократичного розвитку Японії на підставі існуючих угод союзних держав.[34]

30 березня 1951 року посольство СРСР у Вашингтоні отримало ноту держдепартаменту США від 29 березня, змістом якої був Меморандум з додатком, який торкався мирного договору з Японією.

Необхідно звернути увагу на велику аналітичну роботу представників американської дипломатії з питань проекту мирного договору і участі Радянського Союзу в обговоренні цього проекту і в конференції в цілому, проведену з 3 січня до 30 березня 1951 року. Наприклад, у Меморандумі від 12 січня 1951 р. йшлося про зустріч посла Англії Олівера Франка з Держсекретарем та його помічником Аллісоном, в ході якої Даллес пояснив, що США мають намір виключити вказівку про Сахалін та Курили, не дивлячись на те, що якщо Росія візьме участь у підготовці договору, то в майбутньому будуть передбачені положення про передачу їй цих територій. [35] 30 січня 1951 року, за даними Роберта Фіарі з Управління країн Північно-Східної Азії Держдепартаменту, Даллес висловив думку відносно марності зусиль США, "якщо Радянський Союз не прийматиме участі у договорі". [36] Під час зустрічі Даллеса з Міністром закордонних справ Австралії та Нової Зеландії Г. Спендером 17 лютого 1951 р. було наголошено на тому, що Сполучені Штати не вважають доцільним допомагати СРСР у територіальному питанні, якщо Радянський

Союз не стане учасником договору .[37] Але вже 12 березня 1951 року в листі до виконуючого обов'язки політичного радника при Головному Командуючому союзних держав Бонда Даллес відзначив, що дії США повинні плануватися виходячи з того, чи братиме СРСР участь у конференції з мирного врегулювання. [38] 19 березня 1951 р. під час бесіди з сенатором Смітом з підкомітету Сенату США з міжнародних відносин на Далекому Сході Даллес підкреслив, що Міністерство оборони зацікавлене в тому, щоб Радянський Союз уклав мир з Японією і таким чином було б покладено кінець його правам як країни-учасниці війни проти Японії. "Тому, — продовжував Даллес, — було вирішено, що необхідно дати Радянському Союзу деяку приманку, яка не відрізняється особливою цінністю, бо на сучасному етапі, Радянський Союз і без того окупує південний Сахалін та Курили". [39] Розвиваючи цю тему, Даллес в листі до політичного радника при Головному Командуючому союзних держав Сіболда 20 березня 1951 року звертає увагу на те, що Сполучені Штати подбають "щоб СРСР не отримав ніяких пільг, якщо він не прийме договір; і якщо з самого початку стане ясно, що Радянський Союз не приймає участі у договорі, ми будемо готові змінити нашу думку з приводу того, чи повинні Сахалін і Курили повністю бути виключеними з договору". [40]

Аналіз наведених вище документів свідчить про те, що в Сполучених Штатах відношення до питання про участь СРСР у підготовці договору на умовах його підписання не було простим і остаточно вирішеним. В умовах корейської війни американсько-радянські відносини значно погіршились і в політичних колах США вважали, що Сенат не ратифікує договір, що визнає придбання Радянського Союзу на Далекому Сході згідно рішень конференцій та угод воєнного часу.

Аналізуючи ноту Держдепартаменту США до Уряду СРСР від 29 березня 1951 року, слід звернути увагу також на те, що до неї входив секретний Меморандум з додатком стосовно мирного договору з Японією. В документах зазначалось, що для ознайомлення радянському урядові пропонується попередній проект мирного договору з Японією у вигляді рекомендацій. Він складався з 22-х пунктів. Головними з них можна виділити такі:

"3. Японія відмовляється від всіх прав...та претензій на Корею, Формозу і Пескадорські острови..."

"5. Японія поверне СРСР південну частину Сахаліну, а також острови, які належали до неї і передасть Радянському Союзу Курильські острови...".[41]

Слід відзначати, що всі документи Держдепартаменту США, що були розсекречені тільки у 1976 році і торкалися проблем зовнішньої політики і дипломатії Сполучених Штатів у 1950-1951 роках, робили наголос на одному з найважливіших питань — участь або не участь Радянського Союзу в мирній конференції, по Японії.

Джерела та література

1. D.S. Melelan. Dean Acheson. The State Department Years.-N.Y, 1976.-P.266
2. Усачев И. Г. Джон Фострер Даллес. Политический миф и реальность. -М.:Мысль, 1990.-С.149.
3. G.F.Kennan. Memories (1925-1950). –N.Y., 1969.-P.407-409
4. Петров Д. В. Внешняя политика Японии после второй мировой войны. – М.: Международные отношения, 1965.-С.48.
5. Славинский Б. Ялтинская конференция и проблема «северных территорий».- М., 1996. – С. 157-158.
6. Славинский Б. Ялтинская конференция... - С. 158.
7. Foreign Relations of the United States (далі – FRUS). – 1946-Vol.8.-Wash.,1971.-P.233-234
8. Международные отношения после второй мировой войны. Т.1.1945-1949.-М.: Политическая литература, 1962.-С.501; История внешней политики СССР.-Т.2. 1945-1976. – М.: Наука, 1977.-С.120; История внешней политики СССР.-Т.2. 1945-1985 гг.-М.: Наука, 1986.-С.111.
9. FRUS.-1947.-Vol.6-Washington, U.S. Government Printing Office, 1972.-P.452.
10. FRUS.-1947.-Vol.6.-Washington, 1972.-P.487.
11. FRUS. –1947.-Vol.6...- P.488-489.
12. FRUS.-1947.-Vol.6...- P.498-502.
13. FRUS.-1947.-Vol.6...- P.286.

14. FRUS.-1947.-Vol.6.-Wash.,1972.-P.517-518.
15. FRUS.-1947.-Vol.6...-P.529-531.
16. Внешняя политика Советского Союза. 1946 год. Документы и материалы.-М.: Госполитиздат, 1952.-С.89-91
17. The New York Times.-1949.-December 2.
18. История войны на Тихом океане.-Т.5.-М.,1958.С.-304.
19. От холодной войны к трехстороннему сотрудничеству в азиатско-тихоокеанском регионе.-М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993.-С.216.
20. FRUS.-1950.-Vol.6.-Wash.,1976.P.1187.
21. FRUS.-1950.-Vol.6...-P.1280.
22. Dean Acheson. Present at the Creation: My Years in the State Department.-N.Y.:W.W.Norton & Co.,1969.-P.428.
23. Pruessen R.W.John Foster Dulles. The Road to Power.-N.Y.,1982.P.572.
24. The New York Times.-1950.- November 25.
25. FRUS.-1950/-Vol.6.-Wash.,1976.-P.1267-1271.
26. FRUS.-1950.-Vol.6...-P.1276-1278.
27. FRUS.-1950.-Vol.6...-P.1278-1279.
28. МИД СССР. Сборник нот и заявлений правительств СССР, США, Китая, Англии и других стран по вопросу мирного урегулирования для Японии.
29. Июль 1947 –июль 1951 г. 2-й Дальневосточный отдел МИД СССР.-М.: Типография МИД СССР, 1951.-С.41-42.
30. Кутаков Л. Н. Внешняя политика и дипломатия Японии.-М.: Международные отношения, 1964.
31. Townsend Hoopes. The Devil and John Foster Dulles. Boston: Little Brown and Co., 1973.-P.105.
32. John M.Allison. Ambassador from the Prairie or Allison Wonderland.- Boston: Houghton Mifflin Co.,1973.-P.153; FRUS.-1950.-Vol.6.-Wash., 1976.-P. 1332-1336.
33. Известия .- 1945.-3 октября.
34. Иноуэ Киёси, Оконоги Синдзабуро, Судзуки Сёси. История современной Японии. – ММ., 1955.-С.682.
35. Мид СССР. Сборник нот и заявлений... -С.14-17.
36. FRUS.-1951.-Vol.6.-Wash.,1977.-P.792-797.
37. FRUS.-1951. Vol.6...-P.830-831.
38. FRUS.-1951.-Vol.6...-P.885-887.
39. FRUS.-1951.-Vol.6.-Wash.,1977.-P.908-909.
40. FRUS.-1951.-Vol.6...-P.932-934.
41. FRUS.-1951.- Vol.6...-P.935.
42. Архів зовнішньої політики Російської Федерації. Фонд А. Я. Вишинського.- Оп.24.-П.32.-Д.193-США.-Т.1.-Лл.11-18.

Summary

Using materials of English-speaking and Russian press, the author studies the questions of foreign relations between USA and Japan in 1949-1951years. The author vividly uses the investigation works of famous historians of the West — Pruessen R., Allison J., Hoopes T., Melelan D.

Томаш Срогош

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ И ИСКОРЕНИЕ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ В СВЕТЕ ЕДИНОЙ КОНВЕНЦИИ С 1961 ГОДА

Единая конвенция об наркотических средствах с 1961 года [1] изменена протоколом с 1972 [29] года является фундаментом системы контроля этих средств. С одной стороны определяет контроль на уровне страны опирающийся на системе оценки спроса на наркотические средства, ограничения производства и ввоза, на системе освобождения на выделку, оборота, распространения, ввоза и вывоза. Цель этого контроля привести употребление наркотических средств до количества необходимого для научных и лечебных целей [30]. С другой стороны регулирует международный контроль, на который складывается деятельность международных органов (Комиссии по наркотическим средствам ООН , Международного комитета по

контролю над наркотиками) направленная на исследование, разве деяние сторон конвенции согласно с принятыми ними обязанностями касающимися контроля в стране [31]. С вышеупомянутого вытекает, что непосредственный контроль происходит на государственном уровне (контроль смысла stricto). Зато, международный контроль имеет косвенный характер [32].

Задачей контроля, кроме ограничения употребления наркотических средств для научных и лечебных целей, является тоже избегание их протекания из легальных источников в незаконные каналы, значит защита перед подкреплением незаконного оборота [33]. Искоренение и предупреждение незаконному обороту наркотическими средствами должно служить непосредственно положения ст.35 и 36 функционально не связанные с системой контроля. В связи с вышеупомянутым возникает вопрос разве нормализация Единой конвенции может быть независимым базисом в борьбе с международной преступностью направленной на незаконный оборот наркотическими средствами.

Конвенция с 1961 года различает три вида контроля наркотических средств: обыкновенный (по отношению к средствам охваченных списками I и II), заостренный (по отношению к средствам охваченных списком IV) и смягченный (по отношению к продуктам переработки охваченных списком III) [34]. Добавочные постановления по отношению к обыкновенному контролю касаются опиум, листьев кока и индийских коноплей.

Положения определяющие обыкновенный контроль создают санитарный режим. Его задачей является ограничение сбора урожая, выделки, вывоза, привоза, распространения, оборота, употребления и иметь наркотические средства исключительно для медицинских и научных потребностей (ст. 4 буква ц). Для этого конвенция установила систему оценки (ст. 12, 19). В ее рамках стороны ежегодно обязаны передать Международному комитету по контролю над наркотиками оценку касающейся:

- количества наркотических средств, которые будут употреблены для лечебных и медицинских целей,
- количества, которое будет использовано для изготовления других наркотических средств, продуктов переработки и веществ не охваченных конвенцией,
- количества, которое должно находится в государственном запасе,
- количества необходимого для повышения специальных запасов (в случае исключительных обстоятельств),
- территории и географического положения территории предвиденной для возделывания лечебного мака,
- приблизительного объема сбора урожая опиума,
- количества промышленных предприятий производящих синтетические наркотические средства,
- количества синтетических наркотических средств, которое может быть произведено (ст. 19 абзац 1).

При оценке спроса учитывается такие факторы как: структура и количество населения, уровень развития санитарных служб, уровень жизни, эпидемиологические обусловленности, географическое положение страны [35]. Оценки являются допустимой границей национального производства и привоза наркотических средств (ст. 21) и производства опиума (ст. 21 бис). С целью применять производительные и импортные лимиты Единая конвенция кладет на стороны обязательство доставлять Международному комитету по контролю над наркотиками ежегодных статистических данных касающихся наркотических средств, в том: их урожая или производства, использования для производства других наркотических средств, продуктов переработки и веществ не охваченных

конвенцией, потребления, привоза и вывоза, конфискаций, запасов, масштаба территории возделывания медицинского мака и использования маковой соломы для производства наркотических средств (ст. 20 абзац 1). Вышеупомянутые статистические данные могут показать размеры незаконного оборота на территории определенного государства. Зато сравнение размера импорта и экспорта создает возможность вскрыть протекание международных поставок в незаконные каналы [36].

Стандартный режим контроля характеризуется тоже тем, что стороны обязаны требовать, чтобы выделка, оборот или распределение наркотических средств решалось только по разрешении (это не касается государственных предприятий) - ст. 29 абзац 1, 30 абзац 1 буква а. Стороны обязаны при том к :

- контролю всех лиц и предприятий (в том государственных) производящих или участвующих в выделке, обороте, распределении наркотических средств (это может привести к исключению работников занимающихся незаконным оборотом [37]),
- контролю при помощи разрешений для заводов и помещений, в которых может происходить такая выделка, оборот или распределение (кроме разрешений определенных в ст. 29 абзац 1 предприниматели, в том государственные, должны получить лицензию на использование заводов и помещений для выделки, оборота, распределения наркотических средств [38]),

- требовании, чтобы производители получали временное разрешение перечисляющие виды и количество наркотических средств для производства которых будут уполномочены,
- требовании соответствующей упаковки и визуального обозначения наркотических средств,
- требовании чтобы наркотические средства были поставлены физическим лицам только по предписанию врача.

Цель указанных требований сохранить выделку в рамках ежегодных оценок. Их осуществление предупреждает тоже протекание наркотических средств из законных источников в незаконный оборот. Особенно, существенную роль исполняют здесь разрешения для использования заводов и помещений для выделки, оборота, распределения. Они должны обеспечить применение соответствующих обеспечений перед кражей [39].

Единая конвенция определила контроль над международным оборотом наркотическими средствами в виде системы экспортных и импортных разрешений. Каждая сторона обязана требовать от предпринимателя отдельного разрешения на ввоз или вывоз для каждой отдельной международной поставки (ст. 31 абзац 4). Перед выдачей разрешения на вывоз стороны должны требовать с экспортера предъявления сертификата ввоза выставленного предметными властями страны ввоза, что импорт наркотического средства разрешается. Одна копия разрешения вывоза должна быть приложена к каждой отправке, а вторая отправлена одновременно государству страны ввоза (ст. 31 абзац 6). Это делает возможным контроль соответствующими службами (таможенными, полицейскими), целью которого является убеждение относительно законности перевоза. Обеспечивает тоже перед протеканием международных транспортов в незаконные каналы. Факт приложения копии разрешения на вывоз обращает внимание предметных органов на необходимость особой охраны поставок.

Когда ввоз произошел или истекло время, в период которого должен был произойти, правительство страны импортера должно возвратить правительству вывоза разрешение с соответствующим подтверждением с указанным количеством наркотического средства, которое на самом деле было поставлено (ст. 31 абзац 7). В этом случае существенным является обмен информацией, так как это облегчает сотрудничество в наблюдении возможного протекания транспортируемых наркотических средств на незаконный рынок [40].

В международном обороте запрещена модификация места назначения или транспорт поставки наркотических средств без предъявления требуемых разрешений (ст. 31 абзац 10 и 12). Во время транспорта не допускается перемена упаковки наркотического средства или его переделка. Запретом охвачен тоже вывоз в виде посылок направленных в почтовый ящик или в адрес банка на счет других лиц, чем указанные в разрешении вывоза (ст. 31 абзац 8). Тщательные ограничения международного оборота почтой предвидены в ст. 28 Всеобщей почтовой конвенции [41] и в ст. 24 Договора касающегося почтовых посылок [42].

Для правильного решения постановлений регулирующих национальный контроль. Единая конвенция обязывает стороны обеспечить контроль и инспекцию по отношении к лицам занимающимся выделкой, оборотом, распределением, импортом, экспортом наркотических средств и по отношении к научным или медицинским учреждениям (ст. 34).

Наркотические средства охваченные списком IV (особенно опасные для общественного здоровья и общественной жизни) подвергаются заостренному контролю. Кроме форм обыкновенного контроля сторона конвенции обязана согласно ст. 2 абзац 5:

- установить для них такие специальные положения о контроле, которые по ее мнению конечные с точки зрения особых опасных свойств данного наркотического средства,
- запретить их урожай, выделку, вывоз, ввоз, оборот, иметь или употреблять, если условия в стране обнаружат, что это самый подходящий способ сберечь общественное здоровье и благосостояние (с исключением количества, которое может быть нужным для медицинских и научных исследований).

Кроме положений об обыкновенном контроле добавочным постановлением касающимся ограничения производства и урожая подвергаются : опиум, листья кока и индийские конопля (ст. 2 абзац 6).

Единая конвенция требует применять контроль тоже по отношению к растениям или веществам не охваченных списками конвенции, значит не вчисленных в категорию наркотических средств или продуктов переработки. С одной стороны надо зачислить здесь медицинский мак, куст кока, растение и листья индийских конопли и маковую солому (ст. 2 абзац 7). С другой стороны конвенция указывает вещества, которые могут быть употреблены для незаконной выделки наркотических средств (ст. 2 абзац 8).

По отношении к первой группе сторона конвенции обязана ввести запрет возделывать медицинский мак, кусты коки или растения конопля в случае когда условия в каком – либо государстве-стороне, по ее мнению, требуют такого запрета как самого подходящего способа сберечь общественное здоровье и благосостояние и для обеспечения протекания наркотических средств в незаконный оборот (ст. 22 абзац 1). Вышеупомянутый запрет должен быть возложенным прежде всего тогда когда сторона придет к выводу, что без него не в состоянии бороться с незаконным оборотом. Обязанность издания запрета урожая возникает тоже тогда, когда требует этого защита общественного здоровья или общественного порядка в третьих странах [43].

Когда возделывание медицинского мака, куста коки и растения индийской конопли разрешено тогда должны быть приняты (специально для того образованной национальной организацию) средства контроля в виде :

- назначения почвы для возделывания,
- системы разрешений уполномочивающих возделывать,
- исключительность национальной организации при покупке целого сбора урожая, ввозе, вывозе, оптовом обороте и сохранении запасов (ст. 23 абзац 2, ст. 26 абзац 1 в св. со ст. 23 абзац 2, ст. 28 абзац 1 в св. с ст. 23 абзац 2).

Подробные правила контроля семян медицинского мака записаны в резолюции Экономическо-Социального Совета ООН от 28 июля 1999 года[44]. Согласно ее указаниям:

- семена медицинского мака должны быть привезены только из государств, в которых их возделывают законно,
- в международном обороте требуется введение системы разрешений,
- информации о подозрительных сделках должны быть переданы всем заинтересованным государствам и Международному комитету по контролю над наркотиками.

Стороны обязаны к уничтожению незаконного возделывания (ст. 22 абзац 2, ст. 26 абзац 2). В связи с этим постановлением Единой конвенции Генеральная Ассамблея ООН в резолюции от 10 июня 1998 года [45], а дальше Комиссия по наркотическим средствам ООН в резолюции от 25 марта 1999 года [46] вызвали правительства государств, в которых возделываются кусты коки, растения индийских конопли и медицинский мак принять эффективные механизмы точного наблюдения незаконного возделывания, включая методы наземного, авиационного и сателитарного наблюдения и передачи информации о незаконном возделывании в другие государства и в Международную программу ООН по контролю наркотиков (UN International Drug Control Programme).

В случае веществ не охваченных конвенцией, которые могут быть использованы для незаконного производства наркотических средств, стороны обязаны сделать все что возможно для подвержения их такому контролю какой будет возможным в (ст. 2 абзац 8).

Кроме регуляции относящихся системы контроля, Единая конвенция в ст. 35 содержит положения касающиеся искоренения незаконного оборота. Согласно этому положению стороны обязаны соблюдать его постановления таким способом, что приспособят правовые средства предпринятые с целью его решить к собственным правовым системам („Having due regard to their constitutional, legal and administrative system, the Parties shall..."). В противоположность ст. 36 абзац 1 и 2, где написано, что „с оговоркой своих конституционных ограничений (а в случае ст. 36 абзац 2 тоже правовой системы и внутреннего права - прим. ав.) сторона предпринимает (...) решения" („Subject to its constitutional limitations, each Party shall adopt (...) measures..."), стороны конвенции не могут освободиться от решении нормы ст. 35, даже тогда когда это было бы противоположным с их внутренним правом, а в том и с конституцией [47].

На основании ст. 35 государства – стороны обязаны:

а) предпринять решения на национальном уровне с целью согласования предупредительной и карательной деятельности направленной против незаконному обороту ;

б) к взаимной помощью в борьбе с незаконным оборотом;

в) содействовать с собой и с предметными международными организациями, членами которых являются, с целью вести согласованным способом борьбу против незаконному обороту ;

г) заверить, чтобы международное содействие предметных учреждений протекало без замедлений,

д) заверить, чтобы в случае передачи между странами правовых документов с целью вести судебное производство, передача органам установленным сторонами, происходила без замедления;

ж) к предоставлению, если узнают их существенным, Международному комитету по контролю над наркотиками (INCB) и Комиссии по наркотическим средствам ООН, посредством Генерального Секретаря ООН, информации о незаконной деятельности связанной с наркотическими средствами внутри своих

границ, включая информации о незаконном возделывании, незаконном сборе урожая, выделке, употреблении и обороте ;

з) предоставить вышеупомянутые информации, если это является возможным, таким способом и в такой срок, какой потребует INCB.

В борьбе с незаконным оборотом Единая конвенция кладет на стороны обязанность :

- принимать соответствующие координационные действия на уровне страны,
- международного сотрудничества,
- сотрудничества с международными организациями.

Координационные средства принятые на уровне страны имеют существенное значение для эффективности международного сотрудничества. Согласование предупредительного действия на основании положения ст.35 охватывает превенцию в полном значении этого слова. Дело не в контролю сбора урожая, производства, торговли или в способе обращения с зависимыми лицами предвиденному ст.38, которые то действия имеют широко предварительный характер. Примерами «превентивных действий» на основании ст.35 буква а могут быть: покупка необходимого оборудования для обнаружения наркотических средств, исследование метод контрабанды, подготовка служащих органов преследования итп. [48]. Репрессивные действия охватывают преследование, наказуемость исполнителей определенное в ст.36 абзац 1 буква а Единой конвенции, или ст.3 абзац 1 и 2 Конвенции ООН о искоренение незаконного оборота наркотическими средствами и психотропными средствами.

С целью согласования предупредительных и репрессивных действий стороны могут определить учреждение отвечающие за содействие предметных государственных учреждений (ст. 35 буква а).

Об обязанности „взаимной помощи" вершит ст. 35 буква б. Особой нормой для этого положения является урегулирование ст. 35 буква ц, в котором говорится о „четком содействии сторон с целью вести согласованным способом борьбу против незаконному обороту". Помимо разных формулировок („взаимная помощь", „содействие") вышеупомянутые постановления касаются того же самого - обязанности международного сотрудничества [49]. Они являются уточнением общего положения определенного ст. 4 буква б обязывающего стороны к административным и правовым действиям, которые считают нужными, с целью сотрудничества с другими государствами при выполнении постановлений Единой конвенции. Межгосударственное содействие должно охватывать широкий масштаб предупредительных и репрессивных средств, которые служат особенно недопустимости того, чтобы территория страны была использована для незаконного оборота или была убежищем для исполнителей преступлений с ним связанных [50]. Очень трудно перечислить все виды взаимной помощи. Единая конвенция решает о:

- обязанности международной кооперации предметных государственных учреждений (ст. 35 буква д) - таможенных, полицейских, созданных на основании ст. 35 буква а;
- ообязанности четкой передачи между странами правовых документов с целью ведения судебного производства (ст. 35 буква е);
- стремлении обнимать договорами об экстрадиции преступлений указанных в ст. 36 абзац 1 и 2 буква а пункт и (ст. 36 абзац 2 буква б);

- возможности региональных соглашений имеющих целью развитие исследовательских и подготовительных центров борьбы с проблемами вытекающими с незаконного употребления и оборота наркотическими средствами (ст. 38 бис) – их задачей должно быть научное исследование, просвещение, развитие региональной политики против наркомании и незаконному обороту, обмен

полицейскими информациями, подготовка служащих в полиции, координация действий органов преследования по делам незаконного оборота в регионе [51].

На основании ст. 35 буква ц стороны конвенции обязаны четко сотрудничать с предметными международными организациями, членами которых являются, Это положение касается так правительственных как и неправительственных организаций[52]. Надо при том учитывать, что « предметными органами» в понимании вышеупомянутого положения являются международные организации, задачи которых охватывают предупреждение и борьбу с незаконным оборотом наркотическими средствами (напр. ICPO-Interpol, Совет Европы). Особенно надо указать здесь ООН, с которой государства-стороны, на основании ст.5, признавая ее предметность в исполнении международного контроля, обязаны содействовать не смотря на членство. В рамках сотрудничества с ООН стороны конвенции обязаны:

- доставлять Генеральному Секретарю ООН такие информации какие Комиссия по наркотическим средствам ООН может требовать как необходимы для исполнения своих функций (здесь надо перечислить ежегодные отчеты касающиеся применении конвенции, тексты законов и распоряжений изданных с целью обеспечения применения конвенции и данные, которые определит Комиссия, касающиеся подробностей обнаруженных дел незаконного оборота) - ст. 18 абзац 1;
- передавать Международному комитету по контролю над наркотиками ежегодные оценки спроса на наркотические средства (ст. 19 абзац 1);
- доставлять комитету статистические данные указанные в ст. 20 абзац 1;
- доставлять комитету и комиссии, если считают это надлежащим, посредством Генерального Секретаря ООН, как пополнение информации требуемых согласно ст.18, данные о незаконной деятельности связанной с наркотическими средствами в пределах своих границ, в том незаконного возделывания, сбора урожая, выделки, употребления и оборота (ст.35 буква ф).

Единая конвенция возлагает обязанность на стороны признания за преступления подвергающиеся соответствующему наказанию следующие деяния противоречивые с ее постановлениями и совершенные умышленно:

1. возделывание, сбор урожая, выделка, готовить экстракт, перерабатывать наркотические средства;
2. иметь их, предлагать, распространять, покупать, продавать, доставлять на каких-либо условиях, посредничать;
3. посылать их, посылать, посылать транзитом, перевозить, привозить и вывозить (ст. 36 абзац 1).

Вышеупомянутые деяния Л.Н.Галенская разделила и определила их как: связанные с производством наркотических средств (пункт 1), связанные с их предложением и спросом (пункт 2), связанные с их транспортом (пункт 3) [53].

Среди действий требующих криминализации положение ст.36 абзац 1 перечисляет иметь наркотические средства. Согласно толковании это положение не создает обязанности подвержения наказанию иметь небольшое количество для собственного употребления, но касается владения целью которого является создавание предложения [54]. Стороны обязаны немедленно установить запрет иметь наркотические средства без предметного правомочия (ст. 33). Влечет это за собой то, что помимо отсутствия уголовной санкции за иметь для собственно употребления, они обязаны принять превентивные действия относительно такого способа иметь их [55].

По отношении к перечисленным в ст. 36 абзац 1 действий конвенция вводит следующие принципы:

- любое действие должно считаться отдельным преступлением если было совершено в разных государствах;
- умышленное участие в каком- либо преступлении, сговор с целью совершить их и покушение и подготовительные действия и финансовые сделки связанные с вышеупомянутыми действиями должны вершить наказуемые преступления предвиденные в ст. 36 абзац 1;
- обвинительные приговоры вынесенные за границей должны учитываться для определения случаев рецидива;
- преступления должны быть, независимо от того совершены ли гражданами собственной страны или иностранцами, преследуемые стороной, на территории которой были совершены или стороной, на территории которой исполнитель был задержан, если выдача не может произойти по поводу государственного законодательства, куда предложение о выдаче было направлено и если такой исполнитель не был прежде судимым и не был вынесен приговор (ст. 36 абзац 2 буква а).

Соединение вышеупомянутых принципов должна гарантировать преследуемость и наказуемось преступника независимо от места пребывания [56]. В конечном итоге, Единая конвенция вводит по отношению к преступлениям касающимся производства, предложения, спроса, транспорта наркотических средств указание универсализма (principium universale).

Конвенция вмещает положения согласно которым, преступления определенные в ст. 36 могут считаться (однако это не обязанность но предписание) экстрадиционными в каждом договоре заключенном между сторонами. Отсутствие обязательства в вышеупомянутом вытекает из того, что постановления касающиеся учреждении выдачи имеют альтернативный характер по отношению к принятому указанию универсализма [57].

На основании общего положения ст. 4 буква а стороны обязаны принять правовые и административные действия, которые необходимы для введения их в жизнь на территории постановлений конвенции. Это должны быть соответствующие средства необходимы для обеспечения эффективности урегулирований конвенции с 1961 года [58], а особенно для решения точного контроля наркотических средств при содействии с другими государствами [59]. С той целью стороны должны образовать специальную административную единицу (ст. 17). Ее задачей должна быть координация действий предметных государственных органов, поддержка связи с соответствующими международными учреждениями [60], составление стратегии действия приспособленной к специфическим условиям каждой страны [61]. Единица, о которой идет речь может быть образована в виде отдельного государственного управления, временных встреч на уровне министерства или департамента в одном из министерств. Выбор организационной структуры зависит от стороны. Желанным однако является то, чтобы эта »специальная административная единица» была образована в центральном учреждении [62].

Особым органом, который может быть образованным сторонами на основании ст.35 буква а конвенции является только учреждение отвечающее за координацию предупредительных и репрессивных действий направленных против незаконному обороту наркотическими средствами. Ее задачи не обязательно могут быть поручены единицы образованной на основании ст. 17. Это может быть отдельный административный орган [63], что обеспечивает большую эффективность действий против незаконному обороту.

Единая конвенция в рамках контроля наркотических средств тщательно регулирует методы предупреждения их протекания из законных источников в незаконные каналы . В этом пределе может она становить самостоятельную основу действий на международном форуме. Однако в борьбе с незаконным рынком

наркотиков положения ст. 35 являются недостаточным оружием. Они слишком общее. Не содержит тщательных принципов касающихся м.пр. случая выгоды вытекающей из преступления, взаимной правовой помощи, сотрудничества полиции и таможенных служб. Таким способом конвенция с 1961 года не может быть самостоятельным фундаментом эффективного международного сотрудничества в борьбе с преступностью направленной на незаконный оборот наркотическими средствами [64].

В связи с этим появилась потребность обработки в рамках ООН соглашения, которое полно решало бы о борьбе с незаконным оборотом. 20 декабря 1988 года на конференции представителей государств, которая произошла в Вене была подписана Конвенция ООН о искрении незаконного оборота наркотическими средствами и психотропными средствами [65]. Задачей венской конвенции с 1988 года является упрочнение и пополнение действий опирающихся на конвенции с 1961 года противодействующих незаконному обороту. Вершит об этом преамбула к договору. Одновременно, согласно ст. 25 конвенции ее положения не нарушают никаких законов , обязательств, которые вытекают для сторон из постановлений соглашения с 1961.

Так как незаконный оборот тесно связан с деятельностью организованных преступных групп пополнением « наркотических конвенций» будут постановления подписанной 15 декабря 2000 года на конференции представителей государств в Палермо Конвенции ООН о искоренении международной организованной преступности [66]. В резолюции от 4 декабря 2000 года Генеральная Ассамблея ООН обратила внимание на то, что урегулирования заключенные в Конвенции ООН о искоренении международной организованной преступности будут иметь большое значение в борьбе с проблемами связанными с незаконным рынком наркотических средств [67]. Тем самым, надо признать, что предупреждение и искорение незаконного наркотического рынка на уровне ООН требует комплексного подхода, учитывающего не только упорядоченя конвенции с 1961 года, но тоже венской конвенции и подписанной недавно конвенции в Палермо.

В. Г. Шевченко

БЕРИСЛАВСЬКО-КАХОВСЬКА ПЕРЕПРАВА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У РОЗВИТКУ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

На Нижньому Дніпрі головні переправи знаходились у місцях перетину ріки чумацькими шляхами. Велике значення мала переправа у Херсоні, звідки чумаки переправлялися через Дніпро до Голої Пристані для подальшого прямування до Криму. Не менш відомою була Кам'яно-Нікопольська переправа. А між ними знаходилась ще одна, не менш важлива, й не менш знаменита. В різні часи вона мала різні назви: Таванський перевіз, Кизи-Керменський перевіз, Бериславська переправа.

В той час, як інші переправи губили своє значення, чумацький шлях до Бериславa все більше привертав до себе торгівельний рух. Починаючись з переправи через Дніпро від Кременчука, він йшов на Жовті Води, Кривий Ріг, уздовж Інгульця, через Давидів Брід у Берислав і Каховку, де об'єднувався з Кримським трактом [7;12].

Облаштування переправи почалося ще наприкінці XVIII ст. Викликано це було не тільки великим господарським значенням переправи, але й стратегічним значенням, щодо новоприєднаних земель. Побудовою перевозу, пристані та кам'яних сходів у 1785 р. керував адмірал М. С. Мордвинов. Саме Бериславською переправою скористувалась імператриця Катерина II під час повернення з мандрівки

до Криму у 1787 році. Не випадково власник Каховки Д. М. Куликовський, оцінивши вигідне географічне розташування слободи навпроти Бериславa, домігся у Таврійського правління заснування ярмарків у Каховці 1 січня, 9 травня та 1 жовтня. [2;1]

У 1820 році, з будівництвом пристані у Каховці, херсонський та таврійський береги Дніпра були надійно зв'язані Бериславсько-Каховською переправою. З того часу Каховські ярмарки набувають відомості не тільки у Таврійській та Херсонській губерніях, але й у центральних губерніях: Подільській, Київській, Полтавській. За архівними даними вже тоді ярмарки збирали до 10 тисяч чоловік, щорічні обсяги торгівлі коливалися від 75 до 200 тис. рублів [1;25].

Довгий час переправа через Дніпро здійснювалась за допомогою так званих "дубів" – прямокутних плотів від 5 до 9 сажнів довжиною та 2 сажнів шириною. На такому плоті можна було перевести вантаж від 1,5 до 4 тис. пудів.

Лише у 1842 році було побудовано перший наплавний міст, що поступив у завідування доглядача Бериславської казенної переправи. При побудові він коштував 5 777 рублів [7;12]. Проте повінь 1848 року повністю знищила міст.

Новий міст з'явився восени 1848 року і коштував у облаштуванні 14 686 рублів. Переправа здійснювалась через наплавний міст, а потім по насипній піщаній дамбі до таврійського берега. Утримувалась переправа урядом за рахунок коштів Кримського соляного промислу і здійснювалась безкоштовно.

Під час розливу Дніпра, або якщо казенна переправа не справлялася з вантажопотоком, використовувалось до 70 приватних поромів, що належали бериславським міщанам. Щорічно ними перевозились до 25 тис. возів з сіллю, 6 тис. возів з іншим вантажем, 36 тис. порожніх возів, до 50 тис. голів рогатої худоби.

Взагалі ж, зі звітів Бериславської переправи за 1847-1858 рр. відомо, що в середньому щорічно тут переправлялося 37 тис. возів з сіллю, 16 тис. возів з іншим вантажем, 43,5 тис. порожніх возів, до 82 тис. голів рогатої худоби [7;12].

Під час Кримської війни на Бериславсько-Каховську переправу випало величезне навантаження. Тут переправлялися війська, проходили транспорти зі зброєю та провіантом, а в зворотному напрямі – обози з пораненими та евакуйованими. Тому у 1856 році, в зв'язку з воєнним часом, терміново було придбано для мосту 17 роз'єднувальних наплавних платформ та 34 берлини для підтримки їх на плаву [7;12].

Завдяки цим заходам зручнішим став проїзд для гужового транспорту, що забезпечувало більш швидкий рух до ярмаркової Каховки. Щоправда, майже щорічно під час Нікольського ярмарку була весняна повінь і переправа здійснювалась не через міст, а на поромах. Проте на Покровський ярмарок рух з правого берега повністю проходив через наплавний міст.

В перші роки існування земських установ на Бериславську переправу виділялися кошти Херсонського земства лише на утримання поштового ялика у розмірі 180 рублів на рік. А утримувалась переправа за рахунок Російського Товариства Пароплавства та Торгівлі по контракту з Акцизним управлінням Таврійської губернії [4;121].

У 1878 році уряд зробив спробу передати у відання Херсонського земства переправу між Бериславом і Каховкою. Проте Херсонське земство відхилило пропозицію, підрахувавши, що витрати на утримання та переобладнання переправи будуть значними.

Лише 8 липня 1880 р. була підписана угода про прийняття переправи Херсонським земством, за умови отримання 11 тис. рублів одноразової допомоги від казни на переобладнання переправи та 8 774 руб. щорічної допомоги на її утримання [7;49].

Зручний випадок допоміг Херсонському земству придбати для Бериславської переправи складові частини старого наплавного мосту у Катеринославі, де був побудований залізничний міст через Дніпро. Катеринославський міст був придбаний у Київському окрузі судноплавства за 21 тисячу рублів і прийнятий земством влітку 1884 року [4;118].

Усього було закуплено 35 наплавних платформ довжиною у 350 сажнів. Але при доставці мосту на Дніпровських порогах було розбито 4 платформи, за що від підрядчика утримано 800 рублів. Коли міст змонтували на Бериславсько-Каховській переправі, то виявилось, що для нього потрібно лише 210 сажнів, а решта – 140 сажнів – виявилася зайвою. До того ж, від старого мосту на переправі залишилось більш ніж 200 сажнів [14;322].

За розпорядженням Херсонського губернського земства зайвий матеріал, що залишився на переправі, був використаний для Дар'ївської переправи, Інгульського мосту у Миколаєві, мосту через р. Інгулець з Снігурівки в Отбідо-Василівку, для улаштування переправи через Тілігульський лиман [7;50].

Новий міст на Бериславсько-Каховській переправі доводилось часто ремонтувати. Весняні повені та розводки мосту під час проходу пароплавів приводили до пошкодження наплавних платформ. Вже у 1891 році підіймалося питання про заміну майже усіх наплавних платформ впродовж чотирьох років.

Поточний ремонт мосту відбувався в увесь час його експлуатації. Міст був єдиним на Нижньому Дніпрі місцем постійної переправи. Через Берислав і Каховку направлялися усі вантажі, відправлені гужем, а також величезна кількість забійної худоби для кримських міст. Саме тому Херсонське земство наполягало на створенні спільних з Таврійським земством ветеринарних кордонів на переправі та у ярмарковій Каховці [9;184].

Через Берислав у Каховку на знамениті Нікольській та Покровський ярмарки приїжджали тисячі возів та фургонів з різноманітними товарами. За товарообігом Каховські ярмарки посідали у пореформений період перше місце у Таврійській губернії, та друге місце на Півдні України після знаменитого Петропавлівського ярмарку у Катеринославі. Наприкінці XIX ст. до Каховки під час ярмарки привозилась величезна кількість товарів на суму до 2 млн. рублів [21;805].

Близько тридцяти тисяч заробітчан з 24 губерній Російської імперії прибували на Нікольський ярмарок у Каховку, де існував найзначніший робітничий ринок Півдня України. Саме тому Херсонське земство організувало на Бериславській переправі санітарний кордон для запобігання розповсюдження інфекційних хвороб серед населення [13;13], [6;163].

Взагалі ж, Бериславсько-Каховська переправа діяла безперервно впродовж року. Проте здійснювалась різними засобами. У звіті про діяльність переправи за 1895 рік є детальний опис засобів переправи. З нього відомо, що взимку до 1 березня переправа через Дніпро здійснювалась по льоду; з 1 по 5 березня – на поромах вручну; з 6 березня по 13 квітня – по наплавному мосту; з 14 квітня по 19 червня – на поромах, що тягнулись буксирними пароплавами; з 20 червня по 19 листопада – по наплавному мосту; з 20 листопада по 10 грудня – на поромах вручну; з 11 грудня – по льоду [16;11]. Таким чином, переправа через міст проходила впродовж 6 місяців, коли не було великої води. В інший час переправа здійснювалась поромами – 3 місяці, та по льоду – близько 3 місяців.

Значення переправи було настільки важливим , що земство не шкодувало коштів на її утримання. Так, наприклад, у 1893 та 1894 рр. Херсонським земством було витрачено на ремонт наплавних платформ і пристані 2 730 рублів, на придбання якорних ланцюгів для мосту – 250 рублів, на встановлення 26 гасових ліхтарів – 217 рублів [10;72], [11;204]. Через деякий час виникла термінова необхідність у замощенні Кизикерменської дамби, що проходила від наплавного

мосту через заболочену частину Дніпра до таврійського берега. У 1900 році земством було витрачено для замощення 1393 погонних сажнів дамби 29 176 рублів [4;118].

Значна частина коштів витрачалась на утримання безперебійного сполучення між херсонським та таврійським берегами. Щорічно за буксировку земських поромів під час повені пароплавовласнику з Херсона – Вадону виплачувалось близько 4 тисяч рублів (в 1893 р. – 3 675 рублів) [11;204].

Не зважаючи на значну грошову допомогу від уряду, Херсонське земство з 1884 року за користування переправою стягувало плату. Сума доходів з переправи щорічно зростала. Якщо у 1885 році доход склав 6 881 руб., то в 1890 р. – 14 612 руб., а в 1895 р. – 16 096 руб. [7;160]. Прибуток складався з трьох джерел: по-перше, це плата за проїзд через міст; по-друге – це плата за переправу на поромі під час повені; по-третє, це плата за розводку мосту для пароплавів та інших суден, що проходили по Дніпру.

За проїзд через міст у фургонах, возах, екіпажах, згідно державної такси, з кожного коня, або з кожної пари волів утримувалось по 3 коп. За прогін коней, великої рогатої худоби (за одиницю) утримувалось по 1 коп. за прогін дрібної рогатої худоби (за 5 штук) утримувалось по 1 коп. [7;161].

За даними 1897 року через міст пройшло коней у екіпажах та возах – 33 635 голів, волів у возах – 7 643, великої рогатої худоби – 7 899 голів, дрібної рогатої худоби – 49 085 голів. Середньорічна кількість за період з 1888 по 1898 рр. складала 27085 возів [4;114]. Найбільший рух припадав на кінець вересня – початок жовтня. Саме тоді через міст проходили до Каховки на Покровський ярмарок щоденно від 500 до 1500 возів. Відомо, що за 8 днів ярмаркового руху, з 25 вересня по 2 жовтня, через міст проїхало 5 824 вози, фургони та екіпажі [16;19].

Під час повені, коли сполучення по мосту припинялося, Херсонським земством утримувалось на переправі 5-6 поромів, що перевозили вантажі та пасажирів за встановлену таксу. Пором здійснював рейс у обидві сторони за 3 години, міг взяти для перевозу до 25 возів з вантажем [19;181].

Цікаво, що і Дніпровське повітове земство Таврійської губернії прикладало зусилля для підтримки безпосереднього зв'язку з херсонським берегом, щорічно витрачаючи на утримання "дуба" на переправі 285 рублів [12;15].

У 1897 р. під час руху на Нікольський ярмарок на Бериславсько-Каховській переправі було проведено реєстрацію возів та фургонів для визначення місць виїзду та асортименту товарів. За 7 днів, з 3 по 9 травня було зареєстровано 1740 возів. Найбільша кількість возів прибула з Херсонської губернії – 581, з Полтавської губернії – 328, з Київської губернії – 137 возів. Інші транспорти були з Харківської, Катеринославської, Курської, Подільської, Бессарабської, Чернігівської, Могилівської, Волинської, Орловської, Гродненської, Седлецької губерній та з Області Війська Донського [16;19].

При такому інтенсивному рухові на переправі скупчувались сотні возів, фургонів та екіпажів, яким доводилось очікувати черги по 2-3 дні. Проте, хто мав більше грошей, міг скористатися послугами приватних поромів або пасажирських пароплавів.

Відомо, що ще з 1857 року між Каховкою та Бериславом здійснював рейси приватний пароплав власника містечка Каховки М. М. Овсянико-Куликовського, який проводив пороми з чумацькими возами [3;20]. З розвитком судноплавства на Нижньому Дніпрі значно збільшилась кількість пароплавів, які використовувались як для пасажирських, так і для вантажних перевезень.

З 1885 року по Дніпру регулярно здійснювали рейси два пароплави Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі, та два пароплави "Орел" і "Телеграф"

приватного пароплавовласника капітан-лейтенанта у відставці Мілетіна [14;43]. Інші пароплави, що проходили через Берислав і Каховку були випадковими.

Під час каховських ярмарків для перевозу пасажирів до Каховки та Берислава прибувало декілька пароплавів. Відомо, що напередодні ярмарків 9 травня та 1 жовтня на Голо-Пристанській переправі залишалося лише два пароплави, а третій з пасажирами відходив до Каховки і залишався там до закінчення ярмарку, здійснюючи щоденно по 8 рейсів між Каховкою та Бериславом. Між іншим, плата за пасажирське місце у каюті була досить високою – 20 коп. з дорослої людини та 10 коп. з дітей до 15 років. Пасажири, які перебували на палубі платили відповідно 15 коп. та 7,5 коп [12;85].

Для проходу суден двічі на день міст на Бериславсько-Каховській переправі розводився безкоштовно. Влітку міст був розведений з 9.00 до 10.00 та з 18.00 до 19.00, восени з 15 вересня - з 7.00 до 8.00 та з 16.00 до 17.00. з 1914 року введена третя безкоштовна розводка мосту [20;213]. В інший час за прохід через переправу стягувалась така плата: за пароплави потужністю до 20 сил – 2 рублі, від 20 до 40 сил – 3 рублі, більше 40 сил – 5 рублів. За кожне проведено на буксирі судно треба було заплатити: за "дуб" і баржу – 2 рублі, трембаку і берлину – 3 рублі, шхуну, бриг – 5 рублів [7;164].

Капітани пароплавів, економлячи кошти і час, намагалися проводити одночасно по 10-12 барж. Такий караван розтягувався на декілька верст і був малослухняним: баржі зносила течія до берега або на склепіння мосту. У 1890 р. був випадок, коли одна баржа потонула [17;113].

Взагалі баржа мала розміри 18×4 сажнів, осадка 8-12 чвертей. На баржу можна було навантажити від 20 до 40 тис. пудів вантажу. Один буксирний пароплав, тягнучи декілька барж, міг транспортувати таку кількість зерна, якою б можна було б завантажити 150-200 вагонів, тобто декілька товарних поїздів. Інші судна, що проходили через переправу могли перевозити таку кількість вантажу: трембаки і берлини – від 3 до 7,5 тис. пудів, шхуни - від 6 до 12 тис. пудів, бриги - від 12 до 20 тис. пудів [15;282].

У 1897 році через Бериславсько-Каховську переправу пройшло 2 171 судно під час безкоштовних розводок мосту та 2 135 суден, що заплатили за неурочні розводи, а усього – 4306 суден різних типів. Головна частина доходів земства від переправи – 86 % надходила саме за неурочні розводи мосту [7;51].

Окрім того, що переправа з'єднувала і направляла торгівельні потоки двох губерній та шляхи руху робітників, вона приносила значну допомогу місцевим мешканцям. Жителі Берислава випасали у міських плавнях на лівому березі Дніпра до 200 голів дійних корів. У тих же плавнях мешканці Берислава косили сіно, збирали хмиз, вирізали очерет, заготовляли червону шелюгу та дрова. На плавневих городах вирощувались кавуни, помідори, картопля [4;115].

Незаможним мешканцям Бериславське міське управління надавало грошову допомогу для уплати встановленого збору за проїзд через переправу. Відомо, що у 1906 р. так званими "культурними роботами" у плавнях займалися 231 мешканець Берислава [5;24].

Напередодні Першої світової війни Херсонські губернські земські збори прийняли постанову про реконструкцію Бериславського наплавного мосту, в зв'язку з необхідністю вільного проходу під мостом рибацьких човнів і шаланд [18;83]. Проте постанові не судилося здійснитися. Події, що наступили, скоротили, а потім знецінили земські кошти, то ж переправа продовжувала діяти без реконструкції до закінчення повноважень земства.

Значення Бериславсько-Каховської переправи виходило далеко за межі звичайного транспортного сполучення між двома південними губерніями. Переправа сприяла виникненню торгових з'їздів на перетині давніх торгових шляхів: Чумацького

та Кримського. Вона акумулювала торгівельний рух Правобережжя і направляла його у знамениту Каховку, де щорічно відбувалися сезонні ярмаркові фестивалі, на які збиралися тисячі торговців з України, Росії, Білорусі, Польщі та Прибалтики з різноманітними товарами.

Джерела та література

1. ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим.
2. ф. 26, оп. 1, спр. 14569.
3. ф. 799, оп. 3, спр. 183.
4. ХКМ-К – Херсонський краєзнавчий музей, Каховський філіал.
5. РК-4, оп. 1, спр. 1.
6. Доклады Херсонской губернской земской управы.-Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1901.-274 с.
7. Доклады Херсонской губернской земской управы. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1907.-530 с.
8. Журнал Херсонского губернского земского собрания. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1907.-530 с.
9. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1905.- 299 с.
10. Обзор Херсонской губернии за 1900 г. - Херсон: Типография губернского правления, 1901.- п/о.
11. Общий административно-хозяйственный отчёт Херсонской губернской управы за 1893-1894 гг. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1894.- п/о.
12. Общий административно-хозяйственный отчёт Херсонской губернской управы за 1894-1895 гг. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1895.- п/о.
13. Отчёт о движении денежных сумм Херсонской уездной земской управы за 1893 г. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1894.- 214 с.
14. Постановление Днепровского уездного земского собрания. – Алешки: Типография Б. С. Бинцейга, 1892.- п/о.
15. Сборник по текущей статистике на 1887-1888 гг. - Симферополь: Типография газеты "Крым", 1888.- п/о.
16. Сборник Херсонского земства. - Херсон: Типография Н. О. Ващенко, 1885.- №1.- п/о.
17. Сборник Херсонского земства. - Херсон: Типография Н. О. Ващенко, 1890.- №2.- п/о.
18. Сборник Херсонского земства. - Херсон: Типография Н. О. Ващенко, 1898.- №5.- п/о.
19. Херсонское губернское земское собрание. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1891.- 198 с.
20. Херсонское губернское земское собрание. - Херсон: Типография О.Д. Ходушиной, 1913.- 224 с.
21. Херсонское губернское земское собрание. - Херсон: Типография С. Н. Ольховикова и С.А. Ходушина, 1914.- 396 с.
22. Херсонское губернское земское собрание. - Херсон: Типография С. Н. Ольховикова и С.А. Ходушина, 1916.- 363 с.
23. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Эфрона. – СПБ, 1895.- 959 с.

С.Андрєєва, О.Шкворець

НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХЕРСОНА (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Сучасна українська наука, виокремлюючи юдаїку як напрям етноісторичних та етнокультурних досліджень, йде у фарватері світової та європейської науки. Інтерес представляє досвід існування східноєвропейського єврейства наприкінці XVIII-початку XX ст. на півдні України як особливому територіально-історичному регіоні Російської імперії.

Національний розвиток єврейського населення відбувався у складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Уряд максимально прискорював асиміляційні процеси, ліквідацію традицій і звичаїв євреїв, намагався усунути їх від участі у політичному житті, позбавити громадянських прав, обмежував сферу економічної ініціативи. В політиці російського уряду щодо єврейського населення існувало дві тенденції: спроба асимілювати, охрестити (переважала до початку 1880-х рр.) та ізоляція та витіснення євреїв з країни (1882-1917 рр.). Проведення політики державного антисемітизму в Російській імперії пояснюється рядом причин: євреїв було визнано винуватцями народних лих і їх використовували в якості "громовідводу" для народного незадоволення; позбавлене елементарних громадських прав єврейське населення брало активну участь у революційному русі; релігійні нетерпимість та забобони [39].

Колонізація Північного Причорномор'я мала переважно організований характер і проходила під наглядом уряду. Особливістю її був поліетнічний склад колоністів. Колонізація відбувалася у різних формах, пов'язаних із розвитком старих та виникненням нових міст і населених пунктів, різноманітними видами господарської діяльності. Тривале спільне співіснування, розвиток міжетнічних зв'язків, вплив природнокліматичних факторів Півдня, специфічні соціально-економічні та політичні умови сприяли взаємозбагаченню близько п'ятдесяти етносів у сфері економічних, соціальних та культурно-побутових відносин, складанні спільних рис побуту міського населення Новоросії. Під впливом указаних факторів піддались трансформації житлове та господарське будівництво, способи ведення господарства, засоби праці, виробничі та побутові відносини, мова. Внаслідок політики русифікації, котра цілеспрямовано проводилася урядом, на Півдні швидкими темпами проходила асиміляція населення.

В цілому протягом XIX ст. у містах Північного Причорномор'я йшло формування своєї специфічної, властивої саме Півдню, матеріальної та духовної культури. Єврейська община надавала певної специфічності культурі і економіці краю, соціально-психологічній характеристиці мешканців регіону [45;34-35].

На території південної України євреї відомі здавна. Польські євреї жили на Запоріжжі, мали свої будинки й лавки на Січовому базарі, вели торгівлю на Січі та посередницьку торгівлю з Кримом, Польщею, українськими землями. Кримські євреї були у хана відкупщиками соляних промислів, займалися торгівлею та лихварством. Ще в 1760-х роках євреї одержали від Катерини II право селитися на території південної України, в тому числі і на землях, які потім увійшли до складу Новоросійської, а відтак і Херсонської губернії (з 1803 р.). Були вони переважно переселенцями з Віленської, Могилівської, Мінської губерній, із території Білорусії, які відійшли до Російської імперії після розподілів Польщі. Причиною цілеспрямованої політики уряду на переселення були, з одного боку – необхідність заселяти й освоювати приєднані за Кючук-Кайнаджирським (1774 р.), а потім Яським (1791 р.) миром південні території, а з іншого – послабити соціальну та міжнаціональну напруженість у західних районах імперії, переобтяжених чисельним і бідним єврейським населенням. У 1794-1795 рр. в цілому була утверджена "межа постійної

єврейської осілості", до якої входили і Південні губернії імперії (з незначними змінами проіснувала до 1917 р.).

Євреї оселяються в Херсоні, імовірно, від початку заснування населеного пункту. Першу документальну згадку про це маємо у зверненні Новоросійського губернатора Язикова 1780 року Херсонському правлінню: "известо мне, что в Херсоне находится ныне множество жидов... которые принимаются под условием вывода из за границы 6 христиан"; коли протягом року цю умову не буде виконано, то губернатор наказує їх обов'язково виселити за кордон. Оскільки євреї не забезпечили переселення християнських родин, а займалися тільки шинковим промислом, із Херсона було вислано 24 єврейські сім'ї [29;98].

Надалі в місті осідали неорганізовані невеликі групи євреїв-переселенців з України та західних районів Росії, іноді з інших країн Європи та з Криму. Процеси розселення євреїв регламентувалися цілою низкою державних указів та постанов місцевої влади [37;48-49].

З початку XIX ст. почалась організована урядом масштабна сільськогосподарська колонізація Південної України євреями з західних губерній, яка тривала до 1850-х рр. Погана організація, казнокрадство чиновників, непослідовність політики уряду, непристосованість євреїв до сільськогосподарської праці зумовили половинчатість результатів державних кампаній по заселенню краю євреями-землеробами [26]. Часто євреї-колоністи паралельно продовжували займатися своїми традиційними промислами, в тому числі шинкарством [1]. Надалі, з огляду на злидні в єврейських землеробських колоніях, влада змушена була офіційно дозволяти багатьом євреям відлучатися з колоній для пошуку прожитку на сезон, або навіть більший термін. Ще більше людей відлучалося в міста без дозволу [26;66-67].

Лише за кілька десятиліть єврейські землеробські колонії стануть дійсно альтернативними містечковості східноєвропейського єврейства осередками національного розвитку, які переживуть війни і революції і уникнуть глибоких асиміляційних процесів крупних міст (єврейське населення вже колгоспів в єврейських адміністративних одиницях СРСР південної України буде знищено фашистськими окупантами та їх посібниками, а після повернення радянської влади в умовах "латентного" державного антисемітизму не буде вжито належних заходів по відновленню самобутньої культури євреїв-землеробів).

Бажаючі перебратися в місто із землеробських колоній завжди були, але зробити це можна було тільки обманом. Також переважно в містах продовжували осідали неорганізовані групи переселенців з західних губерній. Херсон зустрічав замучених біженців негостинно. У губернської влади не було ніяких інструкцій про те, що робити із самовільними поселенцями. Вони вешталися з місця на місце, голодні, хворі. Інтегруватися в єврейську міську общину змогли лише ті, хто мав певні кошти та хист до підприємництва. Місцеві посадові особи зверталися до уряду з проханням вивезти євреїв. Але уряд наказав їх вивезти з Миколаєва та Севастополя, ці міста уникли назви "єврейських міст", чого не можна сказати про Херсон та Одесу .

У Херсоні євреї селилися, в основному, у Старому місті, у районі біля Забалки (перед Балкою), на Північному форштадті. Приблизний центр єврейського розселення – вул. Шолом-Алейхема (колишній провулок Єврейський). Багаті євреї мали будинки і крамниці в центрі міста. Характерною рисою розселення євреїв в містах залишається компактність, а також скупченість. Житло ставало однотипним із житлом народів, які оточували євреїв, але все ж виділялися деякими характерними для ашкеназьких будинків особливостями – великі вікна, відсутність передпокоїв, палісадників [44]. І сьогодні можна впізнати в деяких кварталах міста Херсона ознаки єврейської набудови. Потрібно відзначити, що єврейський народ зберігся в діаспорі як нація, насамперед, завдяки конфесійній замкненості, збереженню традицій суспільного устрою та мові (точніше, двом мовам

– ідіш та іврит), які віками передавалися з покоління в покоління системою національної початкової освіти.

Традиційним органом самоуправління єврейського населення були общини – кагали. В їх компетенцію входили судові функції, збирання податків із єврейського населення, благодійність, контроль над усіма суспільними інституціями, торгівлею, поведінкою членів общини, виборами рабинів та навчання дітей. Спочатку російський уряд із фіскальних інтересів підтримував кагали, але через зловживання кагальних старшин при збиранні податків та постачанні рекрутів, а також у зв'язку з намаганням уряду асимілювати єврейське населення у 1844 р. кагали як громадські інституції були формально ліквідовані, їх функції передані міським управам. Незважаючи на це вікові традиції єврейського общинного самоуправління зберігалися до 1917 року.

Особливістю громадського побуту євреїв була згуртованість у спільноти, об'єднані іудаїзмом та заснованій на ньому культурній традиції, не зважаючи на відмінності в умовах життя, вони спиралися на зібрання релігійних законів Галаху, зафіксоване в Талмуді. Центрами громадського й релігійного життя євреїв у діаспорі були синагоги [30]. У синагогах центральним моментом були молитви й вивчення Закону.

Єврейська громада Херсона завжди слідувала основним релігійним настановам щодо громадських взаємин, в основі яких – матеріальна й моральна допомога ближньому – членові общини, благодійність є одною з основних заповідей в іудаїзмі. В общині існувала каса благодійності. Збором коштів керували старости, призначені з найповажніших членів общини.

На теренах Херсонщини євреї мали можливості для свого соціально-економічного розвитку. Протягом І половини XIX ст. єврейське населення Херсону невпинно зростає. За уривчастими відомостями по IX та X переписам, представленим в матеріалах Херсонського державного архіву, можна прослідкувати динаміку збільшення єврейської частки міського населення. Ревізькі сказки для євреїв складалися на окремі списки від інших мешканців міста, часто на підтвердження правильності складеного списку підписувалися старости єврейської громади. В інших списках ревізій серед місцевого населення представники іудейського віросповідання не зустрічаються [5].

За одним зі списків ревізької сказки 1850 р. (розпочато 1 листопада) з 20 єврейських родин (61 особи чоловічої та 52 жіночої статі) 2 особи віддано в рекрути і 1 особа числиться в самовільній відлучці [4]. За іншим списком ревізької сказки 1858 р. (розпочато 2 червня) до міщан Херсона зачислено "нових" 114 єврейських родини (205 осіб чоловічої та 7 осіб жіночої статі) [8]. За іншим списком (розпочато 21 вересня) з 75 родин (214 осіб чоловічої та 191 жіночої статі) 3 особи зазначені як переведені з стану міщан до стану купців, 3 особи віддано в рекрути, 2 значаться в полоні, 2 в самовільній відлучці [6]. За даними 1858 р. до складу херсонських міщан зачислено 45 родин євреїв-кантоністів (72 особи чоловічої статі та 6 осіб жіночої статі) [7].

У ревізьких казках 1850 та 1858 років серед міщан - євреїв Херсона числяться переважно ремісники: шевці, кравці, лудильники, склярі, дрібні торговці, візники. У 1858 р. євреїв-ремісників у Херсоні 1165 (25% єврейського населення міста) [36]. В цілому заняття євреїв на Півдні – як у західних губерніях: торгівля, ремесла, маклерство, торгівля спиртними напоями, а також нові види промисловості [21, 31].

В середині XIX ст. А.Скальковський писав: "Край Новороссийский – это обетованная земля евреев. После западных губерний, где число их доходит до 1/6 части всего народонаселення и составляет всю массу городских жителей, только три новороссийские губернии и Бесарабия представили им покойное, а главное весьма прибыльное убежище" [21;308]. А.Скальковський відмічає їх як більш освічених та багатих, ніж у західних губерніях (особливо у прівнянні з Одесою) [21;313-11314].

Описи життя євреїв на півдні України середини XIX ст. – 1860-х рр. залишили А.Скальковський [21], К.Зеленецький [13], А.Афанасьєв-Чужбинський [11], А.Шмідт [24].

Записки мандрівника К.Зеленецького містять спостереження про життя і суспільне значення євреїв на Півдні України в середині XIX ст. "Єврей-фактор» - це є витвір цілком місцевий, це певного плану комісіонер на дрібні доручення, істота, яка складає необхідну приналежність кожному скільки-небудь порядному з місцевих готелів". Євреї "як нерви обплітають людський організм, так обплели вони всі сторони суспільної діяльності", вони стали "свого роду суспільною пружиною" [13;207].

Цікаві подробиці про життя херсонських євреїв, однієї з чисельніших етнічних груп міста середини XIX ст. залишив А.Афанасьєв-Чужбинський. Місто живе торгівлею лісом, який сплавляють по Дніпру. Великі лісоторгівці – місцеві євреї К.Фельдман, Я.Фельдман, Кранцфельд, Сакер та ін. На верфі постійно іде завантаження і розвантаження суден, обов'язково під командою єврея. Хлібна торгівля також уся контролюється євреями [11;310].

Місцева торгівля була недостатньо розвинена через близькість до Одеси – в Херсоні тільки два магазини – караїма Егіза та єврея Барбаумова, але в них є все для костюма, меблювання, комфорту та розкоші. Для повсякденної торгівлі призначена лінія Грецька, вся зайнята лавками, із яких тільки три власники росіяни. Також і серед ремісників переважали євреї. Афанасьєв-Чужбинський зміг назвати тільки одного часового майстра поляка, одного шевця німця й одного мармурових справ майстра італійця. Решта – євреї [11;310].

Центром світського й культурного життя міста був бульвар. В п'ятницю й суботу тут збиралася єврейська спільнота, заповнювалися всі доріжки та лавки. Простий люд відпочивав на набережній, серед масового гуляння зустрічалися представники різних національностей – "здесь вы можете увидеть и щеголеватого грека в народной одежде, и франтика еврея, и разодетого вольного шкипера ..." [11;309].

Місто здавалося мандрівникові спокійним, вулиці ж оживали й наповнювалися рухом тільки під час єврейських свят, коли євреї натовпом розгулювали вулицями в найкращому своєму одязі і наповнювали місто гортанними різкими голосними звуками. В ці дні в місті навіть неможливо було нічого придбати, тому що майже всі лавки та торговельні заклади належали євреям. "Торгующий еврей ... ни в коем случае не преступит закона, и что бы он там не думал, как бы, может быть, ни скорбел, но накануне праздника и в праздник запирает лавку, посвящая это время отдыху и молитве" [11;309].

Докладно схарактеризував мандрівник представниць жіночої статі багатих місцевих єврейських родин, серед яких зустрічаються справжні біблейські красуні – вони "втілили в собі все те, що тільки доступне жінці вищого класу в провінції". Хоча їх освіта та спосіб життя поверхневі, це великий крок вперед, адже молода єврейка принесе тепер в родину свого чоловіка й манери, і охайність, і знання російської літератури й сприйняття християнської культури. В цьому плані єврейки виховуються, на думку Афанасьєва-Чужбинського, більш прогресивно, ніж караїмки, які повністю залежать від чоловіка, не навчаються і не вдягають повністю європейське вбрання [11;320].

В цілому мандрівник відмітив значні зрушення на краще в умовах життя херсонських євреїв у порівнянні з часом свого першого візиту до міста 11 років тому. Великим гальмом у цивілізованому розвитку євреїв він вважає рабинів, які переважно є люди фанатичні, малограмотні, погано знають російську. Вони мають великий вплив на народні маси і підтримують нетерпимість до християн. Разом із тим так звані "нові євреї" не мають значного авторитету серед свого народу. На думку Афанасьєва-Чужбинського, справи покращаться тільки, коли рабини стануть більш

розвиненими й гуманними. Мандрівник неодноразово підкреслював такі риси євреїв як здібність до промисловості та підприємництва, торгівлі. Він вважав, що "ізраїльське плем'я" може на цьому терені зробити з однієї копійки дві й оживить країну, в якій знаходиться [11;326].

В порівнянні з збереженням традиційної замкненості в єврейських землеробських колоніях, потреби подальшого розвитку єврейської спільноти в поліетнічному середовищі міст Південної України, асиміляторська політика уряду, характер діяльності та особливість розселення євреїв ставили питання про інтеграцію в російський суспільний простір (хоча завжди залишалися варіанти еміграції з країни). Реально для цього було два шляхи, що вели до подолання конфесійної замкненості – сприйнятя ідей Гаскли (просвітництва та цивілізаторства на єврейському грунті) та перехід в християнство.

А.Скальковський указує на досить поширену в регіоні групу перехрещених у православ'я євреїв [21;313-314]. Велика увага приділялася на Півдні України, як духовною, так і світською владою участі у процедурі навернення на православ'я представників інших конфесій, зокрема хрещенню євреїв. Дослідник І.Лиман на матеріалах Херсонської губернії спостерігає ускладнення процедури зміни віри іудеями протягом XIX ст. та збільшення ролі саме світських органів влади та поліції у вирішенні таких питань. Власне, якщо наприкінці XVIII – початку XIX ст. рішення про хрещення приймалося на рівні духовного правління на основі подання єпархіального священика і після хрещення доводити до відома духовної консисторії, то згідно указу консисторії 1811 р. священикам наказувалося не розпочинати ніяких підготовчих заходів до зміни віри без письмового дозволу цивільного керівництва, що на хрещення "немає ніякої перешкоди і сумніву" (в залежності до якого відомства належав той чи інший єврей – контора іноземних поселенців, міська влада тощо). Серед "перешкод" до хрещення можна перелічити: підозри на плани еміграції з країни, незгода родичів при хрещенні малолітніх, відсутність підтвердженого свідоцтвами особисто висловленого бажання охреститися, борги казні, аморальний образ життя, також вимагалося знання основ православного віровчення. Прискорити чи спростити процедуру могли за обставин хвороби чи служби в лавах збройних сил бажаючого охреститися [35;30].

І.Лиман пов'язує подальше ускладнення процедури зміни віри іудеями з загальною тенденцією бюрократизації апарату управління Російської імперії, а також зауважує на складності цього питання, адже церква не була відокремлена від держави і тому хрещення євреїв як для духовної, так і для світської влади було питанням не тільки релігійним, а й економічним та соціальним [35;32-34]. Та треба зважувати і на політичну сторону справи хрещення євреїв в Російській імперії в загальному руслі її асиміляторської політики та особливостям і обережністю в її проведенні в умовах Півдня України, строкатому в конфесійному та етнічному плані регіоні.

Як на законодавчому, так і на рівні суспільної свідомості прийняття іудеями православ'я не означало просто зміну віри. Ренегат фактично втрачав свою родину, якщо тільки та не хрестилася разом з ним. Він отримував нові права і мав інші обов'язки ніж його одновірці. Хрещений єврей отримував нове ім'я і нове прізвище. Більш того, оскільки в суспільній думці зазвичай поняття "іудей" і "єврей" були тотожними, при хрещенні людина, так би мовити, "переставала бути євреєм", втрачала свою етнічність та зв'язок з традиційним соціумом.

Але похрещені євреї ще довго, іноді протягом кількох поколінь не вважалися вповні інтегрованими в російське суспільство і фактично зазнавали обмежень в правах. Типовими формулюваннями, що вживались в офіційному діловодстві, були "колишній єврей", "колишня єврейка", "виведений з нації заблудних євреїв".

Цікавим прикладом в цьому плані є історія відомої родини банкірів Штігліців. Коріння ця єврейська родина має з західної Німеччини. В Росію наприкінці XVIII - початку XIX ст. емігрували та прийняли російське підданство чотири сини лікаря з Ганноверу (імовірно, це був відомий хірург Іоган Штігліц, придворний лікар короля Ганноверу). Найбільш відомим стане охрещений в лютеранство Людвіг Штігліц (1778-1843 рр.), засновник банкірського дому "Штігліц і К" в Петербурзі (який став придворним банкіром імператорської родини, головою Петербурзького біржового комітету, і взагалі одним з найвпливовіших та найбагатших людей в Росії, з 1826 р. отримав титул спадкового барона) та його сина Олександра Штігліца (1814-1884 рр.). Їх великій ролі в російських фінансах приділено достатньо уваги в історичній літературі [27, 28, 34].

Також на новій батьківщині здобуде успіху в торгівлі старший брат Людвіга Миколай Штігліц (1772-1820 рр.), херсонський купець, який мав кантору також в Одесі. Та його кар'єра не була такою вдалою, як в брата, можливо саме тому, що він залишився іудейського сповідання. Так, 1799 р. М.Штігліц та відомий банкір А.Перетц взяли великий державний підряд – соляний відкуп на 8 років на постачання солі з кримських озер в п'ять західних губерній. Однак в Сенаті така монополія була визнана штучно створеною двома євреями і шкідливою для держави, а тому призупиненою [42,156; 35,35]. Збагатів М.Штігліц на винних відкупах, в 1801 р. отримав чин колезького асесора, перебрався до Петербургу і заснував там власний торговий дім. У 1802 р. він придбав у княгині В'яземської її великі маєтності на Півдні з більш ніж як 2 тис. кріпаків та родовищами кам'яного вугілля. Але купча, оформлена в Петербурзі, не була визнана місцевою адміністрацією, т.к. не дозволялося нехристиянам володіти християнами, і взагалі купувати населені землі іншим станам крім як спадковим дворянам. Проти визнання купчої висловився і новопризначений генерал-прокурор Державін на підставі що Штігліц – єврей [35;36].

М.Штігліц з часом завойовує довіру урядовців та самого імператора Олександра І. Саме через М.Штігліца імператор переводить за кордон на особисті витрати великі суми грошей, отримує дозвіл на організацію торгівлі з закордоном під час континентальної блокади через Фінляндію та постачання вина в армію під час війни з Наполеоном [35;36].

1815 р. через дюка Ришельє М.Штігліц звертається до Олександра І з проханням надати своїм братам повного дворянства, або хоча б дозволу спадкувати за ним маєтки в Новоросійському краї. Підставою для такого прохання був благодійний внесок на створення в Одесі Рішельєвського ліцею в 100 тис. крб. Тобто бездітний М.Штігліц не мав наміру хреститися заради російського дворянського звання. Питання було розглянуто на засіданні Кабінету міністрів і більшість висловилася в тому розумінні, що російське дворянство не можна отримати ніякими пожертвами, а маєтки дозволили спадкувати братам, тільки не на основі вотчинного права [35,36].

З 1817 р. М.Штігліц працює на державній службі по фінансовому відомству і за представленням херсонського воєнного губернатора отримує "высочайшее благоволение". 1818 р. він отримує чин надвірного радника, а згодом його було нагороджено орденом Володимира 4-го ступеня [35,36]. Спадкував Миколаю брат Людвіг та його діти, що сприяло посиленню фірми "Штігліц і К". Ще деякий час Штігліци утримували кантору в Одесі [35,38].

Як такий сприяв асиміляції і міський спосіб життя. При переселенні в Південну Україну євреї оселялися в містах та землеробських колоніях, обирали міський або сільський спосіб життя На відміну від західноукраїнських земель (у Східній Європі традиційною формою поселення було містечко (штетл), перехідне від села до міського поселення, де євреї складали більшість [32]), у містах Півдня євреї не становили більшість міського соціуму. Це сприяло поширенню не тільки економічних,

а й соціальних, культурних контактів з іншими етносами. За таких умов спостерігається загальна закономірність загострення питання національної ідентифікації молоді, яка тепер відбувається з огляду на статус своєї національної групи в цьому соціумі [40;250]. Принижене становище євреїв у порівнянні з іншими етнічними та конфесійними групами сприяло асиміляції. Це проявлялося у втраті мови ідіш, відході від іудаїзму та появі подвійної лояльності. Феномен double-life на півдні мав ті прояви, що і в інших українських губерніях – євреї русифікувалися, а не українізувалися (що надзвичайно цікаво з огляду на схожий процес русифікації українців) [38; 12].

В цілому єврейське суспільство до 60-х років XIX ст. було досить замкненим. Але внаслідок бурхливого економічного розвитку, ліберальних реформ Олександра II, доступу до отримання вищої освіти євреями та поширення ідей Гаскали на межі століть відбувається формування єврейської інтелігенції, входження євреїв у російське суспільне та політичне життя.

За результатами всеросійського перепису 1897 р. населення Херсона, як і Одеси приблизно на 30% складали євреї, а точніше з 59076 населення Херсону 29,05% становили євреї (більше 17 тис.) [41; 47,53]. За станами єврейське населення Херсону поділялося так: спадкові дворяни – 0,01%, особисті дворяни та чиновники– 0,38%, спадкові та особисті почесні громадяни –0,32%, купці –2,36%, міщани– 92,5%, селяни –3,7% . Рівень освіти євреїв в Херсоні в порівнянні з іншими етнічними громадами міста можна вважати середнім. Так, писемні російською мовою серед євреїв складали 36,59%, що вище від цього показника серед росіян і українців, а освіту вище за початкову мало тільки 4,74% городян-євреїв (цей покажчик для росіян –10,5%, для українців – 2,4%) [41;56].

За соціально-економічними покажчиками єврейське населення Херсона мало таку структуру: в основному самодіяльне населення було зайняте в промисловості – 37,2% та торгівлі – 30,5 %, наймані службовці становили 10,3%, пенсіонери – 6,8%, 4% було зайнято на транспорті, 2,7% —в сфері освіти, 2,4% – сфері охорони здоровя, 1,2% – обслуговували релігійні потреби, 0,4% – в банківській сфері, 0,3% – в сфері управління, 0,2% – в сільському господарстві. Причому покажчики по промисловості, торгівлі, банківській справі були вищими в порівнянні з іншими етнічними громадами Херсону [41; 58].

Вцілому у Північному Причорномор'ї 440 тис. євреїв (61,6%) проживало в містах, а в Херсонській губернії — 69,4%. Таким чином, переважна більшість євреїв на Півдні України було міськими жителями [25].

Наприкінці XIX ст. євреї мали провід у міській торгівлі Херсону, а також значні позиції у промисловості. Євреям належали підприємства: лісопильні заводи Рабиновича, Зельдовича, Вайнштейна, мануфактурні оптові склади Гірлянда, паровий млин Вайнштейна, лісні підприємства Валіка, Любліна, Когана, Грінзайда, бакалійні та винні магазини та ін. [33;26, 22]. На початку XX ст. серед херсонців уже було багато лікарів, юристів, музикантів, банкірів єврейського походження (Див. [18, 19]).

Розповсюдження просвіти серед євреїв є принципом єврейської громади, обов'язком єврейської інтелігенції щодо юнацтва. В Херсоні довгий час були проблеми з організацією освіти серед єврейського населення. Наприкінці XIXст. єврейські діти були обділені в питанні освіти – в середніх навчальних закладах для них були відсоткові обмеження, в міські училища вони вступали нарівні з дітьми інших віросповідань і оскільки були гірше підготовлені, вчилися там у незначній кількості. А серед приватних шкіл порядним можна було назвати тільки училище Цвейфеля, переважна більшість "хедерів" проводили навчання без програм, без системи, без книжок [15].

На 1896 р. в Херсоні було 6 початкових єврейських шкіл, в яких навчалося більше 300 хлопчиків та професійне училище для дівчат, в якому налічувалося 100 учениць [33;20].

На початку XX ст. ситуація значно поліпшується, насамперед стараннями єврейської громади та благодійності. Так, єврейське дівоче училище у 1901 р. отримало 877 крб. пожертвувань, 1902 р. – 958 крб., 1903 р. – 1145 крб. Це дало можливість підвищити платню вчителям, закупити літературу, швейне обладнання для надання, крім освіти, ще й спеціальності та гарантувати випускницям роботу. У 1903 р. в училищі налічувалося 146 учениць, а 6 випускниць навіть відкрили свої власні підприємства та майстерні. Обов'язковою в програмі училища була російська мова, що давало єврейським дівчатам додатковий шанс "жить лучше, чем их нищие родители" [17;12-17].

Для працюючих єврейських дівчат 12-18 років коштом Г.Я.Кумана утримувалася єврейська суботня школа. З кількох причин (нестача єврейських учителів, плинність контингенту, неможливість виконувати письмові завдання євреям у суботу) слухачі не мали значних успіхів у вивченні єврейської грамоти [17;23].

У 1910 р. в Херсоні існує тільки одне єврейське училище – приватна єврейська жіноча прогімназія з правами урядової прогімназії під керівництвом А.І.Векслер [18;31]. В 1911 р. виникає ще одне – Н.І.Кулішер-Бунцельман [19;31]. 1910 р. Херсонське повітове земство розробляло введення загального навчання й у фінансовий план було внесено суму 175942 крб. Із сум спеціальної каси єврейських колоній на утримання мережі шкіл у єврейських колоніях повіту. На це було дано дозвіл міністра внутрішніх справ [14]. Стараннями єврейської громади євреї стали однією з найосвіченіших спільнот міста.

Євреї Херсона брали активну участь у суспільно-економічному житті міста, з початку XX ст. і в суспільно-політичному. Власник лісопильні та пароходу М.С.Рабинович був головою херсонського біржового комітету, мав в ділових колах безперечну репутацію. С.Л.Невельський – найстаріший присяжний повірений м.Херсона, гласний міської думи, депутат I Державної Думи, міський юрист-консультант, член всіх єврейських благочинних організацій.

В Херсоні поширювалася загальноімперська та одеська єврейська преса (орган російських євреїв "День" 1869-1781 рр., "DE UD" в Одесі 1911-1912 рр.) В Херсоні видавалися газети "Юг" ("Південь") – редактор-видавець Яків Ісаакович Марголін та "Копейка" ("Копійка") – редактор-видавець Моісєй Генріхович Рабинович. На сторінках газет спостерігаємо напружене суспільне життя єврейської громади [19;42].

В російськомовній газеті "Юг" велася спеціальна рубрика "Еврейская жизнь", в якій висвітлювалося життя єврейської громади м. Херсон, вміщувалися відомості про становище євреїв в інших регіонах імперії і за кордоном. Значну увагу приділялося утискам єврейського населення, детально інформувалося про "справу Бейліса", яка мала великий резонанс у Херсоні [12]. Херсонці засудили забобон про використання євреями в релігійній обрядовості християнської крові.

Кілька заміток було присвячено проблемам національної ідентичності євреїв та перспективам культурного розвитку єврейства в регіоні. Велику полеміку викликала інформація про реферат "Крещение евреев", прочитаний Г.Рубінштейном 20.07.1913 р. "в городской аудитории". Останній закликав єврейську молодь зректися своєї релігії в ім'я науки та знань, щоб інтегруватися в сучасну європейську цивілізацію. Редакція отримала лист (52 підписи) від визначних громадян Херсона єврейської національності, в якому автора звинуватили в ренегатстві, посяганні на народну святиню [12]. Водночас питання шляхів інтеграції євреїв в європейську цивілізацію і збереження їх національної самобутності залишалося відкритим. Крім конфесійної замкненості, перешкоду становило не використання національної мови (ідіш) серед єврейської інтелігенції для задоволення своїх інтелектуальних та духовних потреб, а

тільки в побуті, при спілкуванні з народом. Цей дуалізм, на думку анонімного автора заважав національному відродженню, єврейська інтелігенція була "всюду лишенная духовной родины, всюду находящаяся в гостях и нигде у себя дома" [12].

Зацікавлено сприймало єврейство м. Херсон розвиток єврейської культури. Так, на ювілей єврейської театральної актриси Е.Р.Каменської група єврейських інтелігентів (20 підписів) надіслала поздоровлення з побажанням надалі плідно працювати "на поприще развития еврейского самосознания и гордости еврейского духа" [12]. Газета "Юг" постійно запрошувала своїх читачів на лекторії з проблематики єврейської культури. Так, у липні 1913 р. лектор Левковський проводив читання на тему "Єврейські мотиви у творчості Г.Гейне", "Світова скорбота у творчості Гейне як результат приналежності до єврейства", "Німецький чи єврейський поет Гейне?" [12] тощо.

Болісно переживала міська громада проблеми євреїв-колоністів, але зарадити їх переселенню за кордон нічим не могла, бо інституції, які організовували переселення, дійсно обіцяли на еміграції значно кращі умови: проти 2-3 дес. землі на Херсонщині в Канаді – 100 дес. на родину [20].

Херсонська релігійна община тісно співпрацювала з закордонними єврейськими благодійними та сіоністськими організаціями у справі допомоги бідним євреям. Підпільно в Херсоні існували соціалістичні сіоністські групи, метою яких була алія. Херсонська організація "Союз еврейських трудящих" користувалася покровительством радикальної партії Поалей-Цион, її члени сплачували внески в Сіоністську організацію і брали участь у виборах делегатів на сіоністські конгреси. Розквіт цього руху в місті мав місце вже після революції. Нащадки перших сіоністів м.Херсон сьогодні живуть в Ізраїлі в багатьох кібуцах і пам'ятають про "береги Дніпра" [23]. Також євреї Херсона приймали участь у революційному русі, в тому числі і націоналістичного спрямування (Бунд тощо) [10;10].

Єврейська спільнота була досить інтегрована у міське життя. У "Памятной книжке Херсонской губернии на 1911 год", призначеній для користування херсонців було вміщено поряд із православним та католицьким і єврейський календар на 5671-5672 рік [19;X].

Зберігаючи свою традиційну культуру, релігію та мову, національну школу, єврейська громада міста Херсона стала однією з найрозвиненіших національних меншин, єврейська інтелігенція створила підґрунтя для культурного розвитку євреїв. Єврейські прогресивні громадські діячі поєднували високоморальні традиції іудаїзму з досягненнями світової науки й культури. Єврейські діти, на відміну від українських, вивчали рідну мову, історію свого народу. На початку XX ст. на прикладі Херсона спостерігаються дві тенденції національно-культурного руху євреїв – асиміляція й інтеграція в європейську цивілізацію та консолідація етносу на основі традицій, підкріплена появою національної буржуазії та загальноєврейських культурних і політичних рухів.

Відносини між єврейським та християнським населенням загострювалась у роки економічних криз і використовувалась імперськими силами для відвертання населення від економічних та політичних проблем. Безумовно, погроми мали під собою економічне підґрунтя і були поширені в економічно розвинених містах (Одеса), а в Херсоні економічне життя було млявим, євреї не становили гострої конкуренції іншим етнічним групам, тому антисемітизм не мав крайніх проявів [16;241-287]. Водночас з огляду на соціально-економічне становище євреїв у Херсоні була база як для сіоністських, так і антисемітських рухів.

Інтерес представляє співставлення выдношення до євреїв, а також збереження традицій та асиміляційних процесів в єврейському середовищі на основі мандрівних записок А.Афанасьева-Чужбинського "Поездка в Южную Россию" (кінець 1850-х рр.)

та мемуарів представника відомої єврейської родини лікаря Векслера И.Н. "Херсон и его жители" (початок XX ст.).

Векслер відмічає, що життя в Херсоні було спокійним і повільним, в порівнянні з Одесою, де люди були більш вільних переконань. За традицією, херсонські євреї не працювали в суботу, і присвячували цей день відвідуванню синагоги, обіду в колі родини та походам в гості. Одесити, які в справах потрапляли в Херсон в суботу навіть лаялися, що загубили день, бо всі магазини і підприємства були закриті.

"Проживающими русскими евреи не интересовались и русские не интересовались евреями. Каждая национальная группа жила в собственном национальном мирку, столкновений у них никаких не было ..." [10;21]. Власне сам Векслер свідчить про своє навчання в І чоловічій гімназії "Столкновений среди учеников на национальной или религиозной почве не было. У нас в классе было 40 учеников, из них 5 евреев и столкновений с рускими мальчиками у нас не было" [10;24]. А ось серед педагогів і священиків явні та приховані антисеміти зустрічалися часто, наводить Векслер і приклади побутового антисемітизму З іншого боку, він же ж наводить не менше прикладів взаєморозуміння та людяного спілкування, особливо в середовищі інтелігенції та буржуазних кіл, змішаних шлюбів.

З приводу Маніфеста 17 жовтня по Херсону теж пройшла хвиля єврейських погромів, які тривали три дні. Найбільше постраждала Забалка, а також будинки заможних євреїв в центрі міста. Векслер наводить трагічні подробиці знущань з євреїв під час погромів, побутові зарисовки передають горе окремих людей, що зазнали матеріальних втрат та моральних травм. Автор відмічає участь в організації погромів кількох поліцейських чинів, яких потім було спеціально переведено з Херсону. [10;21].

На сторінках херсонської преси широко обговорювалися погроми. В жовтневих номерах газети "Юг" розвінчувалися надумані причини погромів ("замученный Забалкой" хлопчик, розірваний портрет государя і т.д.), але про положення в імперії прямо не говорилося, погроми представлялися у вигляді "разрушительной стихии, пронесшейся над нашим тихим и мирным городом". Редакція закликала до розслідування погромів, а для цього друкувала і просила надалі надсилати (бажано з підписом) описи погромів і вказувати імена погромників. Кілька репортажів було присвячено подіям в інших містах – Одесі, Овідіополі, Олешках. Прогресивна громадськість Херсона закликала до вшанування памяті одеських студентів Олександра Левінштама та Юрія Шмідта в чоловічій гімназії Херсона, яку вони в свій час закінчили, а також прийняти участь у благодійних заходах в допомогу постраждалим від погромів.

В редакцію "Юга" надходили листи подяки з переліком прізвищ людей, які допомагали рятувати євреїв та їх майно. Заслужив популярність серед єврейського населення офіцер капітан Тахчогло, який припинив погром в своєму районі – вивів на вулицю кілька озброєних солдат і розсіяв погромників пострілами вгору. Надалі йому прийшлося вийти у відставку [10;21].

Для російської держави євреї завжди залишалися інородним тілом, але їх залучали до воєнної служби. Воїнська повинність була для єврейського населення важким тягарем. Матеріали Херсонського державного архіву Фонду 22 (Казенна палата) містять чисельні матеріали діловодства Палати та листування з поліцейськими управліннями щодо євреїв міста та губернії, які ухилялися від виконання воїнської повинності. Такі випадки набули поширення з часів російсько-японської війни і пояснюються складним соціально-економічним положенням євреїв в Російській імперії. Не завжди родина могла проіснувати без свого годувальника і змушена була переховуватися від влади. А в разі викриття таких випадків не кожна родина могла сплатити штраф 300 крб. і за протоколом огляду майна і дослідження

джерел прибутків в присутності державного чиновника, поліції, сусідів-євреїв тощо штраф не накладався.

Треба зазначити, що в бланках для офіційного листування з цього приводу між Херсонською казенною палатою, місцевими відділеннями військової присутності та поліцейськими управліннями слово "єврей" було вдруковано [2, 3, 9].

Російська влада не вважала євреїв надійними підданцями і опасалася їх під час воєнних дій. Так, в Першу світову війну вийшов циркуляр Херсонського губернського жандармського управління помічникам в повітах від 15 листопаду 1915 р. про цензуру листів, що надходять на імя євреїв-жителів Херсонської губернії у зв'язку із війною [43;57].

Протягом багатьох століть, мігруючи та взаємодіючи з іншими культурами, євреям вдалося зберегти самобутність національної культури. З переселенням на Південь України наприкінці XVIII ст. починається новий етап у збереженні і утверджені національної єврейської культури. У XIX –XX ст. херсонські євреї, що активно зближувалися з місцевим населенням, частково відходили від ортодоксального іудаїзму, мови ідіш, поширювалися змішані шлюби, в цілому зберігали свою національну культуру.

Дослідники іноді говорять про зниклу у катаклізмах XX ст. "цивілізацію єврейських містечок". Також можна вважати втраченою й самобутню культуру єврейського населення міст Південної України. На жаль, сьогодні наявні матеріали не можуть передати зовнішній вигляд зниклих єврейських кварталів, будівель, синагог, кладовищ, соціального середовища херсонского єврейства XIX-поч. XX ст. Але внаслідок тривалого співіснування євреїв та представників інших народів у м.Херсон, як і інших міст Півдня України, елементи єврейської національної культури отримали своє друге життя, стали складовою поліетнічного, в своїй основі, міського соціуму.

Джерела та література

1. Записка по делу содержателей питейного откупа Херсонской губернии в Елисаветградском, Ольвиопольском и Александровском уездах об уменшении в откупах военных поселений числа мест питейных продаж и об отмене взыскания за кормчество денежных штрафов. 1826 г. // Державний архів Херсонської області (далы – ДАХО). – Ф.22. – Оп.1. – Спр.204.–4 арк.
2. Переписка с Херсонским губернским правлением и списки евреев уклоняющихся от воинской повинности, оштрафованых в 300 руб. 1905-1911 гг.// ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.213.–34 арк.
3. Протоколы и переписка с городским и уездным полицейскими управлениями о взыскании штрафа в сумме 300 руб. с семейства Векслера за уклонение от воинской повинности. 1907-1909 гг.// ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.270.–21 арк.
4. Ревизские сказки о мещанах-евреях города Херсона. 1850 г. // Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф.22. – Оп.1. – Спр.13.–28 арк.
5. Ревизские сказки о мещанах города Херсона. 1858 г. // ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.80.–56 арк.
6. Ревизские сказки о мещанах-евреях города Херсона. 1858 г. // ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.91.–23 арк.
7. Ревизские сказки о евреях-кантонистах, причисленных к Херсонским мещанам. 1858 г. // ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.93. –4 арк.
8. Ревизские сказки о мещанах-евреях города Херсона, Херсонской губернии. 1858 г. // ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.130.–19 арк.
9. Список евреев, с которых взыскан штраф за уклонение от воинской повинности. 1911-1916 гг.// ДАХО. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.352.– 12 арк.
10. Векслер И.Н. Херсон и его жители. Исторический очерк (Экземпляр рукописи из личного архива М.А. Шорра 1963) // Специальная библиотека Херсонского обласного краеведческого музея. – 72 с.
11. Афанасьев-Чужбинський А. Поездка в Южную Россию. В 2-х частях. – Ч.1. Очерки Днепра.–СПб., 1863.
12. Еврейский театр в Херсоне. // Юг. –1913.–24 июля.
13. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. // Вестник императорского русского географического общества. – 1857. –Ч.21. – Кн.5-6.
14. К введению всеобщего обучения в еврейских колониях // Юг.–1910.–22 сентября. – С. 3.
15. К вопросу о частных еврейских училищах // Юг.–1898.–8 сентября.

16. Материалы для истории антиеврейских погромов в России. –Т.2.Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. – 29 февраля 1882 г.) / Под ред. Г.Я.Красного-Адмони. - Петроград, 1923.
17. Отчёт о деятельности общества вспомоществования нуждающимся учащимся еврейского девичьего училища за 1903 г.– Херсон, 1904.
18. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год.– Херсон, 1910.
19. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. / Под ред. Советника Губернского правления А.А. Золотарёва.–Херсон, 1911.
20. Романовка, кол. Херсонского уезда. Эмиграционное движение евреев // Юг.–1904.–9 января.
21. Скальковский А. Евреи // Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.– Ч.1.– Одесса, 1850.– С. 308-316.
22. Фабрично-Заводская и Ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного Губернаторства за 1898 г. / Под редакцией Старшого фабричного Инспектора Херсонской губернии А.А. Микулина. – Изд. 2-е. – Одесса, 1899.
23. Цитрон А. Из Херсона – в Палестину // Еврейские вести. – 1993. – 16 мая.
24. Шмидт А. Евреи // Шмидт А. Материалы для географического и статистического описания России, собранные офицером Генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч.1.– СПб., 1863.
25. Бойко Я.В. Формирование этнической структуры и быта сельского населения Северного Причорноморья // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції.–Ч.2.– Запоріжжя, 1997.–С.18-21.
26. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика–идеология–хозяйство–быт. По архивным материалам. – Москва, 1928.
27. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) – М., 1958.
28. Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С.58-71.
29. Василенкова- Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні. (З студій над історією колонізації) // Праці Єврейської археографічної комісії ВУАН.– К., 1930. – Т.II. – С. 83-120.
30. Горностаев Е.В., Непомнящий Б.З. Синагоги города Херсона // Південний архів. Історичні науки. – Вип.12.– Херсон, 2002.– С.119-128.
31. Діанова Н. М. Формування єврейської етнічної общини в Одесі та її розвиток дореволюційний період // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999.–Вип.8.–С.118-123.
32. Евреи // Энциклопедический словарь / Под редакцией проф. И. Е. Андриевского. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.Петербург).–СПб., 1893. – Т.II. – С.426-466.
33. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. Кратний историко-экономический очерк города Херсона / Сост. Горловский Д.Н. – Херсон, 1896.
34. Лизунов П.В. Штиглицы – "некоронованные короли" российских финансов // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.35-51.
35. Лиман І.І. Духовна та світська влада в ставленні до хрещення євреїв (на матеріалах Херсонського духовного правління кінця XVIII - першої половини XIX ст.) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип.XIV. –Запоріжжя, 2002.—С.29-36.
36. Орлова З. С. Евреи-поселенцы // Прошлое служит настоящему.– Херсон, 1991. – С.17-18.
37. Павленко В.Я., Землянська К. Єврейські землеробські колонії на Півдні України в кінці XVIII - на початку XIX ст. // Південний архів. Історичні науки. – Вип.IX.– Херсон, 2002.– С.45-53.
38. Потульницький В.А. Українька та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – №1 . –С.3-20.
39. Россия // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1994.–Т.7.–С.296-300.
40. Садохин А. П. Этнология.–М., 2000.
41. Савенок Л.А. Соціальне обличчя Херсону наприкінці XIX ст. (за матеріалами Всеросійського перепису 1897 р.) // Південний архів. Історичні науки. – 2003. – №12. – С.47-60.
42. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.– Ч.2.– Одесса, 1853.
43. Хитерер В. Документы по еврейсой истории XVI-XX веков в Киевских архивах. – Киев, Москва, 2001.
44. Членов М. А. Евреи // Народы мира: Историко-этнографический справочник.–М., 1988.–С. 159-61.
45. Шушляннікова Н. Розповіді з історії Херсонського краю. – Херсон, 2003.

СПОГАДИ, ХРОНІКА ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

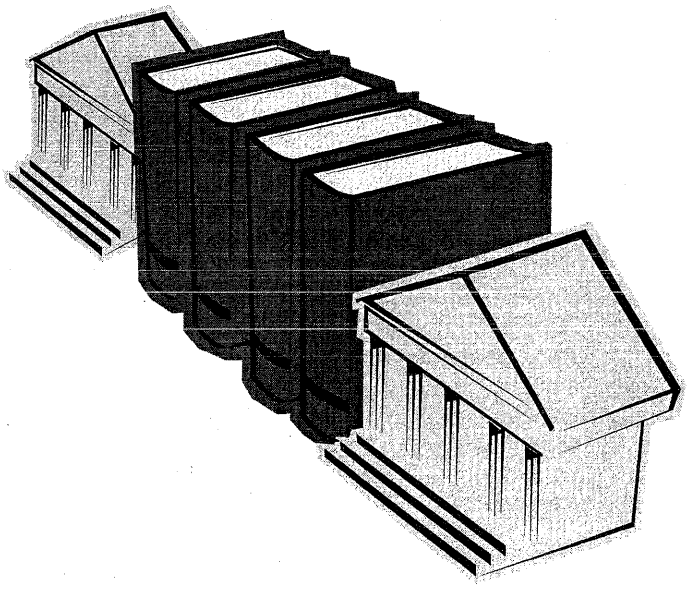

В.Н.Дариенко

ВСТРЕЧИ С ФЛАГАРТОМ И ОПАЛЬНЫМИ АДМИРАЛАМИ

Со знаменитым в годы гражданской войны «красным адмиралом» Фёдором Фёдоровичём Раскольниковым я начал знакомиться по скудным упоминаниям о нём в архивных документах. Делал это с опасливой оглядкой - как бы начальники архивохранилищ и библиотечных комнат специального хранения литературы не заподозрили меня в «нездоровом интересе к изменнику Родины», к «врагу народа». Но, работая над темой докторской диссертации «Революция и контрреволюция на Юго-востоке страны», я буквально натыкался на факты активного военно-политического участия Ильина (подлинная фамилия Раскольникова) в драматических событиях 1917 – 1920 годов. А при скудости документов каждый изученный факт, как известно, становится особенно ценным ключом к другим фактам. А они – источник истинного знания вообще, для историка - в особенности.

Изучая взаимодействие красных морских и сухопутных сил в районе Нижней Волги, на Каспийском море и в Западном Туркестане, как обойдёшь имя командующего Волжской военной флотилией, одного из организаторов Каспийской флотилии, наконец, исполнителя блистательной морской операции на Каспии по пленению остатков Отдельной Уральской белой казачьей армии.

Чем не блистательная! Там, в Тюб-Караганской бухте, на берегу которой расположено Александровское укрепление (ныне Форт Шевченко), один корабль под флагом Раскольникова, с командою всего в семьдесят человек, пленил находившихся на берегу полторы тысячи казаков, десятки офицеров и двух генералов. То было раннею весною 1920 года.

Писать историю и одновременно бороться с очевидными фактами невозможно, твердил я про себя как заклинание эту банальную истину, выискивая на берегу Тюб-Караганской бухты подходящую позицию для съёмки места события ещё более драматического. Годом ранее в той же бухте английские корабли нанесли сокрушительное поражение молодой Каспийской флотилии. За одного битого двух небитых дают - в 20-ом Красный флот уже полностью господствовал на Каспии. Все интервенционистские суда англичан постыдно бежали к Иранским пределам. И командовал молодым Каспийским флотом в то время не кто иной, а именно «красный адмирал» Фёдор Фёдорович Раскольников. Он, выпускник Одесских гардемаринских классов, мичман всего лишь с марта 1917 г. В июне 1920 года его, блистательного победителя, назначают на должность Наморси Балтийского флота. Эта мудрёная аббревиатура означала - «Начальник морских сил Балтийского флота». По принятым морским понятиям - должность адмиральская.

Не думаю, что именно словечко «наморси» явилось причиной ошибочного утверждения в Биографическом словаре «Политические деятели России 1917» (изд. 1993 г.), будто бы Раскольников уже «с 1919 года на военной, дипломатической и журналистской работе». Причина скорее всего в том, в силу которой во всех предшествующих энциклопедиях, общих и специальных, имя Раскольникова вообще не упоминалось. И уж тем более, не нам, рядовым исследователям, было доискаться до деликатнейших поручений, данных Раскольникову от Ленина и Троцкого вести за границей, в восточных государствах, тайную работу по «разжиганию пожара мировой пролетарской революции».

Отслеживать биографию только по военно-оперативным документам архивохранилищ весьма сложно. Тем более, когда эта категория документов тоже основательно просеивалась через запретительную цензуру. Чего стоило сталинской цензуре скрывать от нас, не придворных историков, деяния «какого-то там» большевика с 1912 года, большевистского комиссара в Морском генеральном штабе, депутата Всероссийского Учредительного Собрания, выдвинутого от большевиков,

активного помощника В.И.Ленина по разгону этого «Хозяина земли русской». Летели головы и с более высоких плеч. И имена их вымарывались из исторической памяти народа. Взамен текли потоки вымыслов, лестные самомнению властителей.

Вольтер говорил, что если бы в Риме была цензура, то у нас бы не было сегодня ни Горация, ни Ювенала, ни философских трактатов Цицерона. А Сталин и сонм его энтузиастов - подручных не только перепотрошили все архивохранилища Советского Союза. Они сожгли бы все библиотеки мира, лишь бы скрыть от советских людей хотя бы те два, по существу ставших предсмертными для Раскольникова, документа, которые вопреки их воле и власти попали на страницы мировой печати. Содержание их буквально прогремело на весь мир, как снаряды, нацеленные в голову неуязвимого диктатора. 22 июля 1939 года Раскольников передал в Париже в агентство печати «Гавас» открытое заявление «Как меня сделали врагом народа». В октябре – «Открытое письмо Сталину».

Конечно, Раскольникову, как и всё еще многим нынешним апологетам ленинского «гения» в ранге философов, социологов и простых смертных, не хватило аналитического осмысления подлинных первопричин, исторических истоков, приведших к очередным кровавым вакханалиям второй половины тридцатых годов. Человеку, щедро одарённому и честному, революционеру с бурным темпераментом азартного борца, ему, скорее всего, не хватило времени и спокойных обстоятельств подумать над простой и огромной важности истиной. Возведённоё в политическую доктрину «революционное насилие» в принципе невозможно регулировать соображениями «классовой целесообразности». Если только допустить насилие, отмечал Лев Толстой, оно всегда перейдёт границы, которые мы хотели бы установить для него. Как только дело решается насилием, насилие не может прекратиться. При решении дела насилием, победа всегда остаётся не за лучшими людьми, а за более эгоистичными, хитрыми, бессовестными и жестокими.

В своих письмах Раскольников на весь мир обнародовал страшный мартиролог выдающихся полководцев, командиров Красной Армии, государственных и партийных деятелей, учёных, писателей, художников, журналистов. Это имело огромный разоблачительный эффект. Однако автор мужественных документов, надо полагать, даже не задумывался, над нравственным фактом. Суть то проблемы вот в чём. Многие партийные, государственные деятели, полководцы и командиры, павшие жертвами, *как всё ещё принято узко выражаться,* «жертвами сталинских репрессий», сами были в предшествующие годы не только активными исполнителями, но нередко и инициаторами не менее массовых репрессий. Расстрелов, децимаций, ссылок и прочих видов насилия над не повинными ни в чём гражданами Российской республики.

Вот почему Раскольникову причины трагедии всего народа виделись лишь в искусстве грязных политических манипуляций одного властителя – Сталина. «С помощью грязных подлогов, - писал он Сталину, - Вы инсценировали судебные процессы, превосходящие вздорностью обвинения, знакомые Вам по семинарским учебникам средневековые процессы ведьм.

Вы заставили идущих с Вами **с мукой и отвращением шагать по лужам крови вчерашних товарищей и друзей»**. (Подчёркнуто мною – В.Д).

Когда я впервые прочитал письмо Раскольникова (оно тайно ходило по рукам в Московском университете в 60-х годах) и когда я сейчас перечитываю его, то возвышенным в поступке Раскольникова мне представляются не темпераментно изложенные обличения кровавых преступлений Сталина. Не обнародование на весь мир потрясающего мартиролога. Такое часто делается в политике по мотивам не обязательно связанными с намерениями нравственными. Обличениями такого рода постоянно занимался Троцкий, в меньшей мере делали это и другие. Истинно возвышенным поступком, характеризующим его как благородного человека, стал его

отказ *продолжать вместе со сталинско кликой* «шагать по лужам крови вчерашних товарищей и друзей». А таких, которые готовы были продолжать «шагать», не только в компании со Сталиным, но уже и с новыми властителями оставалось в то время ещё очень и очень много. В скобках заметим, такие, к сожалению до сих пор не перевелись. Более того, *гордятся своей верностью прежним* «идеалам».

Поступок Раскольникова тем благороднее и значимее, что его отдалённые последствия для советского общества становились весомее с каждым десятилетием. Если внимательно вчитываться в знаменитый закрытый доклад Н.С.Хрущёва на XX партийном съезде, то видно, насколько пророческими были не только оценки событий, заимствованные составителями хрущёвского доклада у Раскольников. Поистине пророческими стали и заключительные слова его открытого письма Сталину.«Ваша безумная вакханалия не может продолжаться долго. Бесконечен список Ваших преступленийБесконечен список Ваших жертв, нет возможности их перечислить. Рано или поздно советский народ посадит Вас на скамью подсудимых как предателя социализма и революции, главного вредителя, подлинного врага народа, организатора голода и судебных подлогов».

Революционер и коммунист, Раскольников решил остаться за пределами Родины, поскольку понял, что советское бытие без нравственности станет для его души проклятием. За факт отказа возвратиться в СССР с поста посла в Болгарии, за публикации в «буржуазной» прессе ухватились мёртвой хваткой крупные мастодонты тоталитарного режима. Через газету «Известия» и другие каналы они затеяли полемику о недопустимости «по указанным мотивам реабилитации Раскольникова», несмотря на опубликованное решение пленума Верховного суда СССР от 10 июля 1963 г. Этим решением постановление 1939 года по «делу» Раскольникова отменялось «за отсутствием в его действиях состава преступления». Он посмертно восстанавливался в рядах Коммунистической партии. Всё это соответствовало решениям XX и XX11 съездов КПСС.

Наивно полагая, что решения партийных съездов – закон для всех, снизу до верху, я отправился из Москвы в Ленинград, чтобы там, в Музее Военно-Морского флота, найти такие документы о Раскольникове, каких не обнаружвал в Москве, и которые, полагал, теперь будут для меня доступны. Но не тут то было. Смотритель музея морской славы ввёл меня в небольшой зал, странно сказал: «Вот это и есть «Зал Раскольникова», смотрите, может быть, что-либо нужное Вам найдётся». Нет на свете святыни, на которую не посягнула бы человеческая порочность – ни одного документа о «красном адмирале» на стендах не осталось. Указание «сверху» было выполнено с безукоризненной тщательностью.

- Какая досада: ведь я не просто из Москвы приехал, чтобы осмотреть исчезнувшую экспозицию, я приехал из Казахстана.

Не вы первый, - всё так же тихо заметил мне смотритель. Что вы... Вдова Федора Федоровича с дочерью аж из Парижа прилетали. Дочь то молода – держалась. А жена его так рыдала. Потеряла сознание, пришлось вызывать «скорую». Боль её отчаяния, видимо, из неприятия смирения перед наглостью. После решения пленума Верховного суда СССР о реабилитации мужа, М.В.Раскольникова, вдова Федора Федоровича и их дочь, студентка Сорбонского университета, были тепло встречены в Москве в Правлении Союза писателей, в Военном совете Военно-Морского Флота, в редакциях «Военно-исторического журнала» и «Огонька», оказывались им в столице и другие почести. И вдруг в Ленинграде войти в опустошённый «Зал Раскольникова»... Святое намерение служителей Военно-Морского музея предстало перед посетительницами кощунством и мерзостью.

Противоборство вокруг реабилитации Раскольникова велось несколько лет. Оно приобрело характер прецедента далеко не индивидуального, почти доктринального. Саблезубые церберы тоталитарного режима пустились доказывать всему обществу, что поступок Раскольникова – это особый случай. Одно дело, когда жертва безропотно слагала голову на плаху или даже успевала выкрикнуть здравицу во славу вождя. И совсем иное отношение должно быть у партийного «правосудия» к человеку, который оказал политическому режиму сопротивление. Более того - позволил себе высказывания, разоблачающие высказывания, бьющие не в бровь, а в глаз.

Вообще механизм сопротивления высших партийных чиновников решениям партийных же съездов был отработан с тщательностью. Десятилетиями работал безукоризненно. Установки на отход от съездовских постановлений под предлогом их «правильного понимания», «верной трактовки», взгляда на них «с подлинно марксистско-ленинских методологических принципов» давались со страниц передовых статей партийной газеты «Правда» и теоретического журнала «Коммунист». «Установки» же по частным вопросам, не менее значимые, но технически более изощрённые давались, как правило, на всякого рода полузакрытых и закрытых совещаниях по идеологическим вопросам. На одном из таких достаточно узких совещаний, то было совещании заведующих кафедрами общественных наук (5 сентября 1965 г.), приглашённых только из вузов Москвы, выступил заведующий Идеологическим отделом ЦК КПСС С.П. Трапезников. Он изложнл «свежие» установки на новый подход к процессу либерализации советского общества, на устранение «субъективизма» в реабилитации жертв политических процессов 30-х годов. Понятно, что в его речи «дело» Раскольникова заняло особое место. Ему был придан, выражаясь в юридических терминах, характер прецедента доктринальной значимости. В доверительных разговорах такие идеологические «накачки» мы называли закрытыми показательными уроками по пересмотру решений XX съезда КПСС.

Усердствуя, Трапезников не погнушался не только грубо исказить факты, допустить передержки, но и оснастил свою речь примитивной бранью. Я в то время работал на кафедре одного из московских вузов, но процитирую в изложении профессора В.Д.Поликарпова, старшего научного сотрудника Института истории Академии Наук СССР. «В идейном отношении он (имелся ввиду Раскольников - В.Д.) был всегда активным троцкистом. Будучи полномочным представителем Советской страны, он отказался вернуться на Родину, совершил тяжкий поступок, а именно - предательство. Письмо, в котором он мотивировал отказ вернуться в СССР, он отправил в один из самых грязных органов белогвардейцев - в парижский журнал «Новая Россия», издаваемый перед войной под редакцией небезызвестного вам Керенского и сотрудничавшего с ним Милюкова, где это письмо было использовано широко в антисоветских целях накануне войны. Сбратавшись с белогвардейцами, фашистской мразью, этот отщепенец стал оплёвывать всё, что добыто и утверждено потом и кровью советских людей, очернять великое знамя ленинизма и восхвалять троцкизм. Только безответственные люди могли дезертирство Раскольникова, его бегство из Советского Союза расценивать как подвиг». Верно говорится, что ложь развращает того, кто ею пользуется, гораздо раньше, чем губит того, против кого она направлена.

Возвращусь к моим встречам в музее Военно-Морского флота в Ленинграде. По счастливому совпадению в первый же день его посещения я был любезно приглашён на заседание ветеранов Каспийской военной флотилии. Назначалось оно на 3 часа дня. Протекало бурно. Обсуждали книгу воспоминаний Адмирала Флота Советского Союза Ивана Степановича Исакова - «Каспий, 1920 год». Если к высшему военно-морскому званию добавить ещё Герой Советского Союза, член-

корреспондент АН СССР, станет понятен полный морской штиль обсуждения: мелкие частности и уточнения, не меняющие большой ценности книги и вклада автора в историографию гражданской войны. Но вот слово предоставили писателю-маринисту Войноловичу. Бывший профессиональный разведчик вызвал на себя шквал темпераментных возражений. Ветераны-каспийцы готовы были на умеренную переоценку значимости отдельных боевых эпизодов, в которых был задействован эсминец «Изяслав» (на нём служил молодой мичман Иван Исаков). Но они встали грозной боевой стенкой против утверждения Войноловича, что все вместе взятые морские победы на каспийском театре военных действий не имели стратегического воздействия на ход гражданской войны. Время шло, наступил поздний вечер, а накал полемики возрастал, перейдя в область высокой военной теории и ссылок на авторитеты. Не видя безинфарктного выхода из завинчивающейся ситуации, дипломатичный председатель ветеранской секции сказал то, от чего я сам себе не позавидовал.

- «Давайте попросим нашего гостя, как человека нейтрального, пусть он скажет, кто из нас прав». Я сейчас не помню, что я предлагал примирительного. Но именно этого я хотел в той ситуации больше всего, а не жертвы натруженного сердца кого-либо из ветеранов. Войноловичу, видимо, понравился выход из ситуации, и он предложил мне прогуляться после заседания по вечернему Ленинграду. Шли мы с Васильевского острова до гостиницы «Россия». Дорога не близкая. С моего вопроса о том, как разыскать семёрку разведчиков, которых, по моим документам, С.М.Киров подбирал в Астрахани (семь фамилий) и засылал к белым, невольно перешли к судьбе Раскольникова. И вот, что он мне поведал. «Не верьте, Василий Николаевич, той информации в нашей прессе, что Раскольников, будучи в загородном санатории на излечении, покончил собою, выбросившись из окна. Не тот он по натуре человек, чтобы так кончать при простой простуде. Я в то время работал в Скандинавских странах и, понятное дело, к этому не причастен. Но наши ребята, которые работали в Париже, в своём кругу не скрывали, что это их успех. Вошли в доверие как единомышленники, пришли вдвоём на свидание – вот и всё. А владельцам частного пансионата версия самоубийства («выбросился из окна») подходила».

Будучи на одной из последних научных конференций в Институте Марксизма-Ленинизма (1987 г.) я подошёл к профессору В.Д.Поликарпову, чтобы сообщить ему то, о чём мне рассказал в Ленинграде бывший разведчик. В реабилитационном очерке («Огонёк», 1987, № 24) Василий Дмитриевич писал следующее: «В конце августа 1939 года, находясь в Ницце (юг Франции), Ф.Ф.Раскольников заболел воспалением лёгких и в тяжёлом состоянии был доставлен в больницу. Вскоре у больного возник также и менингит, которого он не перенёс и 12 сентября скончался». Однако, едва я произнёс полфразы, что у меня есть информация об иной версии гибели Раскольникова, как разговаривавший с Поликарповым коренастый упитанный человек грубо выстрелил в меня репликой: «Какая ещё может быть версия!» В реплику было вложено столько возмущения и гнева, словно я смертельно оскорбил его лично. Поскольку на лице автора очерка не явилось живого интереса к разговору в присутствии разгневанного человека, я отошёл и завёл разговор с академиком Волобуевым, бывшим директором Института истории АН СССР. Павел Васильевич к этому времени уже был возвращён из опалы, занял пост председателя Научного Совета по изучению Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. - Кто этот гневающийся до страсти, спросил я Павла Васильевича. -Заместитель директора этого института В.В.Журавлёв, ответил Павел Васильевич. Мне стало ясно, почему гнев задувает лампаду разума. Для сохранения высокой должности гнев не напрасная потеря равновесия.

Но вернемся еще раз к ленинградским страничкам, к заседанию ветеранов-каспийцев. Мне не раз доводилось бывать на ареопагах ветеранов труда и

революции. Однако даже общее впечатление от встречи с каспийцами оказалось особенным. Войдя в небольшую комнату с высоким старинным потолком, я увидел крепких, почтенного возраста мужчин, хотя каждому из них было в то время уже за семьдесят. Вот это кряжи! Такие действительно могли громить знаменитых в морских сражениях англичан, не говоря уже о деникинцах. Биографии каждого из них хватило бы на добрую книгу. Понятно, что моё внимание, прежде всего, привлёк Н.И.Ордынский. Не потому, что он недавно возвратился из многолетнего политического заключения – реабилитированных участников революции и гражданской войны в то время уже было не мало. По моим архивным изысканиям, он служил со всеми командующими флотилиями и флотами на Волге и Каспии. Следовательно, знал не только Ф.Ф.Раскольникова и члена Астраханского Реввоенсовета С.М.Кирова. Он мог рассказать о тех, под чьим командованием служил: о первом командующем Морскими силами Республики В.М.Альтфатере, о заместителе начальника Морских сил Чёрного, Каспийского и Балтийского морей, профессоре, вице-адмирале А.К.Векмане, о командующем Астрахано-Каспийской военной флотилией С.Е.Саксе. Мог поведать, надеялся я, как о посмертно реабилитированных, так и о тех, до которых очередь тогда ещё не дошла. К тому же Н.И.Ордынский сам по себе личность крупная – главный артиллерист Каспийской флотилии.

Главный артиллерист – это не образное выражение. Главарт или флагарт (флагманский артиллерист) в переводе с морской терминологии означает начальник всей артиллерийской службы флота. Заметим, что судовая и береговая артиллерия – главное оружие в сражениях на море.

Продолжительные беседы за чашкой чая в его более чем скромной квартирке не только подтвердили все мои многолетние документальные изыскания, дополнили, обогатили их, но и наполнили чем-то живым, неповторимо весомым, духовно осязаемым. Такого не даёт ни какая куча архивных документов, пожалуй, даже ни одна книга. Сотни и тысячи крупных личностей участвовали в революции и гражданской войне, вершили большие и даже великие дела. Но души многих из них часто стремились к возвышенному невозможному и оставались тупо глухими к очевидной беде отдельного простого человека. Не таким мне виделся Николай Иванович Ордынский. Для меня это было нравственным открытием: как ему удавалось в кровавой свалке гражданской войны чувствовать человека? Ведь он артиллерист. А артиллерист, как известно, не видит человека, он стреляет по площади. Видимо, в нём счастливо сходились природная доброта, хорошее образование и благородное воспитание.

Н.И.Ордынский. Снимок 70-х годов.

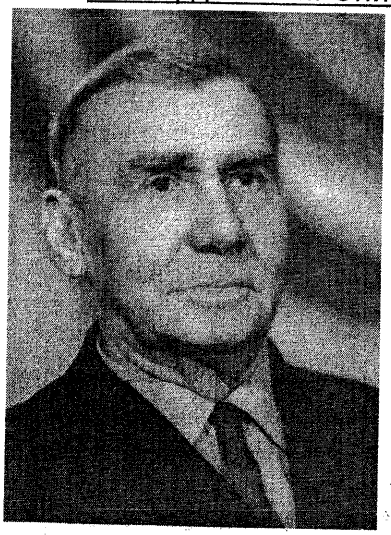

Пройдя с боями по Волге флагарт Ордынский, как и суда, на которых он воевал, прибывают осенью 1918 года из под Царицына в Астрахань. Первое, что произвело на него сильное впечатление в Астрахани - это размах, с которым велись работы по созданию большой и сильной флотилии. Естественно, что от него, недавнего выпускника артиллерийских классов Балтфлота, не просто требовалось возглавить ответственейший участок работы. Предстояло в условиях ожесточённой гражданской войны, в условиях господства на Каспии англичан и деникинского флота, наконец, в условиях голода, разрухи, материально-технических трудностей решать сложные задачи вооружения судов, подбора, расстановки, воспитания и обучения артиллеристов, управления корабельной артиллерией и многое другое.

Предшествующий опыт главного артиллериста Вольской флотилии, говорил, сдержанно улыбаясь, Николай Иванович, несомненно, был для меня ценным. Упорные бои на Волге, особенно под Царицыным, научили меня многому. Однако здесь, на Каспии, оказались совсем другие масштабы: формировалась настоящая морская флотилия. На неё высшее командование возложило задачу «завоевать устье Урала для взятия оттуда нефти», отобрать у англичан кавказскую нефть, а затем, разгромив английский флот и слабый флот их союзников-деникинцев, очистить весь Каспий.

Именно благодаря живым рассказам флагарта, морских офицеров других специальностей мне, автору этих заметок офицеру - «баклану» и историку удалось полнее представить трудности, вставшие перед морским командованием. Флотилия формировалась не только из балтийских миноносцев и подводных лодок, переброшенных по распоряжению изобретательного командования из Балтики в Астрахань. Мобилизовывались и вооружались морские и речные транспортные суда, нефтеналивные баржи, пассажирские пароходы, буксиры.

- Переоборудуя их, - вспоминал Николай Иванович, - смеясь, я требовал от своих славных и изобретательных инженеров «ползать» на животах по складам и докам, выискивая сортовой металл и «уголки», необходимые для устройства креплений под дальнобойные орудия.

Благодарность – не только результат высокого уровня нравственного развития личности, но и память сердца. С большой теплотою вспоминал Николай Иванович серьёзную работу, которую проделывали его помощники. Глаза его при этом задумчиво теплели. Он называл имена: командира вспомогательного крейсера К.Н.Самойлова, ставшего впоследствии командующим флотилии на Каспии и составителем корабельного устава; В.П.Калачёва, возглавившего позднее Морской штаб РККА; артиллеристов Н.В.Знаменского, А.А.Синицина, Лесгафта и других. Кто ещё вкладывал душу в дело вооружения судов, подчеркнул главарт, так это корабельный инженер А.З. Коплановский и начальник технического отдела В.Л.Бзежинский (потом командир порта). Их труд можно назвать выдающимся. Ведь им пришлось решать свои сложнейшие технические задачи в условиях больших трудностей.

Из ярких, образных и сердечно тёплых рассказов флагарта Ордынского становилось понятным, каким образом необыкновенные трудности того времени, порождали у его подчинённых те способности, которые были необходимы для их преодоления.

Сложнейшей задачей явилось приведение в готовность корабельной автоматики. Неоценимой помощью в этой работе, вспоминал Николай Иванович, и глаза его светились от восхищения, было участие мастеров орудийных заводов Петрограда, наших выпускников – умельцев, творивших чудеса при ремонте артиллерийской техники. И это нередко в боевой обстановке, под огнём противника. Так что умение всегда сочеталось с терпением и потребностью.

Наряду с боевым оснащением флотилии молодой главарт (тогда Ордынскому было немногим более двадцати лет) повёл подготовку артиллерийских командиров. Он решил учить наиболее способных молодых матросов-комендоров, а также бывших унтер-офицеров старого флота. Созданные Ордынским курсы плутонговых командиров выпустили большую группу корабельных артиллеристов для малых судов.

Упорный, напряжённый труд, творческие поиски, смелые решения, помноженные на искренний революционный энтузиазм, дали замечательные результаты. Флотилия очистила Каспий от английских интервентов и белогвардейцев. Наряду с мастерами кораблевождения велика заслуга в этой героической эпопее именно артиллеристов, которых готовил молодой флагарт.

Ещё до окончания гражданской войны на Каспии Ордынский получил «чрезвычайное поручение» - быть старшим морским начальником. В должности главарта принял он участие в кровопролитных боях под Царицыным. Затем ввиду болезни (тяжёлая форма малярии) был отправлен в Москву и зачислен в Штаб морских сил республики. Его очерк «Морская артиллерия в речной войне», написанный на основе опыта гражданской войны, явился первым пособием для артиллеристов флотилий, по вооружению боевых судов.

После «полуизлечения» Ордынского отправляют на Азовское море. Там готовились морские силы для борьбы против флотилии Врангеля. Особенно много пришлось поработать, вспоминал главарт, над укреплением побережья Чёрного моря под Мариуполем. Ещё основательнее возводились укрепления под Одессой, где Ордынский возглавил штаб морской обороны. После окончания боёв на Чёрном море путь его лежал на Дальний Восток в распоряжение будущего маршала Советского Союза В. К. Блюхера. Там он был назначен флагманским артиллеристом народно-революционного флота. Должность главарта, как это было и на Волге, он совмещал с командованием кораблем – монитором «Вьюга».

В мирное время Николай Иванович возглавил один из ведущих отделов управления всех морских сил, а затем кафедру Военно-Морской Академии. Высокую оценку специалистов заслужила разработанная им система срочной мобилизация флота и водного транспорта, а также новые принципы корабельной организации, нашедшие практическое воплощение.

Мне посчастливилось встречаться с Николаем Ивановичем несколько раз. Первый раз в Военно-Морском музее, затем, несмотря на его большую занятость, - у него дома. В этом крупном специалисте артиллерийского вооружения, в человеке, за плечами которого большая жизнь с суровыми, горькими, несправедливыми испытаниями, меня изумило его поразительное жизнелюбие, искрящаяся доброта. Её он никак не мог прикрывать своим мягким, слегка насмешливым юмором. В его характере, порождённом революцией, сплавились большая любовь к людям с напористостью борца, деловитостью талантливого организатора. В них, думаю, и источник той одержимой привязанности к флоту, которую я видел, и о которой единодушно говорили его друзья. В дни моих встреч приближалось семидесятипятилетие флагарта. Но он напряжённо занимался военно-исторической работой, которая, по его убеждению, «тоже эффективно повышает боеспособность морских сил, повышает качество военно-морского искусства».

В затянувшейся допоздна прощальной беседе, я, извинившись, попросил Николая Ивановича рассказать о его личной роли в подавлении восстания голодных рабочих на судостроительном заводе Нобеля в Астрахани в 1919 году. Чтобы придирчивый читатель не подумал, что разговоры давно ушедших могут быть изложены произвольно, я оставлю при себе трагические детали и эмоции рассказчика. Предоставлю печатное изложение (см.: Материалы конференции, посвящённой 50-летию Волжско-Каспийской военной флотилии. Выпуск У(2). 21-22 ноября 1968 г. Ленинград, стр. 9-10).

«...С.М.Киров лично возглавил разгром восстания 10 марта, потребовав в своё распоряжение два эсминца и отряды военных моряков Ульянцева, действовавшие на берегу. На мостике «Москвитянина» мне предложено было стоять при Кирове, как флагарту, и выполнять его указания по использованию артиллерии кораблей. Надо было видеть, каким возмущением и ненавистью к мятежникам горели его глаза; он казался жестоким и беспощадным, понимал, что от его твёрдости зависит скорейшее прекращение столкновения и что, как-никак, а известная часть рабочих всё же дала себя спровоцировать против советской власти. Киров приказал мне подавить артиллерийским огнём пулемётные точки мятежников, разгромить их опорные пункты и штаб, силою огня привести к повиновению непокорных. Всё это

было сделано, но *детали вспоминать не хочется; слишком тяжело*» (подчёркнуто мною –В.Д.).

Когда мой хозяин после изложения деталей успокоился, чай наш в чашках к тому времени совсем остыл. Я задал, да простит меня его светлая память, самый жестокий вопрос. - Не рок ли в том, не судьба ли, что большинство именно талантливых, грамотных командиров, начальников высшего и даже среднего ранга пали жертвами того политического режима, победе которого с такой самоотверженностью отдавали Вы свои силы. Наверное, и Вам в лагере кто-нибудь не раз прошипел: «За что боролись, на то и напоролись». В конце концов, Николай Иванович, что это,– роковое возмездие или это слепая судьба? Николай Иванович что-то долго вспоминал, попытался как-то улыбнуться. Ответил не спеша. Ответил почему то словами словами Мохандаса Ганди. «Человек хозяин своей судьбы в том смысле, что у него есть свобода распоряжаться своей свободой. Но к чему это приведёт – человеку неизвестно». Я занёс в блокнот эту мудрую мысль, сердечно поблагодарил гостеприимного хозяина за беседы, и мы простились.

Когда я уже совсем собрался покидать Ленинград, в гостиницу позвонил председатель ветеранской секции и весьма любезно попросил позвонить адмиралу Льву Анатольевичу Владимирскому. Я начал было отказываться: мои, мол, научные интересы – революция и гражданская война, а адмирал Владимирский, насколько мне известно, герой Великой Отечественной. Здесь, видимо, какое-то недоразумение. Событиями Великой Отечественной занимается мой школьный товарищ Павел Белан, он учёный секретарь Казахской Академии наук. Тоже казахстанец. Но он живёт в Алма-Ате, а я приехал из Гурьева.

– Василий Николаевич, - продолжал деликатно настаивать голос в трубке, любой из нас, ветеранов, считает за большую честь поговорить со Львом Анатольевичем. Ведь полных адмиралов у нас не так уж много. Он не только адмирал. Это содержательнейший человек. Запишите номер его домашнего телефона. Звонить просил он после шести. Обязательно позвоните. Он сегодня будет ждать вашего звонка. А живёт он на «Пяти углах», это в нескольких минутах ходьбы от вашей гостиницы.

Я до сих пор помню, как вдруг почувствовал неловкость от этих уговоров. Но прошу благосклонного читателя понять и меня. Почему порою приходилось до нелепости жёстко отказываться от всего, что не вело напрямую к подготовке диссертации. Между прочим, замечу, предъявлявшиеся к вузовскому преподавателю-историку требования непременно заниматься научно-исследовательской работой мне казались столь же несообразными, как если бы каждому, подчёркиваю, каждому музыканту-исполнителю предъявлялось требование непременно заниматься композицией. Если сам не пишешь музыку – не играй. У историка положение хуже. У музыканта под рукой - инструмент, у биолога - земельная делянка, у физика под рукой лаборатория. Работай, не ленись. У математика вообще комфорт: голова на плечах. Он может в своей лаборатории трудиться в любой ситуации, даже в бессонницу. Нашему же брату, историку, надо отправляться из провинции в столицы, где сосредоточены крупные архивохранилища. Они - наши лаборатории. И там, живя в гостинице за собранные на протяжении учебного года гроши, за счёт трудового отпуска, сидишь до упора, от открытия до закрытия, в библиотеках, в архивах. Сидищь, даже если в душном летнем городе жара зашкаливает под сорок. Помню, одно лето в Москве, жара за сорок. Спастись от духоты негде. Пришёл вечером к пруду у Новодевичьего монастыря, думал у воды отдышусь. Но, увы, – утки и то все выбрались из перегретой воды на берег и повалились на бочёк

Именно из-за острого дефицита времени у меня вышел неловкий разговор с председателем совета ветеранов. Величайшие тираны в нашей жизни - это случай и

время. Опомнившись, я решил пожертвовать временем в пользу случая. Тот случай оказался счастливым. В уговорный час меня приветливо встретил на пороге своей квартиры высокий стройный её хозяин в приватной одежде. Дружеским жестом пригласил в гостиную, где со всех сторон на меня глянули из шкафов удивительные сокровища всех океанов и морей нашей планеты. То были сказочных расцветок раковины моллюсков. От почти крошечных амёб и фораминифёров до больших кассисов и гиганта стромбуса. А тридакна и спондилюс, соседствуя с раковиною кораблика, хитоном и аргонавтом, кого угодно повергнут в изумление неожиданной затейливостью, цветом и фантастичностью форм.

Мелькнула мысль, может такая коллекция не только последствия неуёмной любознательности большого океанографа, но и та жадность ко всему диковинному, что он вынес из детства, плавая с друзьями на утлом ялике по протокам Урала с его полупустынными берегами, покрытыми колючим астрагалом. Я никогда не смогу согласиться с мнением Руссо, что человек любознателен лишь в меру своей просвещённости. По-моему любознательность это постоянная неудовлетворённость духа. Она вырастает вместе с нами из нашего далёкого детства и подпитывается работой живой души.

Родился Лев 27 сентября 1903 года в маленьком уездном городке Гурьеве, что в низовьях Урала, в 30 километрах от берега Каспийского моря. Там от города и до самого моря – ни деревца, ни кустика. А подойдя к морю, ты его всё равно не увидишь, вид на водную гладь закрывают непроходимые камышовые крепи. Сквозь них могут пробираться по своим вековым тропам только дикие кабаны.

Вид на Гурьев с Бухарсой стороны реки Урала. Снимок 1904 г.

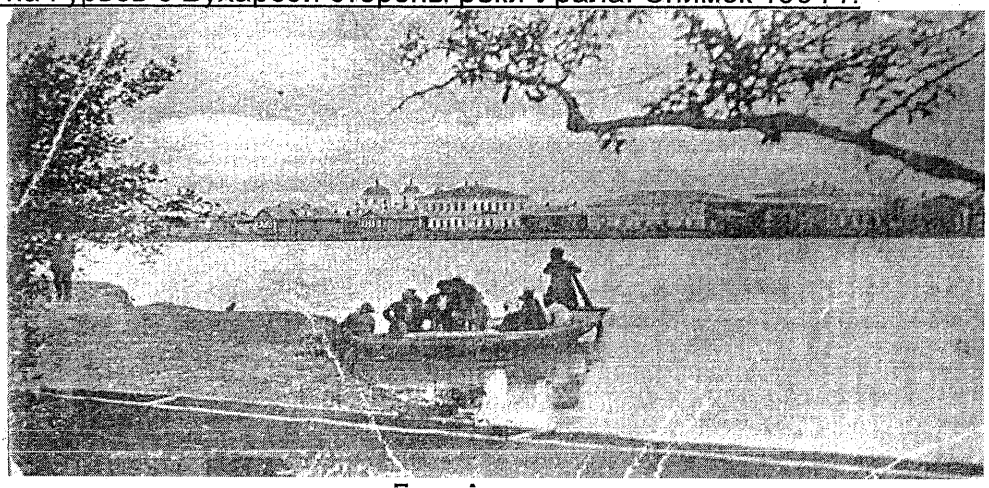

В начале нашего разговора Лев Анатольевич эту экзотику вспомнил как-то мимоходом. Может быть, он захочет расспросить, как изменился родной город со времён его детства, подумал я. Так в его библиотеке на первом месте (я это заметил) стояла книжечка, написанная самими архитекторами г.Гурьева, с фотографиями достопримечательностей. Не пригласил же он меня просто так, чтобы попить чай с человеком из родных мест. В конце концов, если ностальгия по родным краям, пожалуйста, два часа на самолете и вот она – древняя празелень Каспия, а за камышами - родной город.

Все эти вопросы мелькали у меня в голове. Но они не мешали началу общего, более чем оживлённого разговора. Темы его менялись как в калейдоскопе. Очень спешащие собеседники, мы легко переходили от одного сюжета к другому. От истории тайной доставки по морю советского оружия республиканцам Испании для борьбы против фашистской армии генерала Франко, к тому, как понимать своеобразные теоретические суждения президента Чили Сальвадора Альенде, которые он высказывал во время пребывания Льва Анатольевича в Сантьяго (о «соотношении» марксизма и коммунизма).

Наконец наметилась красная нить нашей беседы. Это были сложные вопросы реабилитации мёртвых и живых, последствия гражданской войны, противоборство вокруг этих проблем сторонников и противников решений XX и XX11 съездов партии. Видимо, убедившись в моей позиции, Лев Анатольевич буквально закричал: «Катюша! Иди сюда скорее. Ты только послушай! Оказывается, современная молодёжь думает так же». Екатерина Сергеевна, стройная и красивая, тихо уселась близ обеденного стола, который она накрыла ранее. Они как заворожённые слушали мой рассказ о последнем, так называемом ледовом походе, или точнее: мёртвом уходе остатков Отдельной Уральской казачьей армии из тех мест, где родился и вырос Лев Анатольевич. Уходили из Уральской области на полуостров Мангышлак, где недобитых январскими морозами и голодом пленил Раскольников. Уральская область была родиной и для отца Льва Анатольевича. Его отец заведовал русско-казахской школой в посёлке Караоба под Уральском. Мать работала акушеркой.

Отец и мать адмирала со своим первенцем.

Поощрённый вниманием, не помню, как поздно я закончил свой долгий, со многими деталями и именами рассказ. И только тогда Лев Анатольевич тихо спросил:

-А вам не встречалась фамилия Исаев?

- Кажется, полковник Исаев, был при белых начальником гарнизона города Уральска, ответил,- я, припоминая это имя. С половины пути по январской пустыне, он, вроде бы, возвращался обратно, в Уральск. Если Вас это очень интересует, Лев Анатольевич, могу завтра уточнить по своему архиву. Часть архива у меня с собой, в гостинице.

- Пожалуйста, Василий Николаевич, если Вас не очень затруднит, уточните. Исаев мой родной дядя. По матери.

Перебираю в гостинице свой архив, связываю несложные генеалогические цепочки. Получается, что белый полковник Исаев и будущий советский адмирал – родственники. Не все родные – друзья нам, но лишь те, у которых с нами общая душевная близость. Полковник жил в Уральске, естественно, что гимназист Лёва поселился у него до полного окончания Уральской гимназии. А наиболее родные – это те, кто с тобою и духом схож и планами, этими мечтами знающих людей. Юный Лев пошёл, стандартно выражаясь, по военной стезе, под влиянием дяди, которым впечатлительный племянник.

Моя столь неожиданная встреча и первая беседа, напомню читателю, проходила в то время, когда, спрашивать, «жизнь списал с кого», было бы не только бестактно, но и небезопасно. Даже для офицера столь высокого ранга. Мне стало понятно, почему адмирал до конца своей жизни так ни разу и не навестил родные края, хотя охотно принял моё приглашение попутешествовать на моём автомобиле вдоль реки Урал.

Ответ на приглашение к путешествие по родному краю.

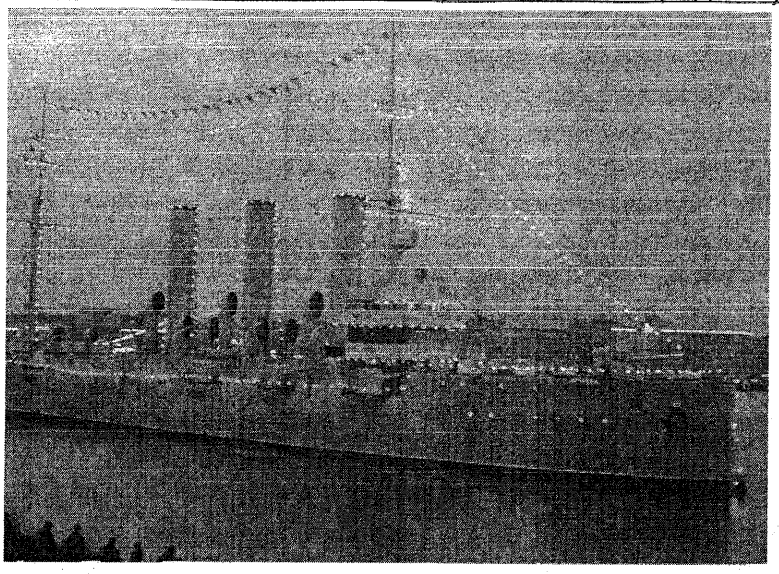

Между прочим, замечу: ни разу за всю свою жизнь не останавливался, пролетая и проезжая через Уральск в Каракалпакию, где работала знаменитая его Хорезмийская археологическая экспедиция, Сергей Павлович Толстов, Академик, директор Института этнографии АН СССР, почётный член АН Узбекской ССР. Опасно было «засвечивать» своё родство с генерал-лейтенантом Владимиром Сергеевичем Толстовым, командующим Отдельной Уральской казачьей армией. Эта армия воевала на стороне белого движения.

В 1921г., когда ещё дымились руины обезлюдевшего Степного Приуралья, выпускник Уральской и Оренбургской гимназий, Лев Владимирский, вступил добровольцем в Красную Армию. Он был зачислен на военный факультет Среднеазиатского университета. Завершил подготовку в Петроградском училище командного состава флота.

Природный ум исследователя, напряженное совершенствование флотоводческого мастерства быстро поднимали его по ступенькам флотской лестницы. Жажда деятельности, очевидная черта его характера, благословляла стремительный взлёт морского офицера. С июня 1940 г. Л.А.Владимирский контр-адмирал. Через год началась Великая Отечественная война. В боевые действия моряки эскадры Черноморского флота вступили под командованием тридцатисемилетнего контр-адмирала. В составе эскадры находились линейный корабль, пять крейсеров и семнадцать эскадренных миноносцев, на которые возлагалась тяжёлая задача: во взаимодействии с подводными лодками и численно слабой морской авиацией прикрывать протяжённый приморский фланг Действующей армии, обеспечивая одновременно господство советских морских сил на всей акватории Чёрного моря.

От начала войны и до марта 1944 года Лев Анатольевич принимал непосредственное участие во всех серьезных и штатно будничных операциях на Чёрном море. Это и постановка мин у своих и у вражеских берегов; и первый десант под Одессой, у Григорьевки (21 сентября 1941 г.), во время которого он получил ранение; это и организация десантных поддержек в героической обороне Одессы и Севастополя; это, наконец, (речь о самом трудном, первом годе войны) и успешная операция по эвакуации 15 тысяч одесситов в условиях господства в воздухе немецкой авиации.

Особо следует сказать о боевых заслугах вице-адмирала Владимирского в должности командующего уже не эскадрой, а всем Черноморским флотом. И в первую очередь об его участии в подготовке и проведении крупной Новороссийской операции 1943 года. Она стала составной частью более широкой Новороссийско - Таманской наступательной операции, завершавшей борьбу за освобождение Кавказа.

Новороссийск был превращён немцами в ключевой объект всей обороны на, так называемой, Голубой линии, то есть широкой (20-25 км) полосе мощных

оборонительных укреплений между Чёрным и Азовским морями на подступах к Таманскому полуострову. Только в городе, не считая его окрестностей, было возведено 500 оборонительных сооружений, установлено около 30 тысяч мин и фугасов; на подступах к нему построено 5 линий траншей с проволочными заграждениями в семь рядов. На морских пристанях и молах, в портовых постройках установлены орудия и пулемёты, прикрывавшие вход в бухту многослойным огнём. Вход в порт с моря был плотно закрыт боносетевыми заграждениями и минами. Оборонявшая Новороссийск группировка немцев включала пять дивизий и отдельных частей.

В целом операция по ликвидации Таманского плацдарма противника осуществлялась войсками Северо-Кавказского фронта под командованием генерал-полковника И.Е.Петрова и Черноморского флота под флагом Л.А.Владимирского. Выбор же места начального десантирования морских сил, стремительность прорыва мощной береговой обороны, тесное взаимодействие войск армии и флота, нестандартное применение комбинированных огневых средств, отвага и мастерство отлично подготовленных матросов и солдат, помноженные на умелое руководство, дали полное основание гордиться Новороссийской операцией всем её участникам. С успехом была спланирована и проведена в том же, 1943 году, и Керченско-Эльтигенская десантная операция. С 1944 г. Л.А.Владимирский - командующий эскадрой кораблей Краснознамённого Балтийского флота (до 1947г.). Он активно участвовал в крупнейших операциях по разгрому гитлеровцев под Ленинградом. А за умелое руководство Выборгской операцией был награждён орденом Ушакова второй степени.

С окончанием войны над боевым адмиралом всё больше берёт верх вдумчивый учёный и пытливый исследователь. С высоких административных должностей он постепенно переходит к руководству крупными исследовательскими экспедициями, обогащавшими океанографию, гидрографию. Его исследования помогали решать большие хозяйственные прикладные задачи, которые вставали перед великой морской державой, планировавшей эффективно использовать свой океанский флот. Именно проблематике базирования мирного советского флота в Мировом океане посвящена его докторская диссертация. В беседе со мною радактор «Морского сборника», капитан первого ранга Чернышов высказался так: «Лев Анатольевич это наш современный адмирал Макаров. *Он и воин и учёный»*.

Лев Анатольевич Владимирский.

Поэтому именно Владимирскому в послевоенные десятилетия (адмирал с 1954 г.) поручали возглавлять крупные межведомствен-ные научные экспедиции на многие крупные моря и во все четыре мировых океана. Его лебединой песней стало кругосветное плавание на океанографическом судне «Полюс». Более полутора десятка исследовательских лабораторий круглосуточно вели комплексные исследования на океанском дне, в воздухе и на поверхности океанов, пройдя расстояние более двух экваторов, 92,5 тысячи километров. Последовала блестящая защита кандидатской диссертации. Супруга адмирала передала мне на хранение экземпляр и докторской его диссертации. Защитить её он, к сожалению, уже не успел.

6 сентября 1973 года, направляясь на юбилейные торжества в Новороссийск, Лев Анатольевич скоропостижно скончался. Вышел из дома, но из Москвы вылететь не смог (в Советской Военной Энциклопедии

указано 7 сентября).

Случилось вот что. События того дня Екатерина Сергеевна пересказывала мне несколько раз, не меняя деталей. Первый раз у себя на квартире, предварительно отключив телефон. Позднее, несколько лет спустя, рассказывала после посещений Новодевичьего кладбища.

Екатерина Сергеевна Владимирская.

Накануне отбытия в Новороссийск Лев Анатольевич побывал в морском штабе. Начальник штаба проинформировал его о плане празднования, говорил, что для поездки в Новороссийск для ветеранов выделят специальный рейс морской авиации, а утром лично за ним будет послан автомобиль. Мы встали рано. Я сделала всё, чтобы его парадная одежда, как всегда, выглядела безукоризненно. Я всю жизнь тщательно следила за этим. Здоровье Льва Анатольевича было ещё отменным. Он регулярно мог проплывать по десять концов в семидесятиметровом бассейне. Надев все адмиральские регалии, многочисленные ордена, медали и особенно любимый им знак капитана дальнего плавания, в приподнятом праздничном настроении, он выглядел отлично и бодро.

Но в назначенный час автомобиль не появился. Пошли томительные минуты. Начали вызывать такси – не смогли. Он решил добираться на троллейбусе. Знавший Льва Анатольевича офицер рассказывал мне потом, что Лев Анатольевич спокойно подошёл к троллейбусной остановке, также спокойно, к его удивлению, поставил на место опрокинутую с ночи мусорную урну. Хотел, видимо, остановить проезжавшие такси, но они не появлялись, и он сел в первый подошедший троллейбус. В троллейбусе какой–то парень громко и бестактно выражал своё изумление: впервые, мол, вижу полного адмирала в троллейбусе, да ещё и при всех регалиях. Лев Анатольевич не обращал на это внимания. Оставался спокойным, предложенным местом не воспользовался, оставался стоять, как и другие пассажиры переполненного троллейбуса. Слушая Екатерину Сергеевну, я думал о том, что неожиданность, обрушивающаяся врасплох, способна вызывать такое потрясение и замешательство, которое может лишать самообладания любого человека. Именно это ожидало его ещё впереди. На проходной в штаб дежурный офицер потребовал от адмирала пропуск. На слова, что пропуск, согласно договорённости с начальником штаба, должен быть здесь, на проходной, внимательно посмотрите, дежурный ответил, что он ничего не знает.

- Позвольте, я позвоню начальнику штаба, это какое-то недоразумение.

- Телефон служебный. Звоните с уличного автомата.

Другой офицер-свидетель этой сцены увидел следующее. Адмирал зашел в уличную телефонную будку, что рядом с проходной, снял трубку, через несколько минут разговора, его высокая фигура покачнулась. «Скорая» появилась мгновенно.

- Живым я его уже больше не видела. Я не верю, всякий раз повторяла одну и ту же фразу Екатерина Сергеевна, не верю, что его нельзя было спасти. Ему помогли. Ведь уколы бывают разные. Кто-то решил, что после смерти Ивана Ефимовича Петрова, командующего Северо-Кавказским фронтом, Лев Анатольевич, как командующий Черноморским флотом, оказывался бы главным героем на торжествах по случаю тридцатилетия освобождения Новороссийска. А в то время на эту роль уже готовили Брежнева, главного героя его собственной книжечки мемуаров «Малая земля».

Понятно, что проверять эту версию по документам штаба и госпиталя тогда никому не было бы позволено. А нынче это недоступно мне, иностранцу, каковым я стал для «российских» событий. Сопоставляя же факты общеизвестного брежневского «звездопада», самоприсвоения героических наград и даже маршальского звания (звание маршала было присвоено после десятилетий окончания войны), поневоле согласишься, что никто так искренне не презирает чужую славу, как те, которые на неё претендуют, но не имеют на неё ни малейшего права.

Мы жили во времена, когда вместе с обстоятельствами надлежало безропотно менять и принципы. Адмирал Л.А.Владимирский и его друг Адмирал Флота СССР Николай Герасимович Кузнецов оказались из плеяды тех мужественных людей сложной эпохи, которые не изменяли своим нравственным принципам, не ставили на первый план служебное и материальное удобство. Для них нравственность – это их характеры. В небольшом личном архиве Владимирского я нашел два маленьких документа. На блокнотном листочке собственноручный карандашный набросок проекта своего надгробия. Традиционно морские символы: черноморский якорь с цепью и годы рождения 1903-1993. Шутливый постскриптум: «Если кондрашка раньше не хватит». Когда я прочитал черновик другой записи, невольно подумал: мудрено, адмирал, таким, как вы, доживать до девяноста лет. То был, похоже, набросок совместного письма Кузнецова и Владимирского в Политбюро ЦК КПСС о непоследовательности в политике реабилитации. «Вожди» не прощают таких слов, какие я в том черновике прочитал: *«Создаётся впечатление, что у нас легче реабилитировать десять тысяч мёртвых, чем пять – десять человек живых».*

Выше я уже упоминал моего школьного товарища Павла Белана, который, будучи хорошим специалистом по военной истории, предложил мне совместно подготовить сборник научных работ адмирала Владимирского, включить в сборник и его отчёт о знаменитом кругосветном плавании на «Полюсе». Несмотря на то, что Белан был учёным секретарём одного из институтов Казахской Академии Наук, издание сборника в Казахстане «пробить» ему не удалось.

После этого мы решили попробовать «пробить» публикацию сборника в Москве. Я ещё раз посетил нескольких соратников Льва Анатольевича по его ратным и научным делам. То были очень компетентные люди, в чинах вице-адмиралов, контр-адмиралов, капитаны различных рангов, рядовые матросы-ветераны войны. Все они давали только самые высокие оценки профессиональным и человеческим качествам своего боевого товарища и сослуживца. Автором предисловия к сборнику мы решили пригласить Н.Г.Кузнецова. Рассудили, что вернее любого перечисления орденов и медалей будет его теплое Предисловие. А компетентность оценок гарантировалась. Ведь Н.Г.Кузнецов был в 1939 – 1946 годах наркомом Военно-Морского Флота СССР и Главнокомандующим ВМФ в годы Великой Отечественной войны.

Но как с ним встретиться. Проблема не в том, что он крупный государственный и военный деятель, Герой Советского Союза, а я историк, к тому же по тематике научных интересов не очень «оморяченный», «плавающий» в основном в сухопутных событиях времён гражданской войны. Дело в ином. После очередной высочайшей немилости Николай Герасимович жил в опале. Оставаясь безвыездно на подмосковной даче, он продолжал напряжённо работать, обдумывать, писать. Говоря стандартным языком, подводил итоги своей жизни, своей эпохи. Ни на какие приглашения, ни на какие, так называемые, мероприятия в Москву не приезжал, и у себя никого принимать не хотел. Принять меня он согласился охотно, поскольку Владимирские и Кузнецовы дружили семьями, а одна из первейших обязанностей дружбы состоит, как известно, в том, чтобы просьбы друзей удовлетворять.

Под гулкий стук колёс ранней подмосковной электрички, я мучительно размышлял о невероятных превратностях судьбы человека, с которым мне предстояло встретиться. Вот и сейчас, написав эту строчку, подумал вот о чём. Включи я сегодня вечером телевизор, мне предложат, как и вчера, как и позавчера, как и месяц, и годы тому назад всякие надуманные драмы, надуманные трагедии, нелепейшие страшилки. А ведь в жизни всё и драматичнее, и трагичнее. Только в нашей повседневности это натурально, без дёшево закрученных коллизий.

Выражаясь высоким церковнославянским стилем, о жизни Кузнецова можно смело говорить: преодолевая тернии великого страстотерпца, он подвижнически служил Отечеству. По его собственным подсчётам он дважды был контр-адмиралом, трижды вице-адмиралом, дважды адмиралом и дважды Адмиралом Флота СССР. Поистине характер - из гранитного монолита вытесанный, не зря рождённый в крестьянской семье. Так вот, Народный комиссар, союзный министр, главнокомандующий флота великой державы, и он же подсудимый на скамье сталинского средневекового аутодафе. С той скамьи его товарищей-адмиралов, боевых, заслуженных, отправляли на десять лет в лагеря. Его же с иезуитским великодушием «прощают». Бальзак тонко подметил, что самое жестокое мщение – это пренебрежение возможностью мести.

Напомню, то было уже послевоенное судилище над великими тружениками и воинами. Об огромных заслугах Н.Г.Кузнецова в годы войны сейчас уже можно писать свободно. Но я не специалист по этому периоду истории, и не мне оценивать масштабы его деяний. Тем не менее, меня всегда поражало, как ему удалось в условиях всеохватывающего вмешательства некомпетентного высшего чиновничества из сталинского окружения подготовить советский военно-морской флот таким образом, что этот род войск, в отличие от других, не потерял в первые дни войны ни одного корабля. А любой школьник может назвать потрясающие цифры потерь самолётов и танков, так и не вступивших в бой. И вот теперь, под конец жизни, Николай Герасимович Кузнецов, снова нелепо обвинённый, долгие годы пребывает в опале. Его большой государственный ум и воинский талант невозможно было принизить (он всему миру известен), поэтому ему продолжали мстить унижением и гонением. Понизили в воинском звании, предложили покинуть полагавшуюся по статусу правительственную дачу, лишили права пользоваться правительственным автомобилем. Екатерина Сергеевна Владимирская с печалью рассказывала мне о стеснённых материальных условиях жизни Кузнецовых. Когда Николай Герасимович отказался покинуть дачу, из его пенсии вычитали за эту дачу 180 рублей в месяц. А поскольку его жене, Вере Николаевне, вообще не было назначено никакой пенсии, то оставалось по 60 рублей на каждого из них. Расходы на содержание жилья, одежду, книги, писчую бумагу и прочее... В итоге, Вера Николаевна Кузнецова, скромная в быту и заботливая, вынуждена была, по словам Владимирской, носить кофточки, заштопанные на локтях. Отправляясь на встречу с Кузнецовыми, я невольно вспомнил такой исторический факт. Один из самодовольных немцев-академиков, тыча пальцем в протёртый на локтях до дыр камзол Ломоносова, ехидно спросил: «Что это, Михайло Василович, у вас, учёность из камзола выглядывает?». «Нет, это туда невежество заглядывает»,- ответил великий учёный.

Боясь опоздать, я прибыл в дачный посёлок ранее уговорного часа. Вначале разыскал нужную дачу, затем пошёл коротать время до восьми на обрывистый берег подмосковной речушки. А когда без пяти восемь снова подошёл к правительственно высокому забору, Николай Герасимович уже стоял одиноко у калитки больших досчатых ворот. Был он высокий, стройный, славянские черты лица правильны, крупны, мужественны. То ли его серое драповое пальто, подчёркивавшее и без того высокий рост, то ли безлюдность пустынных улиц, над которыми кое-где уходили в

небесную высь одинокие сосны - не знаю что, до сих пор не могу упорядочить свои ощущения. Может быть, ещё и зябкость осеннего утра, и заметная бледность лица его, а может быть даже и какие-то непередаваемые, неуловимые предчувствия (через три месяца его не стало) мгновенно изобразили на внутреннёй стороне моего смущённого сознания монументальную фигуру памятника, одиноко стоящего на пустынной площади безлюдного города.

Поздоровавшись, я хотел было начать с впечатлений о своей получасовой прогулке и достопримечательностях тамошних мест.

- А я вас уже полчаса поджидаю, боялся, что Вы здесь заблудитесь.

Я извинился, пожалел, что не знал о том. Хозяин крепким рукопожатием простил мою оплошность и ввёл в просторную гостиную. За обширным овальным столом, покрытым белой видавшей виды холщовой скатертью, стояло, кажется, двадцать четыре стула. За этим столом, подумал я, не раз в иные времена сиживали его боевые товарищи. Обсуждали масштабные планы развития державного флота, говорили, рядили, думали. Наверное, и успехи обмывали. Веры Николаевны не было. Николай Герасимович налил по рюмке коньяка. Закусили осенними сливами. Бледность его лица снова на мгновенье вызвала тот образ, что увидел я, подойдя к воротам его дачи.

Но вот мои первые вопросы, его доброжелательные и обстоятельные ответы. Передо мною всё ещё был энергичный большой воин, крупный государственный деятель, энциклопедически образованный и масштабно мыслящий флотоводец. Это не знатный пенсионер, который стрижёт розы или выращивает капусту, а за него пишут мемуары, которые он когда ни будь, возможно, даже прочтёт. У Николая Герасимовича задумок всё ещё было больше, чем оставалось времени. Тем не менее, наша беседа не была похожа на спешное интервью. Хозяин сам не спешил и меня не торопил. Разговор велся в основном о тех людях двух войн (гражданской и отечественной), биографии которых трагически определились этими, самыми значительными событиями двадцатого века. Меня больше всего интересовало авторитетное мнение живого об ушедших. О событиях историку расскажут документы. Но документ, как монета, оттиск на ней гласит, что она высокой пробы, а на самом деле она может оказаться фальшивкой.

Необыкновенную ценность представляло для меня мнение Николая Герасимовича не только в силу его особой компетентности. Процесс так называемой реабилитации – это только формальноая юридическая сторона дела. От реабилитации до всесторонней оценки личности, её места, её роли в исторических событиях далеко, как от земли до неба. Поэтому меня интересовали его суждения не только о его «подельцах» на судилище, адмиралах Л.М.Галлере, В.А.Алафузове, Г.А.Степанове, но и об иных крупных начальниках морских соединений времён гражданской войны, о А.К.Векмане, И.К.Кожанове и других. И вот что меня поразило. Мне было известно, например, что Николай Герасимович имел все моральные основания сохранить в душе горький осадок от личной обиды, причинённой ему однажды флагманом флота 2-го ранга Иваном Кузьмичом Кожановым. Но и это не сказалось на благородстве и объективности его суждений. Обстоятельную оценку адмирала Владимирского как воина и учёного Николай Герасимович изложил в своём кратко и чётко написанном предисловии к сборнику его трудов. Однако сборника трудов своего друга и соратника Николай Герасимович не смог дождаться.

О том же, как меня неделями водили за нос во всех центральных издательствах Москвы, я не стану рассказывать. Не только потому, что выхожу за рамки объёма этих заметок. Мне и сейчас неловко видеть себя наивным до глупости. Слишком поздно узнал, что во всех издательствах имелись списки имен, благородные дела которых должны были оставаться неведомыми для общества,

сохраняться от народа в тайне. Но время показало, что труднее всего сохранить тайну о пороках самих хранителей тайн.

Н.В. Дымченко

НАЦИОНАЛЬНЫЕ УКРАИНСКИЕ ОБЩЕСТВА В ПРИДНЕСТРОВЬЕ:ТРАДИЦИИ И ОПЫТ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В полиэтническом пространстве Приднестровья плодотворно развиваются культурные общества разных народов. Ведь поликультурность является одним из феноменов Приднестровья. Здесь проживают в мире и согласии: молдаване (40%), украинцы (28%), русские (25%), представители других народов (7%).

Поэтому в Приднестровье существуют и работают общества молдавской, украинской, русской, белорусской, болгарской, немецкой, армянской, еврейской, тюркской культур. Самыми крупными национально-культурными объединениями Приднестровья являются: Союз молдаван, Союз украинцев и Союз русских общин Приднестровья.

Одним из первых был образован Союз украинцев Приднестровья (1991г.), который возглавил председатель Каменского горсовета А. Бут. Союз объединил городские и районные общества украинской культуры[1].

Надо отметить, что в Приднестровье – три государственных языка: молдавский, украинский, русский (Закон ПМР «О языках», 1992г.), которые являются гарантом развития многонациональной культуры края. Права украинцев также закреплены в законодательных актах Приднестровья: законы ПМР «О гражданстве» (1992г.), «О культуре» (1997г.), «Об образовании» (нов. ред. 2003г.).

Одним из первых, и пожалуй наиболее активным, считается Тираспольское городское общество украинской культуры «Червона калина», образовавшаяся в 1990 году.[2] Его бессменным председателем на протяжении этих лет является А.П. Коханова, которая ранее возглавляла отдел научного просвещения Тираспольского историко-краеведческого музея. «Червона калина» – одно из самых массовых национальных культурных обществ, поскольку в Тирасполе по данным на конец 90-х годов XX столетия проживало одна треть населения украинской национальности.

Оно было создано для возрождения и развития украинского языка, культуры, национального просвещения, обычаев и традиций, изучения истории своего народа. Благодаря «Червоной калине» приднестровцы познакомились с искусством ансамбля «Дівограй» Киевской филармонии, хора украинской песни «Вірли» из Львова и другими творческими коллективами.

Общество организует ежегодные Шевченковские чтения в Тираспольском государственном объединенном музее с участием Республиканского украинского лицея и филологического факультета Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко. «Червона калина» выступила перед Киевом с инициативой об открытии консульства в г. Тирасполь, помогает школам в изучении украинского языка и обеспечивает их учебниками.

Успешно действует и общество украинской культуры «Поділля» г. Рыбницы. Оно много делает для распространения украинских народных традиций и обычаев в городе и район. Активными действиями общества в Рыбнице была создана первая приднестровская украинская средняя школа. Одной из главных заслуг общества является и то, что многие жители города и района обрели гражданство Украины.

Двенадцать лет существует общество украинской культуры Каменского района. Стараниями Каменского общества в г. Каменка, а также в сс. Кузьмин,

Северинovака, Валя-Адынкэ, Рашкове в школах преподается украинский язык и литература.

Организация украинцев Каменки напрямую работает с учреждениями культуры и образования районов Винницкой области Украины.

Частыми гостями у Рыбницкого и Каменского обществ бывают представители товариществ «Просвіта» и «Україна-Світ». Были подписаны договора о сотрудничестве между киевскими школами № 309, 261 и соответственно Валя-Адынской и Каменской школами.

Не менее активно действуют общества украинской культуры в Бендерах и Слободзее.

Вообщем украинцы Приднестровья через свои общественные организации положили не мало усилий для возрождения и развития своей национальной культуры.

Большим значением для развития украинской самобытности стало создание кафедры украинской филологии ПГУ им. Т.Г. Шевченко и Республиканского украинского лицея; открытие украинских школ в гг. Тирасполь, Бендеры, Рыбница; издание республиканской газеты на украинском языке «Гомін»; создание украинских редакций на радио и телевидении Приднестровья; развитие украинских творческих коллективов[3].

Неоспорима истина, что культура во все времена, невзирая на границы, связывала народы невидимой, но прочной нитью, поэтому украинцы Приднестровья тесно сотрудничают с Киевской, Одесской, Винницкой, Николаевской, Херсонской областями Украины.

«Мы не должны забывать о том, что мы – украинцы, - сказал депутат Верховного Совета ПМР, председатель Союза украинцев Приднестровья В.Л. Боднар, - звучный и колоритный язык наших предков не должен предаваться забвению, а нужно его изучать и совершенствовать».

Джерела та література

1. Боднар В. Возрождение украинской культуры в Приднестровской Молдавской Республике / «Приднестровье», № 228 – Тирасполь, 1998
2. Коханова А. Из истории создания и развития Тираспольского городского общества украинской культуры «Червона калина» // Ежегодный исторический альманах Приднестровья, № 4 – Тирасполь, 2000
3. Дымченко Н. Общественные организации Приднестровья в развитии международных культурных связей // Вопросы истории и культуры, № 5-6 – Тирасполь, 2003

О.А. Макієнко

АРХЕОЛОГІЧНО-ЕКСКУРСІЙНА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ХДУ В ПОЛЬЩІ

28 червня – 18 липня 2003 року група студентів Херсонського державного університету проходила факультативну археологічно-екскурсійну практику в Польщі на базі Вищої школи педагогічної (ВШП) м. Ченстохова. Окрім істориків, до неї було залучено студентів інституту іноземної філології, факультетів дошкільної і початкової освіти, філології та журналістики, фізико-математичних наук та інформаційних технологій. Організація виїзду херсонських студентів відбулася в рамках реалізації Угоди про співробітництво між Херсонським державним університетом і Вищою школою педагогічною м. Ченстохова.

Два тижня херсонські студенти провели у молодіжному науковому таборі в с. Щедлец гміни Янов під Ченстоховою. Сюди вже третій сезон на розкопки середньовічного замку Острожник виїжджають польські студенти – члени археологічної секції Наукового товариства студентів-істориків ВШП м. Ченстохова.

Керує науковою експедицією відомий польський археолог, ад'юнкт Інституту історії ВШП м. Ченстохова, доктор Станіслав Колодзійський.

Район Краківсько-Ченстоховської височини (Jura) являє собою мальовничий куток Малопольщі із численними природними заказниками та унікальними пам'ятками історії і культури. Неповторний колорит регіону надає мережа середньовічних замків XIV – XVI ст.: Огродзенец, Ольштин, Острожник, Міров, Боболіце, Рабштин, Ойков, Липовець, Тенчин тощо. Серед них замок Острожник вважається однією з найбільш загадкових і малодосліджених пам'яток.

Розташовані на вкритому лісом скелястому пагорбі руїни Острежника складають систему двох укріплень – високого замку із будинком, баштою і кам'яними мурами й оточеного земляними валами нижнього замку із господарськими будівлями. Відсутність у писемних джерелах будь-яких згадок про пам'ятку викликала появу низки гіпотез щодо часу та обставин його побудови, причин запустіння. Тож організовані Інститутом історії ВШП м. Ченстохова під егідою ЮНЕСКО археологічні розкопки мають надати остаточну відповідь на дискусійне питання.

Упродовж поточного сезону роботи велися у межах чотирьох розкопів – двох на території високого замку і двох у нижньому замку. Студенти-історики отримали цінний практичний досвід польової археології. Решта українських студентів хоч і не були істориками за фахом, але активно допомагали польським колегам на всіх ділянках передбаченої програмою експедиції роботи.

В результаті двох тижнів розкопок у високому замку було виявлено залишки поперечного муру, що оточував будинок із заходу, фрагменти кам'яної підлоги будинку. Розкопки земляного валу у нижньому замку дозволили зробити попередні висновки відносно проблеми синхронності побудови системи верхніх та нижніх укріплень Острожника. Багатий матеріал для з'ясування часу і обставин функціонування замку надало обстеження решток господарської будівлі у нижньому замку. Тут було знайдено значну кількість фрагментів кераміки XIV ст., залізні цвяхи, будівельні матеріали тощо.

Традиційно вважалося, що замок Острожник входив до системи оборонних укріплень, збудованих польським королем Казимиром III Великим у середині XIV ст. Згодом, за легендою, у замку оселився лицар-розбійник, що грабував купців та мандрівників. Наприкінці XIV ст. король Володислав II Ягеллон спрямував каральну експедицію до Острожника, і замок було зруйновано.

Виявлені за допомогою археологічно-архітектонічного методу артефакти загалом підтвердили нову робочу гіпотезу доктора С.Колодзійського. Він переконаний, що побудову замку можна віднести до межі XIII – XIV ст. Очевидно, поява Острожника безпосередньо пов'язана з діяльністю краківського єпископа і старости Яна Муската, який на початку XIV ст. брав активну участь у боротьбі чеських Пржемислідів з брестсько-куявським князем Володиславом Локетком за польську корону. Загони німецьких найманців Яна Муската чинили грабунки і насилля над мирним населенням, чим викликали ненависть поляків. Через виразну антипольську позицію його у 1308 році позбавили посади і вигнали з Кракова. Тому, ймовірно, замок Острожник залишився недобудованим або функціонував короткий час, що засвідчено незначними, порівняно з іншими сусідніми замками, культурними нашаруваннями.

Важливу частину програми роботи археологічної експедиції в Острожнику складала консервація виявлених залишків будівель, мурів, башти. Адже попри відносно усамітнене розташування замку на території природного заказника його регулярно відвідують шукачі скарбів, які варварськими розкопами знищують культурний шар і стимулюють руйнацію кам'яної кладки. У планах уряду гміни Янов, який вже третій сезон фінансує археологічну експедицію до Острожника, здійснити

повну консервацію залишків замку з метою перетворення його у привабливий об'єкт для туристичних подорожей.

У межах факультативної практики українські та польські студенти здійснили автобусну екскурсію по найбільш цікавих історичних пам'ятках регіону. Організатором і гідом під час екскурсії був директор Інституту історії ВШП м. Ченстохова, доктор Марцелі Антоневич. Екскурсанти відвідали бароковий монастир паулінів XVII ст. в Лешньові, середньовічні замки Ольштин, Міров, Боболіце, Огродзенец. Доктор М.Антоневич як визнаний у наукових колах знавець середньовічних польських замків повідомив цікаву інформацію про місцеві старожитності. Окремо херсонські студенти відвідали королівський замок у Пшемишлі та визначну пам'ятку польської історії і культури, релігійний центр католицької Польщі – Ясногорський монастир у Ченстохові. У Кракові вони мали можливість ознайомитися з визначними культурними надбаннями другої столиці Польщі – королівським замком Вавель, архітектурним ансамблем Головного ринку, залишками міської фортеці тощо.

В результаті спілкування з польськими колегами було встановлено зв'язки між херсонськими студентами-істориками і Науковим товариством студентів-істориків ВШП м. Ченстохова. Зважаючи на активний пошук керівництвом Студентського наукового товариства ХДУ оптимальної моделі організації наукової роботи студентства, значний інтерес викликало ознайомлення із нормативними документами Наукового товариства студентів-істориків ВШП м. Ченстохова. Вивчення досвіду наукової роботи польських студентів повинно посприяти розширенню сфери діяльності СНТ історичного факультету ХДУ.

А.А.Кучеренко

ЧЕРГОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВУЗУ. — СІНКЕВИЧ Є.Г. "РЕКТОРИ ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ. 1944-1998" .- ХЕРСОН: ВИД-ВО ХДУ. 2003.- 148 С.

Плідна праця в царині дослідження регіональної історії кандидата історичних наук, доцента, завідувача кафедри історії України, декана історичного факультету Сінкевича Євгена Григоровича, автора понад 80-ти наукових та науково-методичних публікацій увінчалася публікацією чергового монографічного дослідження [1]. Співавтор посібника з історії нашого краю [2], автор попередньої розвідки з історії Херсонського державного педагогічного університету [3], доповнив та уточнив цілу низку фактів пов'язаних із діяльністю ректорів (директорів) вузу Олександра Наумовича Савчука (1944-1945 рр.), Івана Дмитровича Семенова (1945-1950 рр.), Гаврила Прокоповича Катренка (1950-1958 рр.), Олександра Дмитровича Кузнецова (1958-1962 рр.), Сергія Михайловича Семенова (1962-1965 рр.), Павла Єгоровича Богданова (1965-1975 рр.), Євгена Павловича Поліщука (1975-1986 рр.), Анатолія Івановича Ніцоя (1986-1996 рр.), Юрія Івановича Бєляєва (1996-1998 рр.). Дослідник зосередив свою увагу лише на повоєнній історії вузу, до набуття ним під керівництвом ректора професора Ю.І.Бєляюва статусу педагогічного університету (1998 р.).

На наш погляд, новаторство дослідження Є.Сінкевича, полягає в тому, що на відмінну від попередників, які історії вузу присвячували ритуальні класичні узагальнення з нагоди чергових ювілеїв автор поглянув на минуле навчального закладу через призму діяльності його ректорів. Біографії неординарних особистостей віддзеркалили ритм часу в який їм довелося керувати інститутом і їх особистий внесок у розвиток педагогічної освіти у регіоні. Так, у дослідженні зазначається, що становлення вищої освіти у повоєнні роки залежало від розв'язання двох основних

завдань: зміцнення і розвитку матеріально-технічної бази та формування науково-педагогічних кадрів. Саме цією складною проблемою зайнявся приступивши після звільнення від фашистів Херсона новопризначений директор педагогічного інституту О.Н.Савчук. По крихтах вдалося автору зібрати інформацію про цю мужню і самовіддану людину. Особливий інтерес привертає цитований у монографії фрагмент листа директора наркому освіти УРСР П.Г.Тичині про стан Херсонського державного педагогічного інституту ім. Н.К.Крупської [1, с.11-12]. Нажаль, автору так і не вдалося виявити причини зміни восени 1945 року керівника вузу та його подальшу долю.

Характерно, що новопризначений директор теж був фронтовиком. В його позитив автор зараховує досвід керівництва Сумським та Мелітопольським педагогічними інститутами [1, с.20]. На момент прийому справ І.Д.Семеновим у вузі функціонувало п'ять факультетів: історичний, мови і літератури (спеціальності українська та російська мова і література), фізико-математичний, природничий та географічний. Досягненням директора стало зміцнення матеріально-технічної бази вузу. Так, у 1946-1947 навчальному році відновили всі три учбові корпуси інституту [1, с.20-21]. Привертає увагу та обставина, що автор подаючи біографічні відомості про директора та характеризуючи його діяльність на чолі вузу звернув увагу і на долі конкретних викладачів, що працювали поруч з ним. Зокрема його інтерес привернула складна і трагічна доля відомої дослідниці Всесвіту Олени Іванівни Казимирчак-Полонської [1, с.31]. Відзначимо і ту ретельність, яку проявив дослідник відстежуючи долю своїх героїв. Так, сюжет пов'язаний із особистістю Івана Дмитровича Семенова опирається на солідний джерельний матеріал, почерпнутий в державному архіві Херсонської області, державному архіві Томської області, Сергієво-Посадському архіві та Центральному державному історичному архіві України.

Ретельно вивчена діяльність та життєвий шлях директора Новобузького педучилища, Дрогобицького педінституту і директора нашого вузу Г.П.Катренка. Автор уточнив час завершення роботи Гаврила Прокоповича на посаді директора (1958 р.) [1, с.53], так як у деяких публікаціях попередників помилково стверджувалося, що він керував вузом до 1959 року включно.

В позитив О.Д.Кузнецова дослідник відніс його намагання позбутися в колективі атмосфери недовір'я та навішування ярликів, що дісталися від часів "чисток" і "компаній боротьби з і-змами" [1, с.62].

Із постаттю С.М.Семенова пов'язані кроки по розбудові матеріальної бази Херсонського державного педагогічного інституту. Своєрідним штрихом до портрету колишнього директора є цитоване прижиттєве інтерв'ю щодо діяльності вузу.

Чуйна, доброзичлива і комунікабельна людина і цілеспрямований керівник – таким запам'ятався колегам та студентам ректор П.Є.Богданов [1, с.81]. Автор подає таблиці, що засвідчують ріст чисельності студентського складу та професорсько-викладацьких кадрів вузу.

Особливу позицію займає у дослідженні розділ присвячений особистості колишнього ректора інституту Є.П.Поліщука. Тут, очевидно, маємо справу із певними особистими моментами – під керівництвом Євгенія Павловича розпочалася науково-педагогічна діяльність у вузі Є.Г.Сінкевича.

Найбільш повний опублікований на даний момент життєпис та характеристику діяльності на посаді ректора А.І.Ніцоя знаходимо саме у цьому виданні. Особливий акцент у монографії зроблено на ту обставину, що Анатолій Іванович палко підтримав ініціативу відродити в інституті функціонування історичного факультету, що і було здійснено у 1995 році [1, с.119-120].

Завершує монографію розділ, присвячений діяльності нині діючого ректора університету Ю.І.Бєляєва. Автор особливу увагу акцентує на тій обставині, що Юрію Івановичу судилося очолити інститут у складних економічних обставинах, які

переживала вся країна. На думку дослідника, особливістю характеру ректора є те, що він повів за собою весь колектив, опершись в тому числі і на тих, хто по-первах сумнівався у реалістичності його програми дій. Відмінністю Юрія Івановича Бєляєва від попередників є те, що це перший ректор-херсонець і випускник Херсонського державного педагогічного інституту. Окрім того він перший, хто у своїй діяльності оперся на команду однодумців – першого проректора, д.ф.н., професора, академіка РАСПН, заслуженого діяча мистецтв України, директора Академічного ліцею при ХДУ Олега Васильовича Мішукова; проректора з інформаційних технологій, міжнародних зв'язків та соціально-економічних питань, академіка УАЕК, професора Олександра Володимировича Співаковського; інших проректорів, керівників відділів та служб і деканів факультетів [1, с.133].

Вдало обраний видавництвом ХДУ дизайн обкладинки монографії, підібрані автором фотографії та інший ілюстративний матеріал, глибокий науковий аналіз діяльності вузу в період 1944-1998 років обумовлюють унікальність нової монографії Є.Сінкевича.

ТРЕТІЙ З'ЇЗД ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ

Українське краєзнавство зародилося як науковий напрямок у XIX столітті. Сімдесят сім років тому воно набуло організованих форм завдяки об'єднанню у Всеукраїнську спілку. Невід'ємна складова вітчизняної науки – краєзнавство, як галузь знань із комплексного вивчення регіонів – послідовно вибудовувало теоретико-методологічні принципи досліджень. Вітчизняне краєзнавство пройшло нелегкий шлях розвитку завдячуючи якому, зайняло пріоритетні позиції з духовного вдосконалення, відновлення історичної пам'яті народу, формування національно-свідомих громадян суверенної України. Саме в роки незалежності спостерігається активний потяг до краєзнавчих досліджень.

29-30 жовтня 2003 року в Києві відбувся третій з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. Херсонську область на з'їзді представляли кандидати історичних наук Сінкевич Є.Г., Кучуренко А.А.

Порівняно невеликий часовий проміжок відділів третій з'їзд від попереднього з'їзду (25.12.1996 р.). Не заперечним є факт, що краєзнавство нині перебуває в авангарді культурно-національного відродження в суверенній Україні, є опорою її державності. Вагоме місце краєзнавчих досліджень засвідчив Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" (21.01.2001 р.) та Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" (10.06.2002 р.).

Ту значимість, яку приділяє держава краєзнавчому руху засвідчили своєю присутністю у президії з'їзду академіки НАН України Смолій В.А., Толочко П.П., Курас І.Ф., член-кореспондент НАН України Сохань П.С., віце-прем'єр Табачник Д.В. та інші відомі в Україні діячі. Із звітною доповіддю про діяльність спілки виступив її голова академік НАН України, Герой України Тронько П.Т. Доповідач у числі кращих обласних осередків відзначив і діяльність Херсонського обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців, яке існує з 1998 року [1]. Обласне відділення координує дослідження в Білозерському, Генічеському, Каховському, Скадовському, Цюрупінському та Чаплинському районах. На зламі XX-XXI століть проведено міжнародні наукові конференції "Заселення Південної України – проблеми національного та культурного розвитку" (1997), "Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України" (2001), "Пам'ятні дати в історії рідного краю" (2003). Вийшло із друку два томи матеріалів конференцій і чотирнадцять випусків ВАКівського наукового збірника "Південний архів. Історичні науки". За останні п'ять років, викладачами історичного факультету, захищені п'ять

кандидатських дисертацій (Билкова В.П.; Цибуленко Г.В., Цибуленко Л.О. – науковий керівник д.і.н., професор Дарієнко В.М.; Шушляннікова Н.В., Кучеренко А.А. – науковий керівник к.і.н., доцент Сінкевич Є.Г.).

Характерно, що на момент роботи з'їзду зусиллями правління спілки було опубліковано два довідкових видання [2]. На підсумковому засіданні з'їзду делегати переобрали академіка НАН України Тронька П.Т. головою Всеукраїнської спілки краєзнавців. Обрано і Президію спілки, де представляти Херсонську обласну організацію знову довірено к.і.н., доценту Сінкевичу Є.Г. Делегати висловили побажання докласти зусиль з метою більш регулярного виходу друкованого органу спілки, журналу "Краєзнавство". Обговорено питання щодо клопотання перед Кабміном про надання спілці статусу творчої організації. Визначено конкретні завдання по підготовці до нового видання "Історії міст і сіл України".

Незаперечним є факт, що з'їзд став новою віхою у подальшому розгортанні в Україні краєзнавчих досліджень.

Джерела та література

1. Сінкевич Є.Г. Звіт про діяльність Херсонської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців // Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки.- К., 2003.- С. 76-77.
2. Всеукраїнська спілка краєзнавців. 1997-2003 роки. – К., 2003.- 143 с.; Краєзнавці України.- Т.1.- К.-Кам'янець-Подільський, 2003.- 270 с.

НАУКОВІ ПРАЦІ ВИКЛАДАЧІВ, АСПІРАНТІВ ТА ЗДОБУВАЧІВ ФАКУЛЬТЕТУ ЗА 2003 РІК

Кафедра історії України

3. Кузовова Н.М. Визначні події на ниві освіти за час існування Херсонської губернії. Хроніка // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 183-189.
4. Кучеренко А.А. Краєзнавча проблематика на сторінках збірника наукових праць «Південний архів. Історичні науки» // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 246-250.
5. Макієнко О.А. Б.Д.Грінченко на Херсонщині: маловідомі сторінки біографії українського діяча // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД. – Т. 10. – К.: ДЦЗД НАФ, 2003. – С. 168-172.
6. Макієнко О.А. В.І. Кедровський про Херсон 1917 року (маловідоме джерело з історії революційних подій на Херсонщині) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 88-110.
7. Макієнко О.А. Жандармський офіцер про український національний рух у Херсонській губернії // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 45-51.
8. Макієнко О.А. Нові дослідження українського культурно-просвітницького руху на Херсонщині // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 114-119.
9. Макієнко О.А., Галіченко М.В. Студентське наукове товариство історичного факультету ХДУ (до 5-річчя діяльності) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 158-165.
10. Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 11-24.
11. Павленко В.Я. Революційний період народницького руху в Херсонській губернії та його специфіка // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 40-45.
12. Сахно В.В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД. – Т. 10. – К.: ДЦЗД НАФ, 2003. – С. 122-124.
13. Сінкевич Є.Г. Авдальян Мегердич Міркунович (Михайло Мелконович) // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 6.
14. Сінкевич Є.Г. Билкова Валерія Павлівна // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 20.
15. Сінкевич Є.Г. Вірлич Август Ернестович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 37.
16. Сінкевич Є.Г. Горностаєв Євген Вікентійович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 50.
17. Сінкевич Є.Г. Мокрицька Ганна Павлівна // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 146
18. Сінкевич Є.Г. Орлова Зоря Соломонівна // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 161-162.
19. Сінкевич Є.Г. Ратнер Ізраїль Давидович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 185-186.

20. Сінкевич Є.Г. Цибуленко Геннадій Володимирович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 245.
21. Сінкевич Є.Г. Чорна Катерина Дмитрівна // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 250.
22. Сінкевич Є.Г. Велике життя // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – 2003. – № 3. – С. 90-92.
23. Сінкевич Є.Г. Використання фондів Державного архіву Херсонської області у дослідженні історії Херсонського державного університету // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД. – Т. 10. – К.: ДЦЗД НАФ, 2003. – С. 105-106
24. Сінкевич Є.Г. Житиме в наших серцях // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 166-171.
25. Сінкевич Є.Г. Звіт про діяльність Херсонської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців // Всеукраїнська спілка краєзнавців: 1997-2003 роки / НАН України; Ін-т іст. Укр.; Всеукр. спілка краєзнавців. – К., 2003. – С. 76-77.
26. Сінкевич Є.Г. На пошану доктора хабілітованого, професора А.Й. Закжевскі // Prace Naukove Wyższej Szkły Pedagogicznej w Częstochowie: Zeczyty historychne / Pod red. Marcelego Antoniewicha, Marka Cetwinskiego. – Częstochowa: Wydawnictwo WSP w Częstochowie, 2003. – T. VII. – S. 17-18.
27. Сінкевич Є.Г. На сторожі українського слова: До 85-річчя Яра Славутича // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 136-140.
28. Сінкевич Є.Г. Постать Богдана Хмельницького в польській історіографії кінця XIX – XX століть // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харків. історіограф. зб. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С. 62-71.
29. Сінкевич Є.Г. Ректори Херсонського державного педагогічного інституту (1944-1998 рр.).– 2-ге вид., випр. і доп. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – 148 с.
30. Сінкевич Є.Г. 75-річчя з дня народження д.і.н., професора В.М. Дарієнка // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 122-128.
31. Сінкевич Є.Г. Expansion of Russian State to the South and the System of Town–Fortresses on the Dnieper and the Dniester Rivers // Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej / Pod redakcją Marceiego Antoniewicza. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002. – S. 315-319.
32. Сінкевич Є.Г. Lemkos and the Lemko Region During and After WWII in the Research of Ukrainian and Polish Scholars // The Lemko Region, 1939-1947 War, Occupation and Deportation. – Cracow-New Haven, 2002. – P. 253-256.
33. Сінкевич Є.Г., Водотика С.Г. Історія Херсонщини: Навч. посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – 202 с.
34. Сінкевич Є.Г., Дариенко В.Н. О конституции Российской империи (Краткая историограф. справка и методич. консультация для студентов гуманитарных специальностей) // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – 2003. – № 1. – С. 8-19.
35. Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Міжнародна наукова конференція «Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції» // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 155-158.
36. Sienkiewicz E. Розпад радянського Союзу та міграційні процеси на пострадянському просторі // Migracje i spoleczenstwo.- Warzawa, 2003.-t.8.- s.14-19.
37. Сінкевич І.Ю. Давидов Михайло (Соломон) Йосипович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 57.
38. Сінкевич І.Ю. Сінкевич Євген Григорович // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник / Всеукр. спілка краєзнавців – Т. 1. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 205.
39. Сінкевич І.Ю. Краєзнавці Херсонщини: Остапенко Роман Семенович // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 57-62.
40. Сінкевич І.Ю. Краєзнавці Херсонщини: Чехутська Валентина Юхимівна // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 36-40.

41. Сінкевич І.Ю. Секретар Херсонського губернського статистичного комітету – Раєвський Віктор Михайлович // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 72-78.
42. Черемісін О.В. Демографічні процеси в місті Херсоні у 1778-1861 рр. // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип.12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С.17-23.

Кафедра всесвітньої історії та історіографії

1. Андрєєв В.М. Біоісторіографічний підхід у науковій спадщині В.Г.Сарбея // Сарбеївські читання. Перше засідання Всеукраїнського "Круглого столу" 30 січня 2003 року. – К.: Інститут історії України, 2003. – С.35-38.
2. Андрєєв В.М. Дослідження соціокультурних процесів Півдня України (До виходу в світ книги: Шушляннікова Н.В. Історія міст Херсонського краю кінця XVIII – початку XX ст. за наративними джерелами) // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – 2003. – №1. – С.20.
3. Андрєєв В.М. Короткий огляд баптизму на Херсонщині: декілька слів до видання // Короткий огляд баптизму на Херсонщині. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003.
4. Андрєєв В.М. "Цивілізаційний підхід" в історіософії XIX – XX ст.: народження теорії локальних цивілізацій // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – 2003. – №1. – С.70-76.
5. Андрєєв В.М., Андрєєва С.С. Від Суматри до Таврії: досвід вивчення однієї біографії // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С.207-212.
6. Андрєєв В.М., Чермошенцева Н.М. Релігійне життя Запорожжя: погляд єврейського історика // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С.94-98.
7. Андрєєв В.М., Чермошенцева Н.М. С.Я.Боровий: матеріали до біографії та бібліографії // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С.62-76.
8. Бравцев Д.А. Історія університету в особах // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – 2003. – №1. – С.9.
9. Дарієнко В.М. Революція і право: досвід ленінського будівництва "нової" держави // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С.45-53.
10. Дариенко В.Н., Синкевич Е. Г. О конституции Российской империи (Краткая историограф. справка и методич. консультация для студентов гуманитарных специальностей) // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – 2003. – №1. – С. 8-19.
11. Коник О.О. Провінційний священик в Державній Думі (листопад 1907-червень 1908 р.) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 11. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 101-109.
12. Коник О.О. Робота бібліотечної комісії Російської Державної Думи другого скликання. 1907 рік // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 10. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 51-56.
13. Коник А. Херсон в системе государственных фортификаций Российской империи // Zamki i przestrzen spolechna w Europie srodkovej wschodnej. – Warszawa: wid-wo Dig. – 2002. – S.320-321.
14. Коник О.О. Херсонський міський голова, депутат IV Державної Думи Микола Блажков: витоки кар'єри // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 78-87.

НАШІ АВТОРИ

Андрєєва С.С. – старший викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії ХДУ

Бабич В.В. - аспірант Київського національного університету будівництва і архітектури

Гоменюк Алла Павлівна – к.ф.н., доцент кафедри філософії та соціальних наук Херсонського державного університету

Гоцловскі Анджей – д.г.н., професор географічного факультету Варшавського університету (Польща)

Гурбик Юрій – магістрант історичного факультету Херсонського державного університету

Дарієнко Василь Миколайович – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету.

Димченко М.В.- помічник Міністра освіти ПМР, заступник голови правління товариства істориків-архівістів, ст. викладач кафедри загальної історії ПДУ ім. Т.Г.Шевченка

Каплін Олександр Дмитрович - к.і.н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківський історичного факультету національного університету ім. В.Н.Каразіна

Коломоєць Тетяна Василівна – к.і.н., доцент кафедри історії державності України Національного університету Внутрішній Справ МВС України (Харків)

Кучеренко Алла Алимівна – к.і.н., доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Херсонського державного університету

Макієнко Олексій Анатолійович – викладач кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Михайленко Галина Михайлівна – асистент кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Місько Н.А. - аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Недзельський Костянтин Казимирович – ст. викладач кафедри філософії та соціальних наук Херсонського державного університету

Пронь Сергій Вікторович – к.і.н., доцент, університет Україна (Миколаїв)

Робак Ігор Юрійович - кандидат історичних наук; доцент; Харківський державний медичний університет; доцент кафедри історії України, української й зарубіжної культури, економіки та політології

Сахно Володимир Васильович – здобувач кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Срогош Томаш – аспірант юридичного факультету Шльонського університету (Катовіце, Польща)

Таран Лідія Валентинівна – д.і.н., професор Саламонова університету (м.Київ)

Черемісін Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії України історичного факультету Херсонського державного університету

Чермошенцева Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії історичного факультету Херсонського державного університету

Шевченко В. Г. – аспірант кафедри українознавства Херсонського технічного університету

Шляхов Олексій Борисович – к.і.н., доцент, докторант кафедри української історії і етнології історичного факультету Дніпропетровського національного університету

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

Випуск XIII

Макет підготував – Є.Сінкевич

Технічний редактор – Куриленко Н.В.

Підписано до друку

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 20,5 Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макету у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2003 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000. Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.